

**TÜRK CUMHURİYETLERİNİN İŞBİRLİĞİ VE
SOSYO-EKONOMİK POTANSİYELİ
BAĞLAMINDA TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI**

**2022
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Ilaha MAMMADLI

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**TÜRK CUMHURİYETLERİNİN İŞBİRLİĞİ VE SOSYO-EKONOMİK
POTANSİYELİ BAĞLAMINDA TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI**

Ilaha MAMMADLI

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Kasım 2022**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU	15
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	15
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	15
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	16
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	16
BİRİNCİ BÖLÜM	18
1 TÜRK DÜNYASI KAVRAMI, JEOPOLİTİĞİ VE TÜRK DEVLETLERİNİN SİYASİ GÖRÜNÜMÜ	18
1.1 Türk Dünyası Kavramı: Tarihi ve Siyasi Yaklaşım	18
1.2 Türk Dünyasının Jeopolitik Görünümü	22
1.3 Türk Dünyasının Siyasi Görünümü	29
1.3.1 Azerbaycan	29
1.3.2 Kazakistan	33
1.3.3 Kırgızistan	38
1.3.4 Türkmenistan	41
1.3.5 Özbekistan	44
İKİNCİ BÖLÜM.....	49

2 TÜRK DEVLETLERİNİN EKONOMİK DURUMU VE ORTAK KÜLTÜR POTANSİYELİ.....	49
2.1 Türk Devletlerinin Ekonomik Potansiyeli	49
2.1.1 Azerbaycan Ekonomisi	49
2.1.2 Kazakistan Ekonomisi	59
2.1.3 Kırgızistan Ekonomisi	67
2.1.4 Türkmenistan Ekonomisi	74
2.1.5 Özbekistan Ekonomisi	80
2.2 Türk Dünyasının Kültürel Potansiyeli	89
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	98
3 ENTEGRASYON VE İŞ BİRLİĞİ BAĞLAMINDA TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NIN KURULUŞU, YAPISI VE İŞLEYİŞİ.....	98
3.1 Entegrasyonun Kavramsal Çerçevesi ve Türleri	98
3.1.1 Entegrasyon Kavramı Üzerine	98
3.1.2 Entegrasyonun Türleri	103
3.1.2.1 Ekonomik Entegrasyon.....	103
3.1.2.2 Sosyal Entegrasyon.....	106
3.1.2.3 Siyasal Entegrasyon.....	107
3.2 Ana Hatlarıyla Entegrasyon Teorileri	109
3.2.1 İşlevselcilik (Fonksiyonalist) Teori.....	109
3.2.2 İletişimsel Etkileşimcilik.....	109
3.2.3 Hükümetlerarasıcılık.....	110
3.2.4 Federalizm	110
3.2.5 Konfederalizm	111
3.2.6 Kurumsalcılık.....	111
3.2.7 Karşılıklı Bağımlılık Teorisi	112
3.3 Uluslararası Örgütler ve Türk Cumhuriyetlerinin Ortak Üyelikleri ...	112
3.3.1 Bağımsız Devletler Topluluğu.....	112
3.3.2 Şanghay İşbirliği Örgütü.....	114
3.3.3 Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ).....	118
3.3.4 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT).....	121
3.3.5 Orta Asya İşbirliği Teşkilatı (CACO).....	123
3.3.6 Avrasya'da Ekonomi Tabanlı Kurulan Üç Örgütün Dönüşümü ...	124

3.3.6.1	Avrasya Ekonomi Topluluğu.....	124
3.3.6.2	Avrasya Gümrük Birliği	125
3.3.6.3	Avrasya Ekonomik Birliği (AEB-EURASEC).....	125
3.4	Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kuruluşu, Gelişimi ve Genişlemesi.....	126
3.4.1	Genel Olarak	126
3.4.2	Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi – Türk Konseyi (Türk Keneşi)	130
3.4.3	Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Zirveleri.....	135
3.4.4	Yeni Adlandırma: Türk Devletleri Teşkilatı	141
3.5	Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kişiliği ve Konumlandırılması.....	143
3.6	Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kurumsal Yapısı	145
3.7	Türk Devletleri Teşkilatı ile İlişkili Kuruluşlar	147
3.7.1	Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı: TÜRKSOY	147
3.7.2	Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)	148
3.7.3	Uluslararası Türk Akademisi (UTA)	149
3.7.4	Uluslararası Türk Kültür ve Mirası Vakfı.....	150
3.7.5	VIII. Zirve: Sonuç Bildirgesi ve 2040 Vizyon Belgesi.....	151
SONUÇ	156
KAYNAKÇA	160
TABLolar LİSTESİ	178
ŞEKİLLER LİSTESİ	179
ÖZGEÇMİŞ	180

TEZ ONAY SAYFASI

Ilaha MAMMADLI tarafından hazırlanan “TÜRK CUMHURİYETLERİNİN İŞBİRLİĞİ VE SOSYO-EKONOMİK POTANSİYELİ BAĞLAMINDA TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI“ başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 15/11/2022

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN (ÖHÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Müslüm KUZU

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: İlahı MAMMADLI

İmza :

ÖNSÖZ

Tez çalışmasının her aşamasında şahsımı destekleyen, yoluma ışık tutan, araştırma konumu bana sevdiren ve özveriyle çalışmama olanak sağlayan saygıdeğer tez danışmanın Prof.Dr. Ali Asker'e, lisans eğitimi boyunca derslerine seve seve katıldığım, uzmanlık alanımı bana sevdiren bölüm hocamız, değerli jüri üyesi Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu'na, Türk dünyasıyla ilgili bilgi, tespit ve önerileriyle tez çalışmamızın olgunlaşmasına önemli katkılar sağlayan Sayın Dr. Öğr. Üyesi Turgay Düğen'e sonsuz teşekkür ediyorum.

Çalışma sürecinde teknik destek ve becerilerini esirgemeyen ve her zaman destek olan okul arkadaşım İhsan Haşim Kutluk'a teşekkürü bir borç bilmekteyim.

Ayrıca tez aşaması döneminde hep yanımda olan, desteğini esirgemeyen sevgili aileme ve ilk okul öğretmenim Nazenin Kerimova'ya sonsuz teşekkür ediyorum.

İlaha MAMMADLI

ÖZ

Soğuk Savaş döneminin sona ermesinin ardından dünyanın siyasi coğrafyasında ve güç dengelerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. İki kutuplu dünya düzeninde çok kutupluluk tartışmaları başlarken, uluslararası sistemde yeni güç odakları şekillenmeye başlamıştır. Bu süreç, Türkiye'nin önemi ve rol değişikliği konusundaki tartışmaları beraberinde getirirken din, dil ve kültür alanında ortak değerleri paylaşan muazzam bir alan üzerinde iş birliği fırsatını doğurmuştur. Bu bağlamda "Türk Dünyası" kavramı önemli bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta "romantik bir söylem" olduğu zannedilen bu kavramın zamanla bir realite olduğu kabul edilmiştir. Böylelikle, Türkiye'nin önünde bağımsız Türk devletleriyle gerek iki taraflı ilişkiler gerekse çok taraflı iş birliği fırsatı doğmuştur. 1991'dan günümüze kadar otuz yılı aşkın bir sürede bahsi geçen iş birliği alanında önemli mesafe kat edilmiştir. Bugün iş birliği alanında gelinen noktanın memnun edici bir düzeyde olduğu söylenebilir. Zira, günümüzde uluslararası sistemde yoğun şekilde yaşanan değişim ve dönüşümlere rağmen söz konusu alanda yüksek düzeyde iş birliği ve stratejik ortaklıkların kurulması bir çok engellerle karşılaşmaktadır. Bu süreçte çok taraflı ilişkiler alanındaki en önemli gelişme 2009'da Türk Devletleri Teşkilatı'nın kuruluşu olmuştur. Bu konuda yapılan tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türk dünyasının jeopolitik konumu ve Türk devletlerinin siyasi görünümü ele alınmıştır. Burada Türk dünyası kavramına açıklık getirilmiş, Türk dünyasının siyasi, jeopolitik, ekonomik durumu, ayrıca kültür potansiyeli konusunda bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Türk devletlerinin ekonomik durumu, ayrıca Türk dünyasının ortak kültür potansiyeli ele alınmıştır. Üçüncü bölümde entegrasyon ve iş birliğinin kavramsal çerçevesi belirlenmiş, Türk devletlerinin üye oldukları bölgesel örgütlenmeler konusunda bilgi verilmiş, ayrıca Türk Devletleri Teşkilatının kuruluşu, yapısı, genişleme süreci ve faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası; İş birliği; Uluslararası Örgütler; Türk Devletleri Teşkilatı

ABSTRACT

Important changes were experienced in the political geography and power balance of the world following the end of the Cold War period. While discussions began on multi-polarity in the bi-polar world, new power centers began to form in the international system. Even though this process brought with it debates on Türkiye's (Turkey) importance and changes to its role, it created the opportunity for cooperation in an enormous area sharing common values in the realms of religion, language, and culture. In this context, the "Turkish World" emerged as an important concept. Assumed to be a "romantic rhetoric" in the beginning, the concept was eventually accepted as a reality. Thus, an opportunity arose for Türkiye to develop both bilateral and multilateral relations with the independent Turkic states. A lot of ground was covered in the area of cooperation in the more than thirty years that have passed since 1991. It can be said today that cooperation has reached a satisfactory level. This has been achieved despite the many challenges being faced in terms of establishing high level cooperation and strategic partnerships, triggered by the profound changes and transformations taking place in the international system today. The most important development to take place in the realm of multilateral relations during this process has been the founding of the Organization of Turkic States in 2009. This organization allows Turkic states to carry out economic and cultural cooperation amongst each other. The founding members of the organization are Türkiye, Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Azerbaijan. Uzbekistan joined the organization in the year 2019. In this respect, the dissertation study at hand is comprised of three chapters. The first chapter deals with the geopolitical position of the Turkish world and the political outlook of Turkic states. The said chapter clarifies the concept of the Turkish world, and provides information on the political, geopolitical, and economic situation as well as the cultural potential of the Turkish world. The second chapter deals with the economic situation of Turkic states, as well as the common cultural potential of the Turkish world. The third chapter determines the conceptual framework of integration and cooperation, provides information on the regional organizations for which Turkic states have membership, and also talks about the

founding, structure, expansion process, and activities of the Organization of Turkic States.

Anahtar Kelimeler: Turkish World; Cooperation; International Organizations; Organization of Turkic States

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Türk Cumhuriyetlerinin İşbirliği ve Sosyo-Ekonomik Potansiyeli Bağlamında Türk Devletleri Teşkilatı
Tezin Yazarı	İlaha MAMMADLI
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	15/11/2022
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	180
Anahtar Kelimeler	Türk Dünyası; İş birliği; Uluslararası örgütler; Türk Devletleri Teşkilatı

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Organization of Turkish States in the Context of Cooperation and Socio-Economic Potential of the Turkic Republics
Author of the Thesis	Ilaha MAMMADLI
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	15/11/2022
Field of the Thesis	International Relations
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	180
Keywords	Turkish World; Partnership; international organizations; Organization of Turkish States

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
AEB-EURASEC	: Avrasya Ekonomik Birliği
AET	: Avrasya Ekonomik Topluluğu
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AIOC	: Azerbaijan International Operating Company (Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi)
AzHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BİT	: Bilgi İletişim Teknolojileri
BK	: Bakanlar Konseyi
BKT	: Bakanlar Konseyi Toplantısı
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: British Petroleum
BPK	: Bölgesel Planlama Konseyi
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan
CACO	: Central Asian Cooperation Organization (Orta Asya İşbirliği Teşkilatı)
CAEC	: Central Asian Economic Cooperation (Orta Asya Ekonomi İşbirliği)
DTK	: Daimi Temsilciler Konseyi
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü

EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
GSMH	: Gayrisafi Millî Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IADB	: Inter-American Development Bank
IEA	: International Energy Agency (Uluslararası Enerji Ajansı)
IRENA	: International Renewable Energy Agency (Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı)
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
M.S.	: Milattan Sonra
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
RCD	: Regional Cooperation for Development (Kalkınma için Bölgesel İşbirliği)
RF	: Rusya Federasyonu
s.	: sayfa
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
SOCAR	: State Oil Company of the Azerbaijan Republic (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi)
ss.	: sayfalar arası
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
ŞİÖ	: Şanghay İşbirliği Örgütü
TANAP	: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
TAP	: Trans-Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDBB	: Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TDT	: Türk Devletleri Teşkilatı

TTSO	: Türk Ticaret ve Sanayi Odası
TÜRKPA	: Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi
TÜRKSOY	: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı ()
USAK	: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tez çalışmasının konusu ‘‘Türk Cumhuriyetlerinin İŞbirliği ve Sosyo-Ekonomik Potansiyeli Bağlamında Türk Devletleri Teşkilatı’’ olarak belirlenmiştir. Araştırmanın konusu Soğuk Savaş sonrası dönemde bağımsızlıklarını elde etmiş Türk devletleri arasında kurulan iş birliği kapasitesi ve bu devletlerin sahip oldukları sosyo-ekonomik potansiyel bağlamında Türk Devletleri Teşkilatı’nın kuruluşu, yapısı ve işleyişi, ayrıca teşkilat çatısı altında faaliyet gösteren çeşitli kurum ve kuruluşların faaliyetlerini içermektedir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı uluslararası sistemin bir aktörü olarak ortaya çıkan Türk Devletleri Teşkilatı’nın kuruluşu ve faaliyetlerini ye devletler arasındaki iş birliği ve sosyo-ekonomik yapıları bağlamında irdelemektir. Keza, bu kuruluş günümüzde Türk dış politikasının en önemli vektörlerinden olan Türk dünyasında iş birliği ve entegrasyon politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere, uluslararası ve bölgesel örgütlenmeler farklı amaçlar ve gerekçeler üzerine inşa edilerek varlıklarını sürdürmektedirler. Bu bağlamda Türk Devletleri Teşkilatı’nın kuruluş zemininde yer alan faktör; ortak Türk kültürüdür. Din, dil, tarık ve kültür birlikteliğine dayanan ‘‘Türk dünyası’’ kavramı araştırmaya konu edinen örgütlenme açısından bir zemin oluşturmaktadır. Bu zemin üzerine inşa edilen devletler arası örgütlemenin uluslararası sistemde yer alması ortak çıkarların sağlanması, bölgesel refah, barış, iş birliği ve entegrasyonun ivme kazandıracak niteliktedir. Bu hususlar tez çalışmasının amacına eriŐmesi bakımından önem kazanmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Gerek nicel gerekse nitel yöntemlerle araştırmaya elverişli bir alan olan uluslararası ilişkileri konu alan çalışmalarda sayısal ve istatistiksel verilerin değil, daha ziyade sözel ve betimleyici verilerin tercih edildiği bilinen bir gerçekliktir. Bunun yanı sıra çalışmanın konusu ve içeriğine bağlı olarak her iki yöntemi bir arada kullanan karma metoda dayalı araŐtırmalara da yer verilmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı’nı, ye devletlerin iş birliği kapasitesi ve sosyo-ekonomik potansiyel bağlamında

incelediğimizde pek çok istatistiksel veriye başvurarak durum tespiti yapılması zorunluğ u kaçınılmazdır. Buna rağmen, araştırmamızın nitel yönü çok daha ağır basan, uluslararası ilişkiler disiplinin kavram ve tanımları üzerinden hareket eden bir çalışma olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Özetlemek gerekirse, tez çalışması alan kaynakları üzerinden tarama-inceleme yöntemiyle yürütülmüş olup konuyla ilgili Azerbaycan Türkçesi, Türkçe ve İngilizce yayımlanan bilimsel makale, tez, kitap, rapor, tebliğ, basın yazıları ve resmi internet sayfalarında yer alan bilgilerden yararlanılarak yapılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Türk Devletleri Teşkilatı üye devletleri pek çok bölgesel ve uluslararası örgütlere üyedir. Bu örgütler farklı siyasi, ekonomik ve güvenlik ihtiyaçlar dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı soy birliği ve ortak kültür üzerine kurulmuş olan bir örgüt olup, siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliği ekseninde faaliyet göstermektedir. Soy ortaklığı örgütün üyeliğinin belirleyici faktörüdür. Bunun dışında örgüt ile iş birliği kurmak isteyen devletler gözlemci statüsünde bulunacaktır. Her ne kadar soy birliklerine dayansa da ülkeler arasındaki ikili ilişkilerin gelişim seyri ve iş birliği potansiyeli birbirinden farklı olduğu için, bu durum örgütsel yapı üzerinde de etkili olmaktadır. Ülkelerin siyasi iradesinden kaynaklanan belli başlı saikler de bu etkiye olumlu veya olumsuz katkı yapmaktadır. Bu yüzden Türk Devletleri Teşkilatı üyelerinin teşkilat kapsamındaki faaliyetleri ve katkı düzeyleri birbirinden farklıdır. Örgütsel iş birliği ve entegrasyon süreçlerinin hızlandırılması zamanla bu farkları ortadan kaldıracak ve ülkelerin bu yöndeki potansiyelini azami düzeyde kullanmalarına olanak verecektir. Bu doğrultuda gerek çatı kuruluşu olarak Türk Devletleri Teşkilatı gerekse bağlı kuruluşlar faaliyet kapasitelerini genişletici politikalardan yana irade sergileyecektir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışmanın kapsamı Türk dünyasının sadece bağımsız devlet olarak varlığını sürdüren ülkeleriyle sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda ülkelerin iş birliği olanakları ve sosyo-ekonomik potansiyeli çalışmanın ülkeler bazında sınırlandırılmasının ana çizgilerini oluşturmaktadır. Çatı örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı'nın kuruluşu, yapısı, genişleme süreci, hukuki statüsü ve faaliyetlerinin yanı sıra bağlı kuruluşları

faaliyet potansiyeli, tez çalışmasının kapsamına dahil edilmiştir. Tez yazımı sürecinde küresel pandeminin etki ve sonuçları, uluslararası seyahat, uzman mülakatlarının yapılmaması, kurum ve kuruluş ziyaretlerinde yaşanan sorunlar çalışma sırasında karşılaşılan güçlükler olarak belirtilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1 TÜRK DÜNYASI KAVRAMI, JEOPOLİTİĞİ VE TÜRK DEVLETLERİNİN SİYASİ GÖRÜNÜMÜ

1.1 Türk Dünyası Kavramı: Tarihi ve Siyasi Yaklaşım

Geçmişten günümüze kadar çok geniş coğrafyalara yayılan Türklerin uygarlık tarihindeki yeri çok eskilere dayanmaktadır. Köklü bir tarihe sahip olan Türklerin menşei, ayrıca “Türk” ismi konusunda bilim insanları arasında çeşitli tartışmalar ve tezler söz konusudur.¹ Kaşgarlı Mahmud ve Alparslan dönemi Türklerin, Türklük şuuru ile gurur duydukları bir dönem olmuştur. Kaşgarlı Mahmud, “Türk” adının Tanrı tarafından verildiğini ifade eder. Bu dönemde Bizanslılar, kuzeyden Avrupa’ya gelen, güneyden ise Anadolu’ya yayılan Türklerin tamamına “Türk” olarak hitap etmiştir. Türkiye, söz konusu coğrafyalarda yalnızca Türkler yaşamasa da Türklerin kaldığı yer anlamında farklı kaynaklarda kullanılmıştır. Mısır’da yaşayan Kölemen ya da Memluk devleti de “Devlet-i Türkiye” denilmiştir.² Türklerin Avrasya’nın engin coğrafyasına yayılması, pek çok devlet, imparatorluk ve beylikler kurması, değişik din ve uygarlıkları benimsemesi Türk dünyasında önemli değişimlerin yaşanmasına ve geniş yelpazeli Türk kültür (veya uygarlık) alanının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türklerin değişik din ve uygarlıklarla teması ciddi toplumsal dönüşüm ve şekillenmelere yol açmış olsa da en önemli dönüşüm, Türk coğrafyasında İslam dininin yayılması sonucunda yaşanmıştır. Türklerin İslâm uygarlığına dahil olmasından kısa süre sonra İslâm ülkelerinin ortasında devlet kurarak İslâm dünyasının kaderine hâkim olmuş, bu görevi, İslâm uygarlığının ilk mensupları olan Araplardan daha fazla ve başarılı bir şekilde sürdürmüş, en önemlisi içinde buldukları uygarlık alanında kendilerini yutmaya çalışan Fars ve Arap kültürlerine karşı millî kültür ve kimliklerini koruyabilmişlerdir.³ İslam dinin geniş coğrafyaya hakim olması, Türkleri İslam toplumunun önemli bir parçası haline getirmiştir. Türkler, bu coğrafyada devletler kurarken gerek dışa yönelik gerekse bir

¹ Bkz: İlhami Durmuş, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, *Gazi Akademik Bakış*, 10(20), 2017 (ss.37-47); Ahmet Taşağıl, “Türk Adı Hakkında”. İçinde: *Orta Asya Türk Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011, s. 4-5.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 2009, s.413-414.

³ Salim Koca, “Türkler ve İslâmiyet”, *Erdem (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-I)*, Yıl: 1996, Cilt: 8, Sayı 22, (ss. 263- 286), s. 263.

birileri arasında, ayrıca hanedanlar içi savaşlar yaşamışlar. İlerleyen yüzyıllarda İslam dünyasında yaşanan gerilemeler Türklerin devlet yapılarının çöküşünü hızlandırmış, sömürgeci güçlerin Türk-İslam coğrafyasında hâkim olmalarına yol açmıştır. Özellikle, Rusya'nın güçlenmesi Avrasya coğrafyasında varlıklarını sürdüren Türk devletlerinin ortadan kaldırılma sürecini başlatmıştır. 19. yüzyılda yaşanan gelişmeler, Rusya'nın yükselişi, Osmanlı ve İran'ın gerilemesi Türk devlet ve topluluklarının geriye kalan kısmının da işgaline zemin hazırlamıştır. Böylelikle, 19. yüzyıldan itibaren günümüz Anadolu dışındaki Türk coğrafyası, ağırlıklı olarak Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilmiş bir duruma düşmüştür. 20. yüzyılın başlarında Türk dünyasında gelişen kimlik ve uluslaşma şuuru,⁴ Azerbaycan'da kısa süre devam edecek (23 ay) bir cumhuriyetin kuruluşuna yol açmışsa da bu bağımsızlık kalıcı olmamış, 1920'de Bolşevik Rusya tarafından kaldırılmıştır. 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devriminin ardından Sovyet yönetimi, kendi sınırlarını Birinci Dünya Savaşı öncesi duruma geri döndürmeye çalışarak büyük ölçüde muvaffak olmuştur. Böylelikle, Türkiye dışındaki Türk dünyası Sovyet sömürgesine girerek varlığını SSCB sınırları içinde sürdürmüştür. Sosyalizm ideolojisine dayalı Sovyet totaliter sisteminde yürütülen politikalar Türk ülkelerinin coğrafi sınırlarını Moskova'nın sömürgeci planları doğrultusunda belirlerken, siyasi anlamda Türklük bilincini de ortadan kaldırmıştır. Yetmiş yıl boyunca devam eden Sovyet totaliter sistemi boyunca Türk dünyasının içinde bulunduğu durum bu şekilde olmuştur. 1985'te Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi, "perestroyka ve glasnost" politikalarının uygulamaya konulması Sovyet sisteminin dağılmasına ve iki kutuplu dünya düzeninin ortadan kalkmasına yol açmıştır.⁵ Bu dağılma, Avrasya coğrafyasında bağımsız Türk cumhuriyetlerinin tarih sahnesine çıkmasını sağlarken, Türk dünyası kavramını gündeme getirmiştir. Bunun yanı sıra, o döneme kadar NATO'nun ileri karakolu görevini yerine getiren Türkiye açısından da bir fırsat olarak görülmüştür. Böylelikle, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması uluslararası sistemde yeni bir kültürel, siyasi ve ekonomik odaklanmaya zemin hazırlamıştır. Kuşkusuz, ileride de değineceğimiz üzere bugün de

⁴ Bu konuda bkz: *Türk Dünyasında Ulus İnşası* (Editörler: Musa Yavuz Alptekin, Zeki Çevik), Nobel Yayınları, Ankara, 2022.

⁵ Bkz: Alesker Aleskerov, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı Genel Kamu Hukuku, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007

devam eden iş birliği ve entegrasyon süreci, pek çok iç ve dış engellerle karşılaşırken, eleştiriye şayan yönleriyle dikkat çekmektedir. Buraya kadar bahsedilen hususlar, Türk dünyası olgusunun, ayrıca kavramının tarihi gelişim sürecini özetler niteliktedir: Tarihi gelişim yönünden Türk dünyası kavramı Türk soyundan gelen toplumların (ulusların) tarih sahnesine çıkarak gelişme süreçlerini bir bütün olarak ele almaktadır. Uluslararası sistem ve siyasi yapılanma bakımından bu kavramın somut ifadesi coğrafi, kültürel ve siyasi sınırların ve bu sınırlar içinde yer alan aktörlerin yine bir bütün olarak tanımlanması şeklinde ortaya çıkmaktadır. İlerleyen bölümlerde kapsamlı bilgi verileceğini vurgulamak kaydıyla, Türk dünyası kavramının farklı açılardan tanımlanmasında yarar vardır.

Türk dünyası, bağımsız ve özerk olan Türk Cumhuriyetleri ile Türk halk ve topluluklarını içine alan bir kavramdır. Bu yüzden Türk dünyasının kesin olarak coğrafi sınırlarını çizmek güçtür. Zaten böyle bir sınır belirlenmesi sadece uluslararası sistemde varlığını sürdüren bağımsız cumhuriyetler açısından geçerlidir. Oysa Türk dünyası kavramı Türk topluluklarının olduğu her yeri kapsar. Bu bağlamda, Türk dünyası derken en temel hatlarıyla ve literatürde yaygın olan bir deyimle “Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar uzayan “bir alandan bahsedilmektedir. Olguya tarihsel perspektiften baktığımızda da aynı sonuçla karşılaşmaktayız. Zira Türk halkları tarih boyunca tek bir devlet çatısı altında yaşamamıştır; dahası Türk devletlerinin sınırları sürekli olarak değişmiştir.⁶

Türk dünyası alanında yer alan siyasi oluşumlar dört düzeyde sıralanmaktadır. Bunlar 1) Bağımsız Türk devletleri 2) Özerk cumhuriyetler ve vilayetler 3) Türk azınlıklar 4) Diğer ülkelerde Türk toplulukları. Bu sıralamada Türk halkları sahip oldukları yönetim özelliklerine göre ele alınmaktadır.⁷

Türk dünyası, araştırmacılar tarafından farklı jeopolitik özneler ekseninde de tanımlanabilmektedir. Bu doğrultuda Türk dünyasında dört jeopolitik öznenen bahsedilmektedir: doğu, batı, güney ve kuzey jeopolitik özneler. Türk jeopolitiğinin kuzey öznesi, Karpat dağlarından Tanrı dağlarına kadar uzayan bir alana kapsamaktadır. Günümüzde bu bölge Rusya egemenliği altında bulunmaktadır. Türkmen Sahra’yı,

⁶ Lars Johanson, “Türk Dünyası’nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar”, Çev. Nurettin Demir, *Türkbilig*, Sayı: 2, 2001, (ss. 168-177), s. 168-169.

⁷ Fuat Uçar, *Dış Türkler: Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı*, İkinci Baskı, Fark Yayınları, Ankara, 2007, s. 337.

Türkmenistan'ı, Afganistan'ın kuzeyini, Kazakistan'ı, Kırgızistan'ı, Tacikistan'ı ve Uygur Özerk Bölgesi Türk dünyasının Güney öznesine dahildir. Tarih boyunca, ağırlıklı olarak Oğuz boylarının yaşadıkları, günümüze İran ve Güney Kafkasya'yı kapsayan bölge ise Doğu öznesini teşkil etmektedir. Batı öznesi ise Anadolu ve Balkanları içermektedir.⁸

Türk Dünyası, dünyada çok geniş bir alanı olan ve nüfusu 300 milyonu aşan bir coğrafya birliğinin ismidir. Türk Dünyası, Orta Asya'ya ek olarak Türkiye, Kafkasya, Avrupa, Rusya ve Çin içerisindeki Türk bölgelerini ve Türk topluluklarını da içine alır. Türkeli kavramı, Türk Dünyası kavramıyla eş anlamlıdır. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında kullanılmıştır. Günümüzde ise nadiren kullanılır. Çoğunlukla Türklerin çoğunlukta oldukları bölgeler için kullanılır.⁹ Sınırları doğuda Çin'in başkenti Pekin'de bulunan ünlü tarihi yapı olan Çin Seddi'nden başlayarak batıda Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan bu büyük coğrafya, Türk Dünyası olarak adlandırılmaktadır.¹⁰

Siyasi anlamda Türk dünyası kavramı altında Sovyet sonrası dönemde bağımsız birer devlet olarak tarih sahnesine çıkan Türk cumhuriyetlerinin toplamı anlaşılmaktadır. Bu devletler Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti, Kafkaslarda Azerbaycan, Orta Asya'da Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dır. Bu cumhuriyetler birer bağımsız devlet oldukları için, yani uluslararası sistemin birer egemen unsuru (aktörü) oldukları için Türk dünyasında bir siyasi örgütlenmeyi gerçekleştirebilme iktidarı ve yetkisine sahiptirler. Konuya bu şekilde bir yaklaşım, şüphesiz, yukarıda sıraladığımız diğer kategoride yer alan özerk cumhuriyetleri (örneğin, Tataristan, Başkurdistan vs.) saf dışı bırakmaz. Bu özerk cumhuriyetler de Türk dünyasında yer alan kültürel oluşumlara iştirak etmektedirler (örneğin, Türksoy üyesi olmak). Böylelikle siyasi örgütlenme, iş birliği ve entegrasyonun öznelere günümüzde var olan bağımsız Türk devletleri olabilmektedir. Bu cumhuriyetlerin

⁸ Dinmuhammed Ametbek, "Türk Dünyası'nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, (ss. 143-168), s. 144-145.

⁹ Meryem Akoğlan Kozak, "2013 Türk Kültür Başkenti Olmasının Ardından Eskişehir", *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute*, Volume: 19, Issue: 36, Year 2016 (pp.419-428), s. 421.

¹⁰ Hayati Doğanay, "Türk Dünyasının Siyasi Sınırları". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (3), 2010, (ss.23-56), s. 23.

işbirliği kapasitesi, siyasi, soso-ekonomik ve kültürel potansiyeli, devletler arasındaki kurumsal ilişkiler konusunda durum tespiti yapabilmek açısından son derece önemlidir.

1.2 Türk Dünyasının Jeopolitik Görünümü

Toplumların ve devletlerin kaderinde coğrafya son derece önemli bir role sahiptir. Bir devletin bulunduğu bölge, onu çevreleyen devletler, yüzölçümü, sınırlar, kara ve hava hakimiyetini belirleyen koşullar o devletin sahip olduğu güç bileşenlerini yakından etkiler. Dolayısıyla bir devletten veya devletler birliğinden bahsedildiğinde, jeopolitik konum, başta gelen konular arasında yer alır. Ülkeleri ve birlikleri karakterize ederken “coğrafya”, “siyasi coğrafya”, “jeopolitik” vb. kavramlar devreye girmektedir. Birbirine benzer ve hatta belli ölçüde birbiriyle örtüşen bu kavramların her biri kendine özgü tanım, anlam ve içeriğe sahiptir.¹¹ Örneğin, “*siyasi coğrafya, dünyanın tamamında veya bir bölgesinde ya da bir ülkesinde doğal, beşeri ve ekonomik olayların dağılımını, aralarındaki bağlantılarını, sebep ve sonuçlarını inceleyerek, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş ve anlayışları belirleyen bir bilim*”¹² olarak tanımlanırken, “*jeopolitik terimi devletler arasındaki ilişkileri coğrafi etkenlerle açıklamaya ve uygulamaya yönelik bir anlam taşımaktadır.*”¹³ Fakat jeopolitiğe siyasi coğrafya üzerinden ulaşılmaktadır. Bu bağlamda jeopolitiğin beşeri unsurların coğrafi taban üzerinden yorumlanması gerekir.¹⁴ Jeopolitiğin unsurları (alt birimleri) değişik başlıklar altında toplanabilmektedir. Bunlar arasında üç unsur “ana unsurlar” olarak karakterize edilmektedir: mekân, kuvvet ve zaman. Coğrafi veya değişmeyen unsurlar olarak karakterize edilen unsurlar ise şunlardır: coğrafi konum, sınırlar ve coğrafi bütünlük, saha genişliği, sahip olunan stratejik kaynaklar, coğrafi/biçimsel özellikler. Değişken (beşeri) unsurlar ise şunlardır: sosyal unsurlar, ekonomik unsurlar, politik unsurlar, askeri unsurlar, kültürel unsurlar ve kültür çevresi. Şunu da belirtelim ki

¹¹ Bkz: Bülent Şener, *Jeopolitik: Uluslararası İlişkilerde İnsan, Devlet, Coğrafya ve Zaman Etkileşimi Üzerine Bir Giriş*, Barış Kitap, Ankara, 2017, s. 81.

¹² Colin Flint, Peter J. Taylor, *Siyasi Coğrafya: Dünya Ekonomisi, Ulus-Devlet ve Yerlilik* (Çeviren: Fulya Ereker), Nobey Yayınları, Ankara, 2014, s. 1.

¹³ Deniz Ülke Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, *Uluslararası ilişkiler Sözlüğü*, 4. Baskı (Editör: Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul, 2005, s. 373.

¹⁴ Suat İlhan, *Jeopolitik: Güç Odağı Kuramı*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2019, s.22.

jeopolitik unsurlar konumsal değil, aynı zamanda tarihseldir.¹⁵ Avrupa’da, Asya’da, ayrıca Türk dünyasında yaşanan tarihi olaylar ve gelişen süreçlere bağlı olarak “jeopolitik dönemler” olarak adlandırılan kırılmalar yaşanmıştır. Bu kırılmalara girmeden genel olarak günümüz Türk dünyası açısından en önemli gelişmenin Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle gerçekleştiğini söyleyebiliriz; Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla “Adriyatik’ten Çin seddine kadar uzayan” yeni bir jeopolitik gerçeklik ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda Türkiye’nin jeopolitik ufukları yeniden şekillenmiş olup, Balkanlar, Karadeniz’in kuzeyi, Kafkaslar, Orta Asya Türk devletleri, Ortadoğu, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs’ı kapsamaktadır. Türkiye’nin siyasi ufukları kapsamında yer alan bu bölgelerdeki “*bütün politik, stratejik düzeydeki olaylar Türkiye’yi ve Türkiye’nin güvenliğini etkiler ve Türkiye’yi ilgilendirir.*”¹⁶ Türkiye’nin jeopolitik ufukları kapsamında yer alan bu unsurlar arasında gerek karşılıklı çıkarlara dayalı olması, gerekse ortak tarihi ve kültürel değerlere sahip olması, bu bağlamda yumuşak güç ve kamu diplomasisi politikaların en verimli şekilde kullanılabileceği alt bölge Türk dünyasıdır (Kafkasya’da Azerbaycan ve Orta Asya’daki Türk devletleri). Türk dünyasının jeopolitik konumu genel hatlarıyla şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Türk dünyası bütün özellikleriyle bir kıta içi devlettir. Sınırları geniş ve koruyucu engellere dayanmıyor, çok sayıda ve güçlü komşuları var. İki küresel güçle (Rusya ve Çin) sınır komşusu, birisi ile (Hindistan) yakın sınır komşusu, birisi ile (AB, ABD’nin oluşturduğu Batı Bloku) Türkiye üzerinden komşudur. Türk dünyası dört yanı küresel güç odakları ile çevirili bir kıta içi devleti durumundadır. Her açıdan çok duyarlı bir coğrafi ve jeopolitik konum üzerinde bulunuyor. Dört büyük küresel gücün politikalarının ve ekonomik, sosyal ilişkilerinin büyük bölümünün olduğu güzergâh üzerinde bulunuyor. Zor politik ve diplomatik koşullara sahip bir konum. Türk dünyası bu dört yanındaki dört küresel gücün yakın jeopolitik ufku, daha doğru deyimle ile jeostratejik ufku içerisinde bulunuyor. Bunun jeopolitik anlamı, Türk dünyasındaki sadece politik düzeydeki konu, olay ve faaliyetlerde her dört küresel gücü ilgilendirecektir... Türk dünyası birliği; küresel ve bölgesel jeopolitik ve jeostratejik ortamı, dolayısıyla küresel, bölgesel politikaları etkileyecek yapıda ve konumdadır.”¹⁷

Bu genel değerlendirmelerin ardından, Türk dünyasının jeopolitik özelliklerini coğrafi veriler üzerinde daha fazla aydınlatarak yorumlayabiliriz. Bu noktada “Büyük Türkistan” kavramına da değinmekte fayda vardır. Burası, tarih boyunca Türklerin yaşadıkları geniş topraklara denir. Genel anlamda özellikle 16 büyük Türk devletinin coğrafi sınırları bir araya getirildiğinde Büyük Türkistan ortaya çıkar. Büyük

¹⁵ Bülent Şener, s. 92-93.

¹⁶ Suat İlhan, s. 213.

¹⁷ Suat İlhan, s. 241.

Türkistan’da tarih boyunca yaşanan olaylar ve süreçler büyük kırılmalara neden olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren Türk dünyası için bir esaret yüzyılına başlandığı söylenebilir; nitekim 600 ayakta kalan Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının ardında Türk hakimiyet alanı param parça olmuştur. Fakat bu esareti yine Osmanlı devletinin çekirdeğini oluşturan Türkler kırmış ve Kurtuluş Savaşı sonucunda Anadolu’da Türk Cumhuriyeti tarih sahnesine çıkmıştır. Diğer Türk memleketleri ise esarete kalmaya devam etmiştir.¹⁸

Alan yazınında Türk dünyasının dört farklı jeopolitik öznesinden bahsedilmektedir. Bunlar; Kuzey Türk Jeopolitik Öznesi, Güney Türk Jeopolitik Öznesi, Batı Türk Jeopolitik Öznesi ve Doğu Türk Jeopolitik Öznesi olarak isimlendirilebilir.¹⁹ İlgili jeopolitik öznelerin boy yapısı ele alındığında, her ne kadar boylarının bir jeopolitik öznenin diğerine geçişleri yaşamış olsa da bazı boyların ilgili öznelerde daha belirleyici role sahip olduğu görülür. Türklerle alakalı ilk defa Çin kaynaklarında üç ana devletten söz edilmiştir. Bunların ilki Çin’in kuzeyinde yer alan Hunlar, Çin’in batısında bulunan Üysinler (Wusun) ve Üysünlerin daha da batısında, günümüzdeki Maverainnehir’de yer alan Kanglılar şeklindedir. İlgili üç devletin zaman içerisinde batı yönünde göç ettiği ve bu nedenden dolayı Türk Dünyası’nın merkezinin Balkaş Gölü’nden Hazar Denizi yönünde kaydığı belirtilebilir.²⁰ Kuzeyde yer alan Hunlar daha sonraki süreçte batı yönünde göç ederek Kuzey Türk Jeopolitik Öznesinin temellerinin atılmasını sağlamıştır. Bilhassa İrtiş Nehri’nin batısındaki bölgelerde Hun ismini Kıpçak isminin değiştirdiği fark edilir. Kuzey Türk Jeopolitik Öznesinin kültürel ve dilsel temelini Kıpçakların meydana getirdiği oldukça açıktır. Nitekim kuzey bozkırların Deşt-i Kıpçak olarak bilinmesinin temelinde de bu durum vardır. Üysinler ise Doğu Türk Jeopolitik Öznesinin temelini meydana getirmiştir. Günümüzdeki Yedisu Kazaklarının ve Kırgızların arasında Üysin boyu halen varlığını devam ettirmektedir. Göktürkler döneminin ardından Uygur ve Karluk boylarının da ilgili jeopolitik özneyi güçlendirdiği

¹⁸ Ramazan Özey, Mehmet Ünlü, *Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Pegem Akademi, Ankara, 2020, s. 4-6.

¹⁹ Dinmuhammed Ametbek, “Türk Dünyası’nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 2018, s.146.

²⁰ Colin Flint, *Introduction to Geopolitics*, Routledge, New York, 2006, s. 3.

ifade edilebilir. Karlukların Yedisu ve Maveraünnehir bölgesine ilerlemesi sonucunda, Uygurların Tarım Nehri havzasında çok daha güçlü olduğu görülür.²¹

Tarih boyunca Kuzey Türk Jeopolitik Öznesi iki komşusu ile etkileşim içinde olmuştur. Bunların biri doğuda yer alan Çin iken, diğeri ise batıda yer alan Avrupa'dır. İlgili durum bozkırın kendi içerisinde batı ve doğu olarak ikiye ayrıldığını gösterir. Örneğin; Hunlar döneminde batıya giden Türkler, Atilla'nın önderliğinde farklı bir jeopolitik öznenin oluşmasına neden olmuştur. Sonuçta doğuda Hunlar Çin ile etkileşim halindeyken, batıdakiler ise Romalılarla komşu olmuştur. Cengiz Han'dan sonraki dönemde Altın Orda Devleti'nin yayılma alanı Avrupa iken, buna karşın Kubilay'ın Yuan Devleti'nin yayılma alanı ise Çin'dir. Bu yüzden tarihsel süreçte doğu kanadının Çin etkisinde olduğu ve zaman içerisinde asimilasyon geçirdiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bugün gelinen noktada Kuzey Türk Jeopolitik Öznesi İrtiş Nehri'nin batısına çekilmiştir.²²

Doğu Türk Bölgesi, Hazar Denizi'nin doğusundan başlar ve Himalayalar'a kadar uzanır. Söz konusu bölge, günümüzde İran'ın kuzey doğusunda yer alan Türkmen Sahra'sını, Kazakistan'ın güneyini, Türkmenistan'ı, Afganistan'ın kuzeyini, Uygur Özerk Bölgesini ve Tacikistan'ı kapsar. Doğu Türk Bölgesine "Türk Diyarı" anlamında olan "Türkistan" ismi verilmiş durumdadır. Daha sonraki dönemde ise buraya Merkezi Asya, Orta Asya ve Maveraünnehir gibi isimler verilmiştir. Şunu da belirtelim ki söz konusu bölge için en uygun olan Türkistan adıdır.²³ Güney Türk Bölgesi, günümüzdeki Güney Kafkasya'yı ve İran'ı içerisine alır. Burada bulunan Türk jeopolitik öznesinin temeli, Oğuz Boyları tarafından oluşturulmuştur. Güney Türk jeopolitik öznesinin oluşum süreci Gaznelilerle başlamış, Selçuklular döneminde belirginleşmiştir. Sonrasında ise Harzemşahlar bu sürece etki etmişlerse de ilgili özne Cengiz Han'dan sonra kurulan İlhanlı Devleti ile daha net olarak şekillenmiştir.²⁴

Dördüncü bölge olan Batı Türk Bölgesi, Balkanlar ve Anadolu'yu kapsar. Batı Türk jeopolitik öznesinin meydana gelmesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı olan

²¹ Dinmuhammed Ahmetbek, s.147.

²² Dinmuhammed Ahmetbek, s.147.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 208.

²⁴ İbrahim Kafesoğlu, s. 208.

Anadolu Selçukluları önemli rol oynamıştır. Bu sülalenin kendisini Selçuk-i Rum (Rum Selçukluları) olarak isimlendirmeleri, onların batıya açılmalarını net olarak ortaya koyar. Osmanlı Devleti de söz konusu jeopolitik öznenin devamıdır. Batı jeopolitik öznesi, Türk Dünyasındaki diğer öznelerle göre çok daha gençtir. Fakat buradaki öznenin daha istikrarlı olması nedeniyle diğer bölgelerden buraya devamlı şekilde göç yaşanmış ve Batı Türk jeopolitik öznesi daha dinamik hale gelmiştir.²⁵

Türkler, son derece geniş bir alanda yaşamaktadır. Türk Dünyası olarak ifade edilen bölge, Avrasya şeklinde isimlendirilen Asya ve Avrupa kıtalarının merkezi bölümünü meydana getirmektedir.²⁶

Şekil 1: Türk Dünyası Harita Görünümü²⁷

İlgili genel sınırlar içinde Türkler; Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan olmak üzere yedi farklı bağımsız devlet içerisinde varlıklarını devam ettirmektedir. Söz konusu devletlerin haricinde Kabarday-Balkar, Karakalpak, Nahçıvan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Dağıstan, Gagavuz, Saha, Tuva (Yakut), Uygur (Doğu Türkistan) şeklindeki 10 özerk cumhuriyette ve

²⁵ Dinmuhammed Ahmetbek, s.149-150.

²⁶ Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, 2.Baskı, Coğrafya Bölümü Yayınları İstanbul, 1987, s.1.

²⁷ <https://www.dunyabulteni.net/olaylar/donusum-surecinde-turk-cumhuriyetleri-ve-turkiye-ile-iliskileri-h481815.html>. (Erişim tarihi: 20.04.2022).

Hakas, Dağlık Altay ve Karaçay-Çerkes olmak üzere de 3 farklı muhtar vilayette yaşarlar.²⁸

Yukarıda ana hatlarıyla sınırları belirtilen ve genel özelliklerinden bahsedilen coğrafya, dünya tarihinde ekonomik, siyasi ve kültürel olarak her dönemde büyük bir öneme sahip olmuştur. Tarihi İpekyolu'nun çok büyük bir kısmı söz konusu coğrafyada yer almaktadır. Bu coğrafyanın içinde bulunan birçok kent (Semerkant, Buhara, İstanbul, Taşkent vb.) Orta Çağ İslam Dünyası içerisinde bilimin merkezi olarak nitelendirilen merkezler olmayı başarmışlardır. Yine söz konusu bölge dünya yönetimi ve siyasetine şekil veren birçok devletin kuruluşu ve yıkılışına tanıklık etmiştir. Bu durum, Türklerin, civar alanda bulunan farklı medeniyetlerle (Çin, Arap, Fars, Rus, Avrupa, vb.) temas kurmasına ortam hazırlamıştır. Bu büyük coğrafyada yaşayan Türklerin bir grubu Slav ve Çin kültür ve medeniyetiyle temas etmiştir. Diğer grup ise Avrupa, Fars ya da Arap medeniyeti ve kültürü ile temas halinde kalmıştır.²⁹ Rusya Federasyonu'na bağlı olan muhtar ve özerk bölgeler haricinde, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan), kanunen Ukrayna'ya bağlı, fakat günümüzde Rusya tarafından işgal edilen Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı olarak Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi (Gagavuzya) içerisinde de Türk halkları bulunmaktadır.³⁰ Bunların dışında Türk devletine bağlı olan Türk cumhuriyetleri de vardır. Bunlar; Özbekistan'a bağlı olan Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'dir. Bağımsız devletler ve özerk bölgeler haricinde, herhangi bir siyasi sınıra sahip olmayan fakat diğer devletler içinde bir grup oluşturacak şekilde belli bölgeleri yurt edinmiş Türk toplulukları da bulunur. Söz konusu topluluklar, yer aldıkları toprakları uzun yıllardır yurt edinmiş, önemli bir nüfus elde etmiş, kendine has gelenek, dil ve göreneklerini korumayı başarmıştır.³¹ Azınlık olarak kabul edilen ilgili topluluklar bilhassa İran, Suriye, Irak ve Lübnan gibi Ortadoğu ülkeleri, Yunanistan, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Makedonya, Romanya, Arnavutluk ve Kosova gibi Balkan ülkeleri ve Tacikistan, Moğolistan ve Afganistan türünden Asya

²⁸ Erhan Topal, Adem Sezer, "Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi". *Marmara Coğrafya Dergisi*, Cilt 0, Sayı 33, Yıl 2016, (ss. 96-113), s.97.

²⁹ Erhan Topal, Adem Sezer, s.98.

³⁰ Mimar Türkkahraman, Serdal Fidan, "Türk Dünyası ve Mana Etrafında Bütünleşme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, Yıl: 2005, (ss.75 – 90), s. 76.

³¹ Ramazan Özey, *Türk Dünyası Coğrafyası*, Onuncu Baskı, Aktif Yayınları, İstanbul, 2018, s. 98-101.

ülkelerinde yaşarlar.³² Söz konusu coğrafyada Türkiye ve doğusu halen Çin işgali altında olan Türkistan, Türklerin en yoğun yaşadıkları iki bölge olarak dikkatleri çekmektedir. Bahsedilen bölgeler, aralarındaki bağlantıyı kuran güneyi İran sınırları içinde yer alan Azerbaycan ile Batı Trakya'dan Moğolistan sınırına kadar kesintisiz şekilde Türk nüfus sahasını meydana getirmektedir.³³

Yukarıda bahsi geçen, “esaret yüzyılı” 20. yüzyılın 90’lı yıllarına gelindiğinde büyük kırılma yaşamış, yeni Türk cumhuriyetleri tarih sahnesine çıkarak Türk dünyasında egemen devletlerin yer aldığı alanı bir hayli genişletmişlerdir. Türk dünyası coğrafi alan bakımından ne kadar geniş olsa da günümüzde egemenlik hakkına sahip olmayan ülkelerin uluslararası sistemin bir aktörü olmadığı bilinen bir gerçekliktir. Bu yüzden, kültürel ve beşerî kaynaklarıyla Büyük Türk dünyasını meydana getiren ögelerin önemini sarf nazar etmeden, Türk birliğinin tesis edilmesi açısından sadece bağımsız Türk devletlerinin (Kafkasya’da Azerbaycan ve Orta Asya’da Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan)’ın birer aktör olduğunu Bu ülkeler, yer altı zenginlikleri, beşerî kaynakları ve ekonomik potansiyeli yüksek ülkeler olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanında batının en gelişmiş devletleriyle Asya’nın en uç noktalarını birbirine bağlayan jeopolitik bakımından önemli kabul edilen bir konumda yer almaktadır.³⁴ Zengin doğalgaz ve petrol yataklarının pazarlanması bakımından boru hatlarının büyük önemi vardır. Enerji kaynakları bakımından fakir olan Avrupa, enerji ihtiyaçları için Hazar Havzası kaynaklarını kullanmak istemektedir. Türkiye coğrafi konumu nedeniyle enerji açısından zengin olan Türk Dünyası ile enerji ihtiyacı yüksek olan Avrupa ülkeleri arasında adeta bir köprüdür.³⁵ Ayrıca, bu bağımsız Türk devletleri, yeni siyasal aktörler olarak Avrasya jeopolitiğine dahil olmuş, o zamana kadar Türk dünyasının yegane bağımsız olan devleti olarak bilinen Türkiye de Türk Dünyası ile etkileşim ve iletişim sürecinin bağlaşması imkanını yakalamıştır.³⁶ Bu sürecin başında

³² Erdal Bay, Akmatoli Alimbekov, Mustafa Mete, Eyüp Cüçük, Erhan Yokuş, “‘Türk Dünyası Birliği’ Algısı”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 11, Sayı:21, Yıl: 2017, (ss. 55-85), s. 58.

³³ Yusuf Dönmez, s.1.

³⁴ İ. Hakkı İşcan, “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 2004, (ss.47-79).

³⁵ Bkz: Nermin Zahide Aydın, “Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset”. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 2012, (ss. 207-224).

³⁶ Mehmet Seyfeddin Erol, Avrasya’nın Değişen Jeopolitiğinde Türk Dünyası ve Türkiye: Nasıl Bir Gelecek? TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 2018 (ss. 323-339), <https://tesam.org.tr/wp->

“Türkiye/Türk Modeli” anlayışına uygun olarak Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri Ankara’nın ekonomik ve siyasi bakımdan ilgi odağı haline gelmiştir. Ancak ilk dönem Türk dış politikası istenen başarıya ulaşamamıştır.³⁷ Bunu izleyen dönemdeyse Türkiye bir taraftan diğer Türk devletleriyle ikili ilişkileri kurarken diğer taraftan da işbirliği modelleri geliştirmeye odaklanmıştır. Söz konusu işbirliği modelleri yalnızca Türk Dünyası’nın aktörlerinin bulunduğu modeller olmanın ilerisinde Çin ve Rusya başta olmak üzere diğer oyuncuların da dahil olduğu mekanizmaları kapsar. Bu noktada Türkiye ve Türk Dünyası bağlamında öne çıkan girişimler ve örgütler; Şanghay İşbirliği Örgütü, Türk Keneşi ve “Kuşak-Yol” Projesi şeklindedir.³⁸ İlgili örgütlerden ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak söz edilecektir.

1.3 Türk Dünyasının Siyasi Görünümü

1.3.1 Azerbaycan

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin siyasi tarihine baktığımızda, bağımsızlığını elde eden diğer Türk cumhuriyetlerine kıyasla, kısa süreli de olsa modern dönemin devlet geleneğine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 28 Mayıs 1918 yılında kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Müslüman Doğu aleminde ilk cumhuriyet olarak bilinmektedir. 27-28 Nisan 1920’de Bolşevik Rusyası tarafından işgal edilen Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığına kavuşana kadar Sovyetler Birliği bünyesinde varlığını sürdürmüştür. Bilindiği üzere, M. Gorbaçov’un iktidara gelmesinin ardından, 1980’lerin ortalarında “perestroyka ve glasnost” politikaları uygulamaya konmuş, Sovyetler Birliği genelinde, ayrıca üye devletlerde önemli siyasi değişimler yaşanmıştır. Bu süreç cumhuriyetlerin devlet ve hükümet sistemlerinde değişikliklere yol açırken toplumsal ve siyasi yaşamın tüm alanlara hâkim olan Komünist Parti’nin tekeli kırılmıştır. “Yeni siyasi sistem, öncelikli olarak yürüklükte anayasaya ve ilgili kanunlara

<content/uploads/2019/01/MEHMET-SEYFETTI%CC%87N-EROL.pdf> (Erişim tarihi: 16.12.2021), s.333.

³⁷ Mehmet Seyfeddin Erol, *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler*, BS Yayın Basım, İstanbul, 2011, s. 44.

³⁸ Kadir Ertaç Çelik, *Kimlikler Güç Dengesi İttifaklar: Kazakistan Örneği*, (Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2014, s.75, s.75.

değişiklikler yapılması yoluyla şekillenmiştir. Yeni bir anayasanın yapımı zorlu bir süreç olmanın yanı sıra siyasi sistemin tercihinde yaşanan tereddütler (ayrıca tartışmalar) dolayısıyla uzun sürmüştür. Bu durum Azerbaycan açısından da karakteristiktir. Hatta birçok cumhuriyetten farklı olarak Azerbaycan yeni anayasasını daha geç tarihte, 1995 yılında kabul etmiştir. İlgili dönemdeki siyasi gelişmeler Azerbaycan Anayasasına bazı ekler ve değişikliklerin yapılması ve yeni kanunların kabul edilmesini adeta zorunlu kılmıştır. Bunun yanında Azerbaycan Cumhuriyeti, yeni bir devlet sistemine ihtiyaç duymuştur. 1989-1991 yılları arasında yapılan anayasal değişiklikler, kabul edilen yasalar bu ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Bunlar arasından en önemlisi “Azerbaycan SSC’nin Egemenliği Hakkında Azerbaycan SSC’nin Anayasa Kanunu”dur. İlgili kanun, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında ilk defa Azerbaycan tarafından yasa olarak kabul edilmiştir.³⁹ Bu yasa, Azerbaycan’ı Sovyetler Birliği’nin egemen haklara sahip bir cumhuriyeti olarak tanımlamıştır. Azerbaycan öncelikle 5 Şubat 1991 günü Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti isminin “Azerbaycan Cumhuriyeti” olarak değiştirilmesi yönünde karar almıştır. Halkın yoğun ısrarı ile 30 Ağustos 1991 tarihinde yapılan olağanüstü oturumda “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığının Tekrar Sağlanması Hakkında Bir Beyanname” kabul edilmiştir. 8 Eylül 1991 günü gerçekleştirilen devlet başkanlığı seçimlerini kazanmayı başaran Ayaz Mutallibov, Azerbaycan Halk Cephesi (AzHC) ile 3 Ekim 1991 günü yapmış olduğu görüşmenin ardından Milli Şura’nın kurulmasına ilişkin karar almıştır. 18 Ekim 1991 günü halkın yoğun talebi nedeniyle toplanan Azerbaycan Parlamentosu tarafından “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Aktı” kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği’nin dağılması ve bunun ardından bağımsızlık referandumunun Azerbaycan’ın bağımsızlığını meşrulaştırmasıyla demokratikleşmeye ilişkin ciddi adımlar atılmıştır.⁴⁰ Bu dönemde, Anayasa Aktı’nda belirtildiği üzere yeni bir anayasa kabul edilinceye kadar eski anayasa uygulanmaya devam edecektir; fakat bağımsızlık hukuki uyumsuzluk durumlarında Bağımsızlık Aktı geçerli olacaktır. 7 Haziran 1992 günü yapılan referandum ile iktidara gelen Ebulfez Elçibey tarafından Türkçülük teması vurgulanmış ve Türkiye yanlısı bir politika benimsenmiştir. Bu

³⁹ Ali Asker, “Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016 (ss. 23-37), s. 27-28.

⁴⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, Okan Yeşilot, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, İçinde *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, TDBB Yayınları, İstanbul, 2017 (ss. 7-72), s. 8-9.

dönemde Latin alfabesine geçilmiş ve ülkenin dili “Azerbaycan Dili” yerine “Türk Dili” olarak değiştirilmiştir. Fakat Elçibey’in devletin toprak bütünlüğünü koruyamaması, siyasal krizlerin önüne geçememesi ve Dağlık Karabağ sorununu çözememesi darbeyi adeta kaçınılmaz yapmıştır. Darbenin ardından 3 Ekim 1993 günü yapılan seçimlerde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Aliyev’in başkanlığında uzmanlardan oluşturulan bir “Anayasa Komisyonu” tarafından yeni anayasa hazırlanmış ve komisyon 6 ay boyunca aktif olarak çalışmıştır. Anayasanın yapım süreci 1991 yılında başlamış ve çıkış noktası Bağımsızlık Akdi olmuştur. 1995 yılının Kasım ayında yapılan referandumla Anayasa kabul edilmiş ve 27 Kasım 1995 günü yürürlüğe girmiştir.⁴¹

1995 Azerbaycan Anayasasında, devlet egemenliğinin kaynağının halk olduğunu ve hükümet şeklinin ise cumhuriyet olduğunu belirtilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki, metinde geçen “halk” kavramı Sovyet hukuk terminolojinin etkisinde kalmış olup, aslında “ulus” kavramıyla eş anlamlıdır. Azerbaycan, laik, demokratik, üniter bir hukuk devletidir. Kuvvetler ayrılığı, ülke egemenliğinin temel ilkelerindedir. Bu bağlamda yasama Milli Meclis’te, yargı mahkemelerde, yürütme ise cumhurbaşkanındadır.⁴²

Başkanlık sistemini tercih eden Azerbaycan, başkanlık makamını devletin temelleri arasında görmektedir. Anayasada cumhurbaşkanına son derece geniş yetkiler verilmiştir. Cumhurbaşkanının yürütme yetkisi haricinde atama, yasama ve olağanüstü hâl ilan etme yetkileri vardır. Bunların dışında önemli konularla ilgili halk oylamasına gitme, yasaların anayasaya uygunluğunun denetimi için Anayasa Mahkemesine başvuru türünden farklı yetkileri de bulunmaktadır. Azerbaycan Anayasasına göre cumhurbaşkanının seçilebilmesi için 2/3 çoğunluğun sağlanması gerekir. Çoğunluğun sağlanamaması durumunda ikinci tura gidilmekte ve burada en fazla oyu alan kişi cumhurbaşkanı olmaktadır. Cumhurbaşkanının görev süresi 5 yıldır ve bir kişi en fazla iki kere cumhurbaşkanlığı yapabilir.⁴³

“Bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan’da ilk parlamento seçimleri 11 Ekim 1995’te gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlerden itibaren uygulanan yeni sisteme göre, Azerbaycan’da

⁴¹ Recep Rehimli, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Yönetimi Yapısı ve Siyasal Sistem”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2020 (ss. 364-384), s. 368.

⁴² Recep Rehimli, s.368.

⁴³ Levent Gönenç, “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 1, 1998 (ss. 185-220), s.207-209.

parlamento seçimleri ikili sistemle yapılmıştır: “Majoritar Sistem” ve “Proporsional Sistem”. 125 kişilik Azerbaycan Parlamentosu’na, 100 milletvekili tek adaylı dar bölgeler üzere seçimi öngören Majoritar sistemle, 25 kişi ise ülke genelini tek bölge olarak ele alıp oyların partiler arasındaki dağılımına göre milletvekilliğinin de paylaşıldığı Proporsional sistemle seçilmiştir. Majoritar sistemde, Azerbaycan genelinde tek milletvekilinin seçilebileceği seçim bölgeleri oluşturulmakta, her bölgedeki adaylar arasından % 50’den fazla oy alan bir kişi milletvekili seçilmektedir. Burada partiler değil, kişiler yarışmaktadır. 18 yaşını doldurmuş vatandaşların oy kullanma, 25 yaşını doldurmuş vatandaşların ise seçimlere aday olarak katılma hakları vardır. Seçimler beş yıl aralıkla yapılmaktadır. 2002 yılında yapılan referandumla proporsional sistem tamamen kaldırılmış ve seçimler sadece majoritar sistemle yapılmaktadır.”⁴⁴

Azerbaycan Anayasasında 2002’de önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bunlara göre; cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turundaki 2/3 çoğunluk yerine salt çoğunluk şartı getirilmiştir. Ayrıca parlamento seçimlerinde uygulanan ikili sistem kaldırılmış ve yerine dar bölge çoğunluk sisteminin uygulanmasına karar verilmiştir.⁴⁵ Bunun dışında, cumhurbaşkanına vekalet etme yetkisi parlamento başkanından alınarak başbakana verilmiştir. 2002 Anayasa değişikliği, genel manada iktidarın elinde tutulma isteği üzerinde gerçekleşmiş olup, Cumhurbaşkanına, süre sınırlaması olmadan makamında kalma yetkisi tanınmıştır. Nitekim, devlet başkanının en fazla iki defa seçilmesiyle ilgili madde kaldırılmış, savaş sırasında seçimlerin yapılmasının imkânsız olması halinde yetki süresinin askeri operasyonların sonuna kadar uzaması ve bunun da Anayasa Mahkemesi tarafından kararlaştırılması öngörülmüştür.⁴⁶ 2016’da gerçekleştirilen referandumla anayasada yeniden değişiklik yapılmış, bu kapsamda cumhurbaşkanlığı için 35 yaş sınırı kaldırılmış, görev süresi 5 yıldan 7 yıla uzatılmış ve cumhurbaşkanına erken seçim ilan etme yetkisi verilmiştir.⁴⁷

Azerbaycan’da var olan anayasal sisteme göre, ülkenin yasama erki tek meclisli parlamentoya – Milli Meclis’e aittir. 125 sandalyeden oluşan Milli Meclis seçimleri 5 yılda bir yapılmaktadır. Yargı organı, Ekonomi Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, Anayasa Mahkemesi ve diğer alt kademe mahkemelerinden meydana gelir. Ayrıca diğer eski Sovyet cumhuriyetlerindeki gibi yargının devletin en zayıf kanadı olduğu ve

⁴⁴ Bkz: Vefa Kurban, Araz Aslanlı, Geray Musayev, Nazim Caferov, “Azerbaycan”, İçinde *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Editörler: Ayşe Çolpan Yıldız ve Murat Yılmaz, SalMat, Ankara, 2018 (ss. 39-17).

⁴⁵ Kamer Kasım, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılığ 2013*, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 9.

⁴⁶ Asker, s.34-35.

⁴⁷ Vefa Kurban, Araz Aslanlı, Geray Musayev, Nazim Caferov, s. 43.

yasama ile yürütmeye karşı gerçek manada bağımsız olamadığı açık bir gerçektir. Yargıçların cumhurbaşkanının önerisiyle meclis tarafından seçilmesi, bu durumun en önemli nedenlerindedir. Yerel yönetim, icra komiteleri ve bunlara bağlı olarak çalışan belediye konseylerince yürütülür. İcra komitelerinin başkanı ve üyeleri cumhurbaşkanınca atanırken, belediye konseylerinin üyeleri ise 5 yıllığına seçimle gelir. Ayrıca maddi kaynakların ve mevzuatların yetersizliğinden dolayı bu konseylerin yeterli yetkilere sahip olmadıkları bilinir.⁴⁸ 11 Nisan 2018 tarihinden Azerbaycan'da yapılan seçimler İlham Aliyev oyların %86,02'sini alarak yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

1.3.2 Kazakistan

Kazakistan Cumhuriyeti, yüzölçümü, doğal kaynakları ve entelektüel potansiyeliyle Türk cumhuriyetleri arasında önemli yere sahip bir devlettir. Sovyet totaliter sistemi döneminde Moskova'nın uyguladığı baskıcı politikalar Kazak milli kimliğinin aşındırılması, ülkenin demografik yapısının tahrip edilmesi, ülkenin doğal servetleri ve zenginliklerinin acımasızca sömürülmesine yöneliktir. Sovyetler Birliği döneminin Kazak yönetici seçkinleri arasında Dinmuhammed Kunayev önemli bir siyasetçi olup, modern Kazakistan devletinin oluşumunda büyük etkiye sahiptir. Kazakistan, M.S. Gorbaçov'un başlattığı "perestroyka ve glasnost" politikasının ilk mağdurlarındandır. Ülke genelinde yönetim kadrolarını yenilemek, daha dinamik ve yeni siyasetin ruhunu benimseyen yöneticileri iş başına getirme politikası güden M.S. Gorbaçov'un Kazakistan'a yönelik tutumu perestroyka döneminin ilk istikrarsızlığının fitilini ateşlemiştir. 1986 yılının aralık ayında Dinmuhammed Kunayev, Kazakistan Komünist Parti Birinci Sekreterliği görevinden alınmış ve yerine Rus kökenli Gennadi Kolbin getirilmiştir. Bu durum Kazakistan'daki milliyetçi protestoları tetiklemiştir; Jeltoksan Olayları olarak bilinen bu olay Kazak istiklal mücadelesi tarihinde yerini almıştır. 22 Haziran 1989 tarihinde Nursultan Nazarbayev Kazakistan Komünist Partisi başkanlığına gelmiştir. Kazakistan'ın egemen haklarını koruyan ve çıkarları uğruna hareket eden Nazarbayev, ülkenin Moskova'dan değil, Alma-Ata'dan yönetileceğini belirtmiştir. Ülkenin resmi dilinin Kazak Türkçesi olduğu açıklanmıştır. Ulusallaştırma

⁴⁸ Kurban vd., s. 43.

politikaları ile Kazak Türkleri ve diğer Türk devletleri nezdinde prestij kazanmıştır.⁴⁹ Nursultan Nazarbayev, Kazakistan halkı tarafından doğrudan seçimlerle seçilen ilk devlet başkanı olarak 16 Aralık 1991’de yapılan seçimlerin ardından göreve başlamıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Sovyetler Birliği’nin genelinde olduğu gibi Kazakistan’da da yeni sistem yürürlükteki anayasanın tadil edilmesi yoluyla inşa edilmiştir. Bu doğrultuda Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ismini Kazakistan Cumhuriyeti olarak değiştirmiştir. 16 Aralık 1991’de ülke bağımsızlığını tüm dünyaya ilan etmiştir.⁵⁰ 16 Aralık 1991’de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan’ın ilk anayasası, 28 Ocak 1993 günü kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Anayasada, ülkenin yönetim biçimi “başkanlık sistemi ile yönetilen, laik, üniter, sosyal, demokratik bir hukuk devleti” nitelendirilmiştir. İdari bakımından Kazakistan, 14 vilayet (Oblast) ve iki özel bölge (Astana, Almatı, Çimkent) olmak üzere toplamda 16 bölgeden oluşmaktadır.⁵¹

Nursultan Nazarbayev tarafından 1998’de anayasada siyasal kurumların görev süreleriyle alakalı değişikliklerin yapılması için bir yasa tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarı kabul edildikten sonra cumhurbaşkanının görev süresi 5 yıldan 6 yıla çıkarılmış, cumhurbaşkanlığı adaylığı için 65 yaş sınırı kaldırılmıştır. Söz konusu değişikliklerle beraber Nazarbayev’in bir sonraki dönem gerçekleştirilecek seçimlere katılmasının önündeki engeller kaldırılmıştır.⁵²

2007 yılına kadar yapılan değişikliklerle azaltılan parlamentonun üye tamsayısı, 107 olmuştur. Anayasada meclis ve parlamentonun ülke siyasetindeki rolünün teoride artırıldığı ifade edilse de cumhurbaşkanının bu noktadaki otoritesi azalmamıştır. 2007 seçimlerinde parlamentodaki sandalyelerin tamamı Nur Otan Partisi tarafından kazanılmış ve Kazakistan’da ilk defa tek partili bir meclis meydana gelmiştir. 2011’deki anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanının nüfuzu ve yetkileri artırılmış, otoriter sistem

⁴⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 209-210.

⁵⁰ Nurbek Khairmukhanmedov, “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(5), 2017, (ss. 1432 - 1451), s.1436.

⁵¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kazakistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

⁵² Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, USAK, Ankara, 2011, s. 87.

adeta yasal hale getirilmiştir. Cumhurbaşkanına siyasi, finans, medya ve ekonomi gibi pek çok alanda sınırsız yetkiler verilmiş ve tek adam iktidarı kökleştirilmiştir.⁵³

Anayasaya bir sonraki değişiklikler 6 Mart 2017’de, yapılmıştır. Bu doğrultuda cumhurbaşkanı, hükümet ve parlamentonun yetki ve görevlerini içeren bölümlere dair 19 maddede toplam 26 değişiklik yapılarak, iktidar erkleri arasında yer alan ilişkilerin dengelenmesine çalışılmıştır. Bunlara ek olarak cumhurbaşkanının ekonomik ve sosyal alandaki sorumluluklarının esas bölümü hükümete verilmiştir. Bu sayede cumhurbaşkanının önemli alanlardaki sınırsız yetkileri azaltılmış ve tek adam iktidarından uzak bir görüntü oluşturulmaya çalışılmıştır.⁵⁴

Anayasaya göre, Kazakistan’ın demokratik, sosyal, dünyevi ve hukuki bir devlet anlayışına sahiptir. Başkanlıkla yönetilen üniter bir devlet olan Kazakistan’daki devlet egemenliğinin tek kaynağı halktır. Halk ve devlet adına hareket yetkisi, ancak anayasayla belirlenen kurallar kapsamında cumhurbaşkanı ve parlamentodadır. Yasama, yürütme ve yargı ayrılığı prensibine bağlı olarak devlet iktidarı bir bütündür. Uluslararası hukuk prensipleri ve normlarına karşı saygılıdır. Devletin başı olan cumhurbaşkanı, devletin dış ve iç politikalarını belirler ve ülkeyi uluslararası ilişkilerde temsil eder. Devlet iktidarındaki kurumların tamamının uyumlu ve koordineli şekilde çalışmasını sağlar. Ülke vatandaşı olan, yükseköğrenim görmüş ve 40 yaşından genç olmayan kişiler cumhurbaşkanı adayı olabilir. Bir kişi, üst üste en fazla iki kere cumhurbaşkanlığı yapabilir ve görev süresi, her dönem için 7 yıldır. Fakat söz konusu sınırlandırma, ülkenin ilk cumhurbaşkanı için geçerli değildir.⁵⁵ Yürütme yetkisini kullanan, yürütmeye başkanlık eden ve faaliyetlerini düzenleyen organ, Kazakistan hükümetidir. Daha farklı bir deyişle yargı ve yasama haricindeki bütün faaliyetler, hükümetin görevi kapsamındadır. Hükümet, faaliyetleri kapsamında parlamento ve cumhurbaşkanına karşı sorumlu kabul edilir. Parlamento tarafından hükümete güvensizlik oyu veya güvenoyu verilebilir. İlgili özellik nedeniyle parlamenter sisteme benzediği ifade edilebilir. Hükümet başkanı tarafından anayasaya uygun olarak kurulur

⁵³ Ayşegül Aydıngün, Tüfekçioğlu, Hayati, *Avrasya’nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012, s. 65.

⁵⁴ TÜRKPA, “Kazakistan Parlamentosu Anayasa Değişikliklerini Kabul Etti”, <https://turkpa.org/tr/archive/id2369>, (Erişim tarihi: 20.04.2022).

⁵⁵ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, İkinci Baskı, TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017, s.91-93.

ve görev süresi, cumhurbaşkanının görev süresiyle paraleldir. Hükümetin faaliyetlerini yönetmek ve organize etmekten başbakan sorumludur. Hükümet üyeleri, görev alanları ve yetkileri kapsamında serbest olarak kararlar alabilir ve faaliyetleri için başbakana karşı sorumludurlar. Hükümet üyeleri ve başbakan, ülke geneline bağlayıcı kararlar da alabilir.⁵⁶ Parlamento, Senato ve Meclis'ten oluşan iki kanatlı bir yapıdadır. Senato, 6 yıllık bir dönem için seçilen 47 senatörden meydana gelir. Buraya 14 vilayetten Astana ve Almatı kentlerinden ikişer kişi, Maslihat isimindeki yerel meclisler tarafından seçilir. 15 Senato üyesi de Cumhurbaşkanıınca atanır. Senato üyelerinin yarısı, 3 yıl içinde yenilenir. Görev süreleri 6 yıldır. Parlamentonun alt kanadı olan meclis ise 107 vekilden meydana gelir. Bunların 98 tanesi siyasi partilerin parti listelerine göre, 9 tanesi ise Kazakistan Halklar Asamblesi tarafından 5 yıllığına seçilir.⁵⁷

Kazakistan'daki son cumhurbaşkanlığı seçimleri 9 Haziran 2019'da yapılmış ve Kasım Comart Tokayev oyların %70,96'sını almak suretiyle cumhurbaşkanı seçilmiştir. 2022 yılında Kazakistan'da çıkan kitlesel olaylar, çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi, ülke geneline yayılan protestolar, belli güçlerin bu protestoları suistimal etmesi Kazakistan'ı dünya gündemine oturtmuştur. Protestolar sırasında 225 kişi hayatını kaybetmiştir. Cumhurbaşkanı Tokayev hükümeti istifaya göndermek zorunda kalmış, ülkede OHAL ilan edilmiştir, ayrıca ülkeye Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) barış gücü davet edilmiştir. Bu olay Kazakistan'da büyük yankı uyandırmıştır. Oldukça kritik bir süreçten geçen Kazakistan yönetimi Kasım Comart Tokayev'in başkanlığında krizi atlatabilmiştir. Fakat ülkede gerçekleşen olayların bir daha tekrarlanmaması adına, ayrıca halkın nazarında ve uluslararası camianın reform beklentisine karşılık olarak, anayasanın revize edilmesi yoluna gidilmiştir. 5 Haziran 2022'de yapılan seçimlerle ilgili Kazakistan Merkez Seçim Komisyonunun açıklamasına göre *“11 milyon 734 bin 642 seçmenden 7 milyon 986 bin 293'ünün oy kullandığı referanduma katılım oranı yüzde 68,06 oldu. Seçmenin yüzde 77,18'i anayasa değişikliklerine “evet” yanıtını verirken, yüzde 18,66'sı ise “hayır” dedi.”*⁵⁸ Yeni anayasa değişiklikleri sistemin açıklarına ve ülkede baş gösteren olaylara karşı bir tepki

⁵⁶ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, s.82-89.

⁵⁷ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kazakistan'ın Siyasi Görünümü.

⁵⁸ Kazakistan'da anayasa değişikliğine yüzde 77 “evet”, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kazakistanda-anayasa-degisikligine-yuzde-77-evet-42078281>, 06.06.2022 (Erişim tarihi: 16.10.2022)

nitelikli değişiklikler olarak değerlendirilebilir. Nitekim, düzenleme, idam cezasının kaldırılması ve Cumhurbaşkanının akrabalarının kamuda en üst düzey görevlere getirilmesinin yasaklanması da dahil özetle Şu değişiklikleri içeriyor. Bu değişiklikler aŐaęıdaki Şekilde özetlenebilir:

- “Anayasada “Kazakistan toprağı ve yeraltı doğal kaynakları devletin mülkiyetindedir” maddesi “Kazakistan toprağı ve yeraltı doğal kaynakları halka aittir” olarak deęiŐti.
- İdam cezası tamamen kaldırıldı.
- Kazakistan Cumhurbaşkanı, Anayasa Konseyi, Yüksek Mahkeme, Merkez Seçim Komisyonu, SayıŐtay başkanları, üyeleri, hakimler, kolluk kuvvetleri çalışanları, milli güvenlik güçleri ve askeri personel görevleri sürdüğü sürece siyasi partiye üyesi olamayacaklar.
- Cumhurbaşkanının yakın akrabalarının devletin üst düzey görevlerine ve kamu ortaklığındaki Şirketlerin yönetimine getirilmesi yasaklanacak.
- Cumhurbaşkanının büyükŐehir belediye başkanları ile eyalet valilerinin kararlarını iptal etme yetkisi kaldırıldı. Bu Şekilde parlamentonun yetkileri arttırıldı ve mevcut süper başkanlık yönetim sistemi son bulacak.
- Cumhurbaşkanının parlamentonun üst kanadı senatoya atadığı milletvekili sayısı 15’ten 10’a düşürülecek. Bunların 5’i Kazakistan Halk Asamblesi tarafından önerilecek.
- Kanunları kabul etme yetkisi sadece parlamentonun alt kanadı mecliste olacak. Söz konusu reformla yetkilerinin genişletileceği mecliste tüm toplum tabakasının temsil edilmesi için nispi temsil sistemi uygulanacak.
- Ayrıca daha önce büyükŐehir belediye başkanları ile eyalet valilerinin cumhurbaşkanı tarafından atandığı ülkede, bundan sonra söz konusu adayların ilk önce yerel meclis milletvekillerince onaylanması gerekecek.
- Meclisin devlet bütçesini sorgulama fonksiyonu genişledi.
- Kazakistan insan hakları ombudsmanı ile ilgili madde eklenecek. Böylece, ombudsman görevi baęımsızlaŐtırılacak ve görevi boyunca senatonun onayı olmadan tutuklanamayacak.
- Kazakistan’ı 28 yıl yönettikten sonra Mart 2019’da görevinden istifa eden kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in anayasal statüsünün yer aldığı Birinci Cumhurbaşkanı’na ilişkin kanun da yürürlükten kalkacak.”⁵⁹

Söz konusu değişiklikler ülkede istikrarlı bir rejimin kurulması, yolsuzlukların ortadan kaldırılması, halk refahının sağlanması, “süper başkanlık” olarak tarif edilen yönetim biçiminin yumuŐatılması, parlamentonun rolünün artırılmasına yöneliktir. Sistemin bundan sonraki dönemde işleyişinin verimli olup olmadığı konusunda ilerleyen dönemlerde tespitlerde bulunulabilecektir.

⁵⁹ Kazakistan’da anayasa referandumu: Halk, reforma ‘evet’ dedi <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/262965-kazakistan-da-anayasa-referandumu-halk-reforma-evet-dedi>, 07.06.2022, (Erişim tarihi: 16.10.2022)

1.3.3 Kırgızistan

Kırgız halkı tarihin ilk devirlerden başlayarak varlıklarını devam ettiren Türk soylu bir toplumdur. Kırgızlar, günümüzde ağırlıklı olarak Kırgızistan, Doğu Türkistan ve Kuzeydoğu Afganistan'da yaşamaktadırlar. Kırgız isminin etnik kimliğine vurgu bilim insanları Kırgız adının “Kırkkes”, ‘Kırggız’, “Kırkoguz” gibi kavramlardan türediğini yazmaktadırlar.⁶⁰ Kırgızlar, 18. yüzyılda bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesine çıkan Hokand Hanlığı bünyesinde askeri güç olarak varlıklarını sürdürmüş, 19. yüzyılda Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesiyle Çarlık sömürmesine girmişlerdir.⁶¹ Rusya'da Bolşevikler iktidara geldikten sonra Kafkasya ve Türkistan'a yayınlanan yeni rejim Kırgızları da tahakkümü altına almış, Kırgızistan, Rusya Federasyonunda 14 Ekim 1924 günü özerk bir cumhuriyet şeklinde kurulmuştur. 5 Aralık 1936 gününe geldiğinde ise Kırgız Sovyet Sosyalist statüsü alan Kırgızistan, 31 Ağustos 1991 günü SSCB'den ayrılmış ve bağımsızlığını ilan etmiştir.⁶² Ülke idari açıdan Narın, Talas, Çuy, Issık Göl, Celal-Abad, Oş ve Batken şeklinde 7 vilayete (Oblast) bölünmüştür. Başkent olan Bişkek ve Oş kentlerine özel statü verilmiş olup, kendilerini çevreleyen Çuy ve Oş vilayeti haricini alınmışlar.⁶³

Bağımsızlığını ilan ettiği tarihten başlayarak diğer Orta Asya devletleri gibi başkanlık sistemi ile yönetilen bu ülkede, Nisan 2010 tarihinde başlayan halk hareketi sonucunda Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev görevden ayrılmış ve muhalefet lideri olan Roza Otunbayeva öncülüğünde yeni bir anayasa hazırlanarak 7 Haziran 2010 tarihinde kabul edilmiştir. Yeni anayasa ile birlikte parlamenter sisteme geçilmiştir. Siyasi geçiş süreci içerisinde 30 Ekim 2011 günü yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini %62,52 oranında oy alan Almazbek Atambayev ilk turda kazanmış ve 1 Aralık 2011'de yapılan 11. Cumhurbaşkanımız Abdullah Gül'ün de katıldığı resmî törenle Cumhurbaşkanlığı görevine başlamıştır.⁶⁴ Sonraki Cumhurbaşkanı Sooronbay

⁶⁰ Mehmet Yüce, *Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kırgızistan ve Kırgız Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2021, s. 7-9.

⁶¹ Mehmet Yüce, s. 9.

⁶² Hüseyin Tutar, “Kırgızistan'daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Sayı:3, 2017 (ss. 169-182), s.174.

⁶³ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kırgızistan'ın Siyasi Görünümü.

⁶⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kırgızistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

Ceenbekov hükümete geldikten 3 yıl sonra Kırgızistan'da 4 Ekim 2020 tarihinde parlamento seçimleri yapılmıştır. Söz konusu seçimlerde Ceenbekov'a yakın iki parti zafere ulaşmıştır. Bu zaferin ilan edilmesinden sonra ülkede protesto gösterileri başlamış, barajı aşamadığı belirtilen 12 siyasi partinin taraftarı seçimlerde usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle meydanlara inmiştir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, seçimlerin ardından devam eden gösteriler üzerine görevinden istifa ettiğini açıklamıştır.⁶⁵

4 Ekim 2020'de gerçekleşen parlamento seçimleri sonrası protestolar sırasında hapisneden serbest bırakılan Sadır Caparov, başbakan ve cumhurbaşkanı vekili olmuştur. Halk tarafından Kumtör altın madeniyle ilgili sorunları gündeme getirmesiyle tanınmaktadır. 10 Ocak 2021 tarihinde, Kırgızistan'da 17 adayın yarıştığı erken cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış, seçmenlerin % 79.20'si Sadır Caparov'a oy vermiştir. Söz konusu seçime katılım % 39,16 olmuştur. Sadır Caparov resmi olarak Cumhurbaşkanı görevine 28 Ocak 2021 tarihinde başlamıştır. Yeni Cumhurbaşkanı Sadır Caparov, 11 Nisan 2021 tarihinde yapılan anayasa değişikliği referandumuyla kabul edilen “parlamentar sistem”den “Cumhurbaşkanlığı sistemine” geçişi öngören yeni anayasayı onaylamıştır. Yeni anayasanın yürürlüğe girmesiyle Kırgızistan, 2010'dan bu yana uygulanan “parlamentar sistem”den vazgeçerek “Cumhurbaşkanlığı sistemi”ne geçmiştir. Yeni sistemde, bakanlar, üst düzey kamu görevlileri, valiler ve rektörler cumhurbaşkanı tarafından atanacaktır. Ülkede ayrıca tavsiye niteliğinde kararlar alacak “Halk Kurultayı” adlı yeni bir kuruluş oluşturulacaktır.⁶⁶

Yeni anayasayla seçilen Cumhurbaşkanı'nın görev süresi 5 yıldır. Aynı kişi iki dönemden fazla Cumhurbaşkanı seçilemez.⁶⁷ Kırgızistan Cumhuriyeti başkanı, devlet kurumlarının koordinasyonunu sağlar. Başkan, ülkeyi iç ve dış politikada temsil eder. Bakanlar Kurulu'nun yapısını ve bileşimini belirler; Jogorku Keneş'in onayı ile Bakanlar Kurulu Töragası, yardımcılarını ve diğer üyeleri atar; Bakanlar Kurulu Töragası, Cumhurbaşkanlığı İdaresinin Başkanıdır. Bakanlar Kurulu Töragası,

⁶⁵ Burulkan Pala-Abdibaitova, “Kırgızistan'ın Dış Politikasının Oluşumu ve Gelişimi”, İçinde: *Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgızistan'ın Dış Politikası ve Uluslararası İlişkiler*, (Editör: Burulkan Abdibaitova Pala), Astana Yayınları, Ankara, 2021, s. 17-18.

⁶⁶ A.g.e.

⁶⁷ Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası (2021), 67. madde. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg>

yardımcıları ve diğer üyelerin istifa taleplerini ve bunların görevden alınmasına ilişkin kararı kabul eder; Bakanlar Kurulu üyelerini ve diğer yürütme organlarının başkanlarını, kendi inisiyatifini veya Halk Kurultayı, Jogorku Keneş'in önerisini dikkate alarak yasaya uygun olarak görevden alır.⁶⁸

Jogorku Keneş- Kırgız Cumhuriyeti Parlamentosu, yetkileri dâhilinde yasama gücü ve kontrol işlevleri kullanan, oldukça temsili bir organdır. Jogorku Keneş 90 milletvekilinden oluşur ve 5 yıllık bir dönem için seçilir.⁶⁹ Jogorku Keneş, Jogorku Keneş'in Başkanını (Töraga) ve yardımcılarını kendi üyeleri arasından seçer. Töraga, Jogorku Keneş'in toplantılarını yönetir; Jogorku Keneş toplantılarında ele alınacak konuların hazırlanmasına ilişkin genel rehberlik yapar; Jogorku Keneş tarafından kabul edilen kanunları imzalar.⁷⁰

Kırgız Cumhuriyeti'nin yargı sistemi Anayasa ve kanunla kurulur ve Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme ve yerel mahkemelerden oluşmaktadır. Yüksek mahkeme, mahkeme kararlarını, hukuk, ceza, ekonomik, idari ve diğer davalardaki katılımcıların temyizlerine ilişkin kanunla belirlenen usule uygun olarak inceler. Yüksek Mahkeme Genel Kurulu, Kırgız Cumhuriyeti'nin tüm mahkemeleri ve yargıçları için zorunlu olan adli uygulama konularına ilişkin açıklamalar sunar. Yüksek mahkeme kararları kesindir ve temyize tabi değildir.⁷¹ Anayasa Mahkemesi, anayasal sistemin temel ilkelerini, kişi ve vatandaşın temel hak ve özgürlüklerini korumak ve Anayasa'nın üstünlüğünü ve anayasal yollarla doğrudan uygulanmasını sağlamak amacıyla anayasal denetim yapan en yüksek yargı organıdır. Anayasa Mahkemesi: Anayasayı resmi olarak yorumlar; Kırgız Cumhuriyeti'nin kanunlarının ve diğer normatif yasal düzenlemelerinin Anayasa'ya uygunluğuna ilişkin davaları karara bağlar; Kırgız Cumhuriyeti'nin taraf olduğu ve henüz yürürlüğe girmemiş olan uluslararası

⁶⁸ Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası (2021), 70. madde, 1-2-3.Fıkra.

⁶⁹Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası (2021), 76. maddenin 1-2. fıkrası <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg>

⁷⁰Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası (2021), 81.maddenin 1-2. Fıkrası, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg>.

⁷¹Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası (2021), 98. maddesi, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg>

anlaşmaların anayasaya uygunluğu hakkında karar verir; devlet iktidarının kolları arasındaki yetkilerle ilgili anlaşmazlıkları çözer.⁷²

Anayasanın 95. maddesine göre Anayasa Mahkemesi üyesinin yaş sınırı 40-70 yaş olup, yüksek hukuk eğitime ve en az 15 yıllık mesleki tecrübeye sahip olmalıdır. Yüksek Mahkeme üyesinin yaş sınırı 40-70 yaş olup, yüksek hukuk eğitime ve en az 15 yıllık mesleki tecrübeye sahip olmalıdır. Ayrıca mesleki tecrübesinin en az 5 senesi hâkim olarak geçmelidir. Anayasa Mahkemesi Başkanı ve Yüksek Mahkeme Başkanı Yargı Konseyinin önerisi ve Jogorko Keneş'in rızasıyla Cumhurbaşkanı tarafından 5 yıl süreyle seçilir. Yerel mahkeme hakimlerinin yaş sınırı 30-65 arasında olup, atanabilmeleri için yüksek hukuk eğitimi ve hukuk alanında en az 5 senelik mesleki tecrübesi şart koşulmuştur. Yerel mahkemelerin hakimleri Yargı Konseyinin önerisiyle Cumhurbaşkanı tarafından ilk dönem için 5 yıl müddetine atanır, bundan sonraki atama ise görev yaşının sonuna kadar devam eder. Yerel mahkeme hakimlerinin önerilmesi ve atanması anayasal kanunla öngörülmüştür. Yerel mahkemelerin Yüksek Mahkeme Başkanı tarafından 5 yıl müddetine seçilir.⁷³

1.3.4 Türkmenistan

SSCB'nin dağılması ile 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan, Orta Asya ülkelerindeki en baskıcı rejime sahip ülke olarak bilinir. Bu baskı sayesinde, bölgenin en istikrarlı ülkelerinden birisi olarak da dikkat çekmiştir. Türkmenistan'daki barış ortamı ve istikrar, ilk olarak halkın yönetime karşı duymuş olduğu memnuniyetin bir işareti ya da yönetimin başarısı olarak görülebilir. Ancak söz konusu ortamın sağlanması için devlet yönetimi tarafından modern ülkelerin izlemiş olduğu politikalardan çok daha farklı politikalar benimsenmiştir.⁷⁴ Saparmurat Niyazov tarafından temeli atılmış olan bu rejim, karakteri itibariyle her hangi bir değişikliğe uğramadan bugün de devam etmektedir.

⁷² Kırgız Cumhuriyeti'nin Anayasası, madde. 97.

⁷³ Конституция Кыргызской Республики (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года), <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru> (22.09.2022)

⁷⁴ Nermin Güler, "Geçiş Sürecinde Türkmenistan'ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2001 (ss. 97-110), s. 97.

Türkmenistan Cumhuriyeti, 18 Mayıs 1992 günü kabul edilen ilk Anayasa ile Türkmenistan'ın laik, demokratik, güçler ayrılığı ve çoğulculuk ilkelerini temele alan bir ülke olduğunu ifade etmiştir. Lakin Türkmenistan anayasasının bazı maddeleri kendi arasında çelişir. Yargı, yasama ve yürütme erklerinin haricinde dördüncü bir erk olan Halk Maslahatı (Halk Meclisi veya Halk Konseyi) güçler ayrılığı ilkesine tersi düşer. Hatta 1992 Anayasası'nda yürütme ve yasama erklerinin Halk Maslahatı kararlarının yerine getirilmesinden sorumlu olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında Türkmenistan'ın başkanlık rejimi ile idare edilmesine karşın devlet başkanına bazı durumlar için olması gerekenden çok daha fazla yetkilerin verilmesi, ilgili çelişkileri daha da arttırmıştır. Devlet başkanına verilen olağanüstü yetkiler, ülkenin demokratik bir hukuk devletinden daha çok, tek adam otoritesinin olduğu bir devlet sistemine sahip olduğunu ortaya koyar.⁷⁵ Tarafsız ve bağımsız bir politika izleyen Türkmenbaşı, 12 Aralık 1995 günü Birleşmiş Milletler tarafından verilen "Daimi Tarafsızlık Statüsü" ile ülkesinin uluslararası alanda saygınlık kazanmasında büyük rol oynamıştır.⁷⁶ 2003'te Anayasa'da değişiklik yapılarak devlet yönetimindeki göstermelik ayırım sonlandırılmış ve Halk Maslahatı'nın, daha açık ifadeyle Türkmenbaşı'nın otoritesi daha da kuvvetlendirilmiştir. Halk Maslahatı, devletin en üst temsil organıdır. Maslahatın düzenlemeleri ve kararları, üst düzey devlet organları da dahil olmak üzere, bütün devlet için bağlayıcı hale gelmiştir. Değişiklikler Devlet Başkanı statüsünü de kapsamaktadır. Devlet Başkanı adaylığı için Halk Maslahatı tarafından aday gösterilme ve 70 yaşın altında olma şartları getirilmiştir. Bunların yanında hiç uygulanmayan iki kereden fazla Devlet Başkanı olamama şartı kaldırılmıştır. Bu sayede Türkmenbaşı, göreve geldiği ilk andan ölümüne kadar olan süre boyunca cumhurbaşkanlığı görevini devam ettirmiştir.⁷⁷ 21 Aralık 2006 günü Türkmenbaşı'nın ölümünün ardından Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı olan Gurbangulu Berdimuhamedov, 11 Şubat 2007'de yapılan seçimlerle ülkenin ikinci Devlet Başkanı olmuştur.⁷⁸

⁷⁵ Nermin Güler, s.105-107

⁷⁶ Mesut Berber, Fikret Birdişli, "Türkmenistan'da Berdimuhammedov Dönemi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2, 2012, (ss.39-55)s. 42.

⁷⁷ Haluk Alkan, s. 23.

⁷⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Türkmenistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

26 Eylül 2008 tarihinde yapılan 21.Halk Maslahatı toplantısında anayasanın yeni metni onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Yapılan değişiklikle geleneksek Türkmen rejiminden farklı bir yapı kabul edilmiştir. Halk Maslahatı üzerinde olan yetkilerin bir kısmı Devlet Başkanı ile Meclise aktarılmıştır. Düzenleme sonrasında Halk Maslahatı; iç ve dış politika, kültür, ekonomi ve sosyal alanlarda görüş bildiren bir organa dönüşmüştür. Değişikliklerle üye sayısı 5 bin civarında olan ve ağır ilerleyen bu organ yerine devlet başkanının otoritesine bağlı bir meclis meydana getirilerek Berdimuhamedov'un iktidarı kuvvetlendirilmiştir.⁷⁹

2016 yılında Türkmenistan'da yeniden anayasa değişikliği yapılmış ve Devlet Başkanının görev süresi 5 yıldan 7 yıla çıkarılmıştır. Bunun yanında 70 olan yaş sınırı kaldırılmış ve Berdimuhamedov'un ömrünün sonuna kadar cumhurbaşkanlığı yapmasının önündeki engeller kaldırılmıştır. Söz konusu değişiklikler sonrasında ülkedeki tek adam iktidarı adeta kökleşmiştir.⁸⁰

Türkmenistan Anayasası'na göre devlet yönetimi ve hakimiyeti, Devlet Başkanı, Bakanlar Kurulu, Meclis ve Yüksek Mahkeme tarafından kullanılır. Devlet başkanı, aynı zamanda devletin ve yürütmenin başı olarak kabul edilir. Kanunların ve anayasanın uygulanmasını sağlamak, ülkesini uluslararası alanda temsil etmek, dış ve iç politikayı belirlemek, Seçim ve Referandumlar Merkezi Komisyonu'nu kurmak, meclisle yapılacak istişare sonrasında Yüksek Mahkeme Başkanını, başsavcuyu, içişleri bakanını, adalet bakanını atamak ve anayasada yer alan diğer görevleri yapmak ile sorumludur. Bunların yanında silahlı kuvvetlerin başkomutanıdır. Yürütmenin diğer kolu ise Bakanlar Kurulu, yani hükümet tarafından oluşturulur. Türkmenistan Devlet Başkanı, Bakanlar Kurulunun da başkanıdır. Bakanlar Kurulu, kanunların uygulanmasını sağlamak, milli güvenliği sağlamak, vatandaşların özgürlükleri ve haklarını korumak, devlet kurumlarını düzenlemek ve iç ve dış siyasetle ilgili teklifler hazırlamakla yetkilidir.⁸¹

⁷⁹ Kemal Özcan, "Türkmenistan Cumhuriyeti", İçinde: *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Ed. Okan Yeşilot), Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2017 (ss. 301-334), s. 195.

⁸⁰ Türkmenistan'da 'Süresiz Cumhurbaşkanlığı' Yürürlükte, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37358989>, (Erişim tarihi: 25.04.2022).

⁸¹ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, s. 204-215.

Türkmenistan parlamentosu 24 Ekim 2020 yılına dek tek kamaradan ibaret olmuştur. Parlamentosu yeniden yapılandırmak ve faaliyetini düzenlemek için “Türkmenistan Milli Gengeşi” (meclisi) hakkında kanunu kabul edilmiştir. 4 Kasım 2020’de Devlet Başkanı Gurbangulu Berdimuhamedov bu kanunu onaylamıştır. 1 Ocak 2021’de Türkmenistan bir kamaralı parlamentodan iki kamaralı parlamentoya geçiş yapmıştır. O zamana kadar faaliyette bulunan tek kamaralı meclis aşağı kamaraya dönüştürülürken, yukarıda bahsi geçen Halk Maslahatı yukarı kamaraya oluşturulmuştur. İki kamaralı yeni parlamento Milli Gengeş olarak adlandırılmıştır.⁸² Türkmenistan parlamentosu anayasa ve kanun değişikliklerini yapmak, kanunları kabul etmek, hukuki düzenlemelerin anayasaya uygunluğunun kontrolünü gerçekleştirmek, uluslararası antlaşmaları onaylamak ve anayasada yer alan diğer konulara ilişkin yetki sahibidir. Gurbangulu Berdimuhamedov, 12 Şubat 2012’de gerçekleştirilen Devlet Başkanlığı seçimlerini ikinci defa kazanmıştır.⁸³

Şubat 2022’de Berdimuhamedov, Devlet Başkanlığı görevini bırakacağını açıklamıştır. 12 Mart 2022 tarihinde yapılmış olağanüstü seçimlerde, Gurbangulu Berdimuhamedov’un oğlu, Serdar Berdimuhamedov oyların %73’ünü alarak Devlet Başkanı seçilmiştir.⁸⁴

1.3.5 Özbekistan

Devlet gelenekleri ve Türk-İslam kültürü bakımından Özbekistan sadece Orta Asya’nın değil, aynı zamanda Türk dünyasının önce gelen devletlerindedir; keza kudretli devletlere ve imparatorluklara ev sahipliği yapmış bir ülkedir. Çarlık Rusyası’nın Türkistan’ı işgal etmesi Özbek devlet geleneklerini kesintiye uğrattırken, toplumun dini, kültürel ve ülkesel bütünlüğü de büyük zarar görmüştür. Sovyetler döneminde Özbekistan Moskova’nın ağır baskıcı ve ayrımcı politikalarından nasibini

⁸² Закон Туркменистана (от 24 октября 2020 года №303-VI) о Милли Генгеше Туркменистана, https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=128299 (Erişim tarihi: 20.04.2022).

⁸³ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Türkmenistan’ın Siyasi Görünümü.

⁸⁴ Türkmenistan’da devlet başkanlığı seçimini Serdar Berdimuhamedov kazandı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkmenistanda-devlet-baskanligi-secimini-serdar-berdimuhamedov-kazandi/2535439>, 15.03.2022 (Erişim tarihi: 20.04.2022).

almıştır. Fakat Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Özbekistan'ın da bazı birlik cumhuriyeti gibi pasif bir duruş sergilediğini vurgulamak gerekir.

“Birçok Sovyet cumhuriyetinin bağımsız devlet, SSCB'den ayrılma mücadelesi vererek değil, birliğin dağılması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerde eski komünist partiler isim değişerek öncül rolünü korumaya, yöneticileri ise iktidarda kalmaya çalışmışlardır. Özbekistan'da da aynı süreç yaşanmıştır. 1989'da Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri İslam Kerimov, 24 Mart 1990'da Özbekistan SSC Yüksek Sovyeti tarafından Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş, Mart 1991'de SSCB'nin devamı için yapılan referandum öncesinde, halkı bu birliğin devamı lehine oy vermeye çağırmıştır. Özbekistan'daki oylama sonuçlarına göre seçmenlerin %95,4'ü referanduma katılmış ve katılanların %93,7'si SSCB'nin devam ettirilmesi lehine oy kullanmıştır. Fakat Sovyetler Birliğinin merkezci güçleri, dağılmayı önleyebilmek için son şans olarak 19 Ağustos 1991'de “Olağanüstü Hal Devlet Komitesi” (GKÇP⁸⁵) adlı kurum iktidara el koymuştur. Fakat yenilikçi güçlerin karşı koyması sonucunda darbeciler geri çekilmiş, GKÇP tasfiye edilmiş ve üyeleri tutuklanmıştır. Bu gelişmeler on gün sonra, 31 Ağustos 1991'de Özbekistan kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. 8 Aralık 1992'de ise Özbekistan Anayasası yürürlüğe girmiştir.”⁸⁶

Böylelikle, SSCB'nin dağılmasıyla Özbekistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık ilanı sonrasında 8 Aralık 1992'de Özbekistan, ilk anayasasını kabul etmiştir. 1992 Anayasası ile devletin demokratik, laik, hukuk üstünlüğü, din, ifade ve vicdan özgürlüğüne dayandığı ifade edilmiştir.⁸⁷ Bağımsızlığını ilan ettiği tarihten itibaren birkaç defa anayasal değişikliğe gitmiştir.⁸⁸ İslam Kerimov'un isteği ile 27 Ocak 2002'de gerçekleştirilen referandum sonucunda yasama yetkisine sahip olan Ali Meclisi'nin Yasama Meclisi ve Senato olarak iki farklı kanada ayrılmıştır. Değişikliğe göre üst kamarayı Senato, alt kamarayı ise Yasama Meclisi oluşturur. 120 üyeden meydana gelen Yasama Meclisi, çoğunluk sistemine dayalı tek dereceli genel seçimlerle belirlenmektedir. 100 üyesi olan Senato'nun 16 üyesi cumhurbaşkanınca belirlenir. Ülke çift kanatlı parlamenter yapıya geçişi ancak 2004-2005 seçimleri ile tamamlamıştır. 2005'ten başlayarak mecliste tam zamanlı profesyonel bir çalışma yöntemi uygulanmaktadır.⁸⁹

⁸⁵ GKÇP (Rusca-“Gosudarstvennyy Komitet po Çerezvçaynogo Polojeniya –Olağanüstü Hal Devlet Komitesi”) siyasal ve tarihi literatürde genelde bu şekilde geçmektedir.

⁸⁶ Bkz: Ali Asker, “Özbekistan'da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği”, İçinde: Özbekistan, (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2021 (ss. 297-320).

⁸⁷ Ayşe Çolpan Kavuncu, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Yıllığı 2013*, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 239.

⁸⁸ Özbekistan'da anayasa yapım süreciyle ilgili bkz: Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (Tercüme: Ali Asker), İçinde: Özbekistan, (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2021 (ss. 331-373).

⁸⁹ Haluk Alkan, s.239.

Cumhurbaşkanının yasama sürecindeki otoritesi, 2002 Anayasa değişikliği artmış, görev süresi ise 5 yıldan 7 yıla çıkarılmıştır. Özbekistan’da 2006 yılından yeniden Anayasa değişikliğine gidilmiş, cumhurbaşkanının bütün devlet kurumlarının işleyişine hâkim olması ve yürütmenin başı olması gerektiğine karar verilmiştir. Böylece cumhurbaşkanının otoritesi daha da kuvvetlenmiştir.⁹⁰

Özbekistan, başkanlık sistemi ile yönetilir. Yürütmenin başındaki Cumhurbaşkanı, aynı zamanda yargı ve yasamayı da fiilen kontrol eder. Özbekistan, bağımsızlığını ilan ettiği 1991’den 2016’ya kadar Devlet Başkanı olan İslam Kerimov tarafından yönetilmiştir. İslam Kerimov, 2 Eylül 2016’da vefat etmiş ve bunun ardından 4 Aralık 2016’da yapılan seçimleri Şevket Mirziyoyev %88,6 oranındaki oy ile kazanarak yeni Cumhurbaşkanı olmuştur.⁹¹ Mirziyoyev tarafından yapılan iç ve dış politika değişiklikleri ile Özbekistan’da yeni bir dönem başlamıştır. 7 Şubat 2017’de onaylanan “2017-2021 Özbekistan’ı Geliştirme Eylemleri Stratejisi” ile çok ciddi reformlar gerçekleştirilmiştir. Öncelikle Ali Meclisi ve siyasi partilerin etkileri arttırılmıştır. Yürütmenin yetkilerinin bir kısmının parlamentoya devredilmesi amaçlanmıştır. Eylül 2017’de gerçekleştirilen idari reformlar kapsamında devlet organlarının verimliliğinin arttırılması amaçlanmıştır.⁹² 31 Mart 2017’de Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan anayasa değişikliği sonucunda Anayasa Mahkemesinin yetkileri arttırılmış ve Anayasa Mahkemesi üyelerine bir dönemi 5 yıl olmak üzere en fazla iki dönem seçilebilme sınırı konulmuştur. Bu sayede Özbekistan’da daha demokratik bir yapının oluşturulması amaçlanmıştır.⁹³

Ali Meclisi, ülkenin yüksek devlet temsili organıdır ve yasama yetkisini kullanır. Günümüzde söz konusu meclis iki kamaralı sistemi (Senato ve Yasama Meclisi) kullanır. 150 vekilin bulunduğu Yasama Meclisi ve üyelerinin 16 tanesi doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanan Senato üyeleri, 5 yıl görev yaparlar. Yasama Meclisi

⁹⁰ Ayşe Çolpan Kavuncu, s.241.

⁹¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı. Özbekistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

⁹² Mehmet Seyfettin Erol “Yeni Özbekistan: Geçiş Sürecinden Yükseliş Sürecine Değişimin Diğer Adı”, <https://ankasam.org/yeni-ozbekistan-gecis-surecinden-yukselis-surecine-degisimin-diger-adi/>, (Erişim tarihi: 19.03.2022).

⁹³ Президент подписал закон “О Конституционном суде Республики Узбекистан, <https://www.uzdaily.uz/ru/post/32807>, (Erişim tarihi: 05.05.2022).

ve Senato, kanunları ve anayasayı kabul etmek ve değişiklikler gerçekleştirmek, ülkenin iç ve dış politikasını belirlemek, referandum kararı almak, ülke bütçesini kabul etmek ve anayasada yer alan diğer konularda yetkilidir. Senato, bölge temsiline dayalıdır ve üyeleri Karakalpakistan Cumhuriyeti Jokaręı Kenesi,⁹⁴ iller, ilçeler ve şehirlerin temsili organlarının ortak toplantılarında söz konusu meclislerin üyeleri arasından gizli oylamayla, altışar kişi olarak Karakalpakistan, iller ve Taşkent şehriden eşit sayıda seçilir. Âli Meclisin on altı üyesi, Cumhurbaşkanı tarafından bilim, sanat, edebiyat, sanayi, sosyal ve kamu alanında özel başarılar ve geniş tecrübeye sahip saygın vatandaşlar arasından atanır.

Özbekistan Cumhuriyeti'nde yargı erki; Yüksek Mahkeme, Anayasa Mahkemesi, askeri mahkemeler, Karakalpakistan Cumhuriyeti hukuk ve ceza mahkemeleri, Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi ve diğer alt mahkemelerden meydana gelir. Anayasa Mahkemesi, yürütme ve yasamanın yapmış olduğu düzenlemelerin anayasaya uygunluğunu denetler. Anayasa Mahkemesi, cumhurbaşkanının tavsiyesi ile Ali Meclisi Senatosu tarafından Yüksek Hakimler Konseyi tavsiyesiyle seçilen uzmanlardan meydana gelir. Hakimler birliği yüksek organı olan Yüksek Hakimler Konseyi, Özbekistan'da mahkemelerin bağımsızlığına dair anayasa ilkelerine uyulmasına destek verir. Özbekistan Yüksek Mahkemesi ise ceza, sivil, ekonomik ve idari yargı konularındaki yüksek yargı organı olup, kararlarının bağlayıcılığı vardır.⁹⁵ Özbekistan'ın Sovyet sonrası dönemde siyasi gelişim seyrini özetlemek gerekirse,

“Çeyrek yüzyılı aşkın ve bugün devam eden bağımsızlık sürecinde Özbekistan içine kapanık yöntemle yönetilen, demokratikleşme ve piyasa ekonomisine geçişte yakın ve orta dönemde yavaş hareket eden bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. Özbekistan'ın bu dönemi kapsayan tarihi lideri Kerimov'la özdeşleştiği tarihtir. Her ne kadar Özbekistan'ın güvenliğine yönelik iç ve dış tehditlerin yapısal unsurları demokrasiye geçişin dengeli ve kontrollü bir şekilde yürütülmesini zaruri kılsa da Özbekistan yönetiminin izlediği yol bu yönde başarı sağlamadığı gibi geçiş sürecini belirsizliklerle dolu bir süreç olarak şekillenmiştir. Günümüzde Kerimov sonrası dönemde Şevket Mirziyoyev'in insan hakları, yargı sistemi, anayasal kurumlar ve sosyal alanda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar bir yumuşama döneminin başladığıının habercisi olarak gözükmektedir.”⁹⁶

⁹⁴ Yüksek Meclisi

⁹⁵ *Türk Cumhuriyetleri Anayasaları*, s.143-185.

⁹⁶ Ali Asker, “Özbekistan'da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği”, s. 320.

Kerimov sonrası dönemde yapılan reformlar, Özbekistan’da demokratik devlet inşası sürecine geçildiğine dair bir durum tespiti yapmamızı zorlaştırmaktadır. Bu süreç, en iyi halde, uzun süre devam eden baskıcı rejimin ardından gelen bir yumuşama dönemi olarak karakterize edilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

2 TÜRK DEVLETLERİNİN EKONOMİK DURUMU VE ORTAK KÜLTÜR POTANSİYELİ

2.1 Türk Devletlerinin Ekonomik Potansiyeli

2.1.1 Azerbaycan Ekonomisi

Güney Kafkasya’da yer alan Azerbaycan 86.600 km² yüzölçümüne sahip, nüfusu 10 milyon olan bir ülke olup, Bakü, Gence, Sumgayıt, Mingeçevir, Şirvan gibi büyük şehirlere sahiptir. Coğrafi konumu itibariyle, burası Kafkasların geçiş noktası olan Büyük Kafkaslar ile Küçük Kafkaslar arasında yer almaktadır. Tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde yer alması, Azerbaycan’ı tarih boyunca önemli jeopolitik önemi haiz bir ülke olarak tanıtmıştır. Ülke, kuzeyden Gürcistan (480 km), Dağistan Özerk Cumhuriyeti (390 km) (RF’ye bağlı), güneyden İran İslam Cumhuriyeti (756 km), batıdan Ermenistan (1 007 km) ile sınırdır. Azerbaycan’ın ana karasından ayrı bir konumda bulunan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Türkiye Cumhuriyeti arasında 11 km uzunluğunda ortak sınırı bulunmaktadır. Ülkenin idari yapısı bünyesinde Sovyet döneminde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti oluşturulmuştur. Şunu da belirtelim ki Sovyetler dönemi boyunca Ermeniler tarafından Karabağ’ın Ermenistan’a bağlama çabaları sürekli devam etmiş, Ermenistan, bu konuda her hangi bir olumlu netice almamasına rağmen Azerbaycan’dan küçük parçalar koparabilmiştir.⁹⁷ Karabağ’daki Ermenileri ayrılıkçı faaliyetleri, terör ve saldırı eylemlerine karşılık olarak özerklik statüsü 21 Kasım 1991’de lağvedilmiştir.⁹⁸ Ermeniler tarafından bir terör ve saldırı odağı olarak kullanılmış, iki ülke arasında meydana gelen kanlı çatışmada on binlerce insan hayatını kaybetmiştir. 2020’de meydana gelen İkinci Karabağ Savaşı sonrası Ermenistan yenildiğini kabul ederek Rusya Federasyonu arabuluculuğunda Azerbaycan topraklarını terk etmeye mecbur olmuştur. Halihazırda Karabağ’ın bir kısmında Rusya Federasyonu Barış Gücü bulundurulmaktadır. Barış gücünün Azerbaycan’ın egemen

⁹⁷ Azer Aghayev, Azerbaycan’da “Ermeni Meselesi”: (1920-2021), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bölge Çalışmaları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Karabük 2022, s. 42.

⁹⁸ Azer Aghayev, s. 104-105.

haklarına ilişkin çok sayıda hak ihlali sürekli olarak gözlemlenmektedir.⁹⁹ Azerbaycan sınırları içinde yer alan bir diğer özerk bilim Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'dir. Nahçıvan'ın özerkliği Birinci Dünya Savaşı sonrası Güney Kafkasya'da gelişen olaylar ve Azerbaycan'da Sovyet egemenliğinin tesisinden sonra şekillenen bölgesel konjonktür ekseninde gelişmiştir. Şunu da belirtelim ki Türkiye Cumhuriyeti Nahçıvan'la ilgili garantör devlet statüsündedir. Bu bölge Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir.¹⁰⁰ Azerbaycan'ın doğu sınırı Hazar Denizi boyunca 713 km'lik bir uzunluğa sahiptir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Hazar'ın statüsü konusunda uzun süren tartışmalar yaşanırken kıyıdaş devletler mutabakat sağlanması konusunda zorlanmışlardır. Nihayet sorun 2018'de çözüme kavuşturulmuştur:

“Bölgesel Anayasa’ olarak nitelendirilen Hazar Denizi Sözleşmesi, aynı zamanda bir çerçeve sözleşme olup uzun vadede ikili veya çok taraflı daha ayrıntılı ek düzenlemelerle daha da desteklenebilecektir. Kıyıdaş devletler, Hazar Denizi’nin güney kesiminin sınırlandırılmasını ve tartışmalı enerji alanlarının mülkiyetine ilişkin ihtilafli durumlarını çözememiş olmalarına rağmen denizin hukuki statüsüne açıklık getirmişlerdir. Bu bağlamda Hazar Denizi Sözleşmesi’nin, uzlaşma sağlanması bakımından tüm kıyıdaş devletlerin yararına bir düzenleme olduğu söylenebilir. Sözleşmenin ortaya çıkardığı en önemli sonuçlardan biri de RF’nin, Hazar Denizi ile Kafkasya ve Orta Asya bölgesi üzerindeki kontrolünü elinde tutması olmuştur.”¹⁰¹

Azerbaycan'ın ülke yüzeyinin %50'si dağlık bölgeler ve deniz seviyesinden 3 000 metreye kadar yüksek olan alanlar teşkil etmektedir. Bu yüksekliğin üstünde olan alanlar ülke yüzölçümünün %1'ine tekabül etmektedir. Azerbaycan'ın deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 657 metredir. Dağlık araziler Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış dağlarından ibarettir. Ülkenin en büyük düzlük arazisi Kür-Aras

⁹⁹ Bu konuda bkz: Ali Asker, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan'ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 323-334).

¹⁰⁰ Nahçıvan'ın özerkliği ve anayasal statüsü konusunda bkz: Ali Asker, Hasret Türkan, “Nahçıvan'ın Anayasal Konumu ve Özerklik Statüsü”, *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı (12 -13 Mayıs 2022)*, (Editörler: Vefa Kurban, Telman Nusretoğlu, Seçil Öraz Beşikçi, Recep Efe Çoban), Iksad Publishing House, 2022 (ss. 27-47).

¹⁰¹ Firdevs Şeyda Kahraman, Ali Samir Merdan, “Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı :21, 2020 (ss. 434-468), s. 464.

ovasıdır. Azerbaycan, iklim çeşitliliği bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir; ülke, dünyadaki 11 iklim çeşidinden dokuzuna sahiptir.¹⁰²

Ülkenin ekolojik sorunlarının başında toprak ve hava kirliliği, ayrıca tarım arazilerinin verimliliğinin düşmesi gelmektedir. Verimlilikteki düşüşün temel nedeni uzun yıllar boyunca yetersiz drenaj ve sulama yüzünden topraktaki tuz oranının artmasıdır. Hazar Denizi ülkenin en önemli balıkçılık alanı olarak bilinmektedir. Fakat kirlilik ve usulsüz avlanma yüzünden balık rezervlerinde düşüş gözlemlenmektedir. Hazardaki Mersinbalığı stoklarını koruma altına almak amacıyla Azerbaycan, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan'dan havyar ticaretine Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme doğrultusunda geçici yasak getirilmiştir.¹⁰³ Bilindiği üzere Azerbaycan'ın ekonomik servetleri 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında boyunca Çarlık Rusyası tarafından acımasızca sömürülmüştür. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren petrolün dünya çapında stratejik bir ürün haline gelmesi dünya sermaye ve iş çevrelerinin dikkatini Azerbaycan'a yöneltmiştir.¹⁰⁴ Bu gelişme, Azerbaycan'ın ekonomisinin yanı sıra sosyal yapısını ve siyasi gelişmeleri yakından etkilemiştir.¹⁰⁵ Bu bağlamda

“Petrol endüstrisine dayalı kapitalist ekonomisi alanında yaşanan gelişmelerin Azerbaycan ulusal kimliği üzerinde dolaylı, fakat son derece etkin bir tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Bu sistem, Azerbaycan'da sınırlı sayıda da olsa ulusal burjuvazinin oluşumuna yol açmıştır. Gelişen burjuvazi ileride Azerbaycan halkının ulusal bilincinin artmasına önemli katkı sağlayacak eğitim, kültür, basın-yayın faaliyetlerini desteklemiştir. Çarlık rejiminin hegemonyası altında yaşayan Azerbaycan Türkleri, ulusal kimliklerini ön plana çıkararak Çarlık Rusyası'nın asimilasyon politikalarına karşı sağlam bir duruş sergilemişler.”¹⁰⁶

Çarlık Rusyası'nın dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşması petrolün milli servet haline getirilme fırsatını doğurmuştur. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk

¹⁰² *Azerbaycan Ülke Profili*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022, s. 3-4.

¹⁰³ *Azerbaycan Ülke Profili*, s. 6.

¹⁰⁴ Azerbaycan'da petrol üretiminin tarihi konusunda bkz: Miryusif Mirbabayev, *Azerbaycan neftinin kısa tarixi*, cild: I, II, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.

¹⁰⁵ Bu konuda bkz: Ali Asker, Merve Güner, Şeyma Nur Güner, “Azerbaycan'da Kapitalist Gelişim Sürecinin Politik Ekonomisi (19.Yüzyılın Ortaları-20.Yüzyılın Başları)”, *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, Cilt:5, Sayı:9, 2020 (ss.167-174); Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)”, *İçinde: Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2021 (ss. 1- 41).

¹⁰⁶ Ali Asker, Merve Güner, Şeyma Nur Güner, s. 173.

Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından uluslararası sistemde mücadele eden büyük güçler Azerbaycan petrolüne sahiplenmek uğruna rekabete girmiştir. Hatta "Almanya'nın, kendi müttefiki Türkiye'nin Bakü'yü işgal etmesini engellemesi durumunda", Bolşevik Rus hükümeti, Bakü petrolünün ¼'lük kısmının Almanya'ya teslim edecektir. Bu gizli anlaşma uluslararası güç mücadelesinde petrolün ne kadar önemli bir unsur olduğunu gözler önüne sermektedir.¹⁰⁷ sağlayacağını taahhüt etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti, petrolün milli bir servet olarak halkın ve devletin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmasına yönelik gereken düzenlemeleri yapmış ve uygulamaya koymuştur.¹⁰⁸ Fakat, Bolşevik Rusyası'nın genişleme politikası Azerbaycan'ı işgalin hedefi konumuna getirmiştir; bu bağlamda 27-28 Mayıs 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bolşevik Rusyası'nın XI. Kızıl Ordusu müdahalesiyle ortadan kaldırılmıştır. Şunu da belirtelim ki Rusya, petrol ihtiyacının Bakü'den sağlanmasına ilişkin planlarını, henüz Sovyet iktidarı kurulmadan önce hazırlamıştır. Bu doğrultuda

"30 Nisan 1920'de Bakü'ye V. I. Lenin tarafından imzalanan ve kendisine muazzam yetkiler sağlayan bir görevlendirme ile gelen A. Serebrovski, ilk günden itibaren Rusya'ya petrol ve petrol ürünleri gönderme çalışmalarını yürütmüştür. 1920 yılının sonuna kadar 160 milyon pud petrol ve petrol ürünü Sovyet Rusya'ya gönderilmiştir."¹⁰⁹

Sovyet işgalinin ardından Azerbaycan'ın ekonomik sistemi Moskova'nın tahakkümüne geçerek ileride kurulacak olan SSSB ekonomik sisteminin bir parçası haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin ekonomik yapısı sosyalist devlet mülkiyeti üzerine kurulu olup özel mülkiyeti herhangi bir şekilde kabul etmemiştir. Ekonomik yapının en önemli unsurlarından biri olarak üretim araçları devletin tekelindeydi. Totaliter bir sistemle yönetilen Sovyetler Birliği'nde sanayileşme ve ekonomik kalkınma yönünde büyük hamleler yapılmış olsa da netice itibarıyla ekonomik sistem âtil bir vaziyete gelerek toplumsal ihtiyaçları karşılayamayacak kadar darboğaza girmiştir.

¹⁰⁷ İsrafil İsmayılov, *Azərbaycan nefti XX əsrdə (hərbi-siyasi baxış)*, Bakı, 2007, s. 18.

¹⁰⁸ Bkz: X. Kərimov, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iqtisadi siyasət və vergi işi", *Azərbaycan vergi xəbərləri*, № 5, 2011 (ss. 49-68)

¹⁰⁹ 1920-1991 illərdə Azərbaycan, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20212/cild/12>, (Erişim Tarihi: 15.04.2021). Ayrıca Bkz: Rıfat Rustamlı, *Rusya'nın Azerbaycan'da Sömürge Siyaseti ve Petrol (19-20. yüzyıl)*, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2021, s. 80-81.

“Sosyalist sistemin sadece sanayileşme sürecinde başarılı olabildiği Sovyetler Birliği’nde, zamanla ekonomide ortaya çıkan aşırı istihdam, yeni teknoloji üretilmemesi, işsizliğe sebep olabileceği endişesiyle yeni teknolojilerin ithal edilmemesi, işletme yönetim ve organizasyonunda başarısızlık gibi nedenlerle ekonomi durgunluğa girmişti. Kalitesiz mal üretimi ile, büyüme hızında artış görülüyor gibi olsa da aslında olan şey satılmayan mal stoklarının büyümesiydi. Üretim araçlarındaki kollektif mülkiyet, motivasyonu yok etmiş ve bu durum ekonomide verimliliği büyük ölçüde düşürmüştü. Ekonomide rekabetin olmayışı ve kalkınma stratejisinin kapalı bir ekonomik modele dayanması, işletmeleri teknolojik geriliğe itmişti. Tüketici tercihlerini ve kaynakların kıtlık derecesini yansıtmayan idari fiyat sistemi kaynak dağılımını bozmuş, karaborsayı, suistimalleri ve israfı büyük ölçüde arttırmıştı.”¹¹⁰

Sovyetler Birliği dağılmadan önce yapılan çalışmalarda, uzmanlar, eğer bir gün Sovyetler Birliği dağılırsa, kendi ekonomik olanaklarıyla ayakta kalmaya hazır olan iki cumhuriyetten birinin Azerbaycan olduğunu vurgulamışlardır. Böyle bir değerlendirme, sadece doğal kaynakların zenginliği değil, kalkınma perspektifine dayandırılmıştır. Nitekim, Azerbaycan’ın bütçe geliri, giderlerinden daha çoktu.¹¹¹ Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yeni ekonomik sisteme geçiş süreci belli başlı zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklar şöyle sıralanmaktadır: 1) Sağlıklı bir şekilde çalışan ekonomik yapının yokluğu, 2) Dengesiz bölgesel ve sektörel üretim gücü dağılımı 3) Ürün kalitesi ve kişi başına düşen miktarın düşüklüğü (Sovyetler Birliği genelinden iki kat az olması). 1990’ların başında Azerbaycan’daki tüketimin sadece yarısı iç üretimden sağlanabilmiştir.¹¹² Bilindiği üzere Sovyetler Birliği döneminde uzmanlaşma ve iş bölümüne dayalı ekonomik yapılanma söz konusuydu. Sistemin dağılmasıyla bu yapı da kendiliğinden sona ermiştir. Bu yüzden 1990’ların başında ülke ekonomisinde durgunluk ve ekonomik hakimiyet.¹¹³ Ülkenin ekonomik durumunun kötü etkileyen faktörlerden biri de Ermenistan’ın saldırısı, savunma giderleri, toprak kaybı ve yaklaşık milyonu bulan mülteci sorunuyla baş başa kalması olmuştur. 1994’te ateşkes anlaşmasının imzalanması, aynı zamanda sert ekonomik tedbirlerin alınması, 1995’te yeni anayasanın kabulü ve buna bağlı olarak ilgili mevzuatta yaşanan iyileşmeler ülkeyi ekonomik istikrar sürecine girmesine zemin hazırlamıştır.

¹¹⁰ Osman Nuri Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Qafqaz Üniversitesi, Bakü, 2003, 7.

¹¹¹ Azər Əmiraslanov, “Dövlət müstəqilliyi və milli iqtisadiyyatın formalaşması problemləri”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, ss.50-52.

¹¹² Rasim Həsənov, “Azərbaycanın iqtisadi inkişaf paradigması və iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının seçimi”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Bakı, oktyabr-2001, (ss. 6-8).

¹¹³ Osman Nuri Aras, s. 12-14.

“Makroekonomik göstergeler dikkate alındığında, Hazar enerji kaynaklarını Azerbaycan’ın yeniden yapılanma ve dünya ekonomisine entegre olmasında en önemli potansiyel imkânı olduğu görülmektedir. Enerji kaynaklarının üretim ve ihracına ilişkin yapılan anlaşmalar ve anlaşmaları takip eden faaliyetler ülke ekonomisine önemli açılım sağlamıştır. 1994 yılından itibaren Azerbaycan’ın uluslararası şirketlerle petrol ve doğal gaz anlaşmaları yapması ve bu çerçevede ortak faaliyetler gerçekleştirmesi, ülkeye gelişmiş modern teknolojilerin getirilmesine, enerji sektörü altyapısının yeniden kurulmasına imkân sağlamıştır.”¹¹⁴

Görece rahatlama sayesinde ekonomik dengelerde bir rahatlama sağlamış, enflasyon kontrol altına alınmış ve GSMH’nin düşüşü önlemiş, netice 1996’dan itibaren ülke ekonomisinde gerileme süreci yavaşlamaya başlamış, uygulamaya konan kalkınma modeli reel sonuçlar vermeye başlamıştır. Bu durum yabancı yatırım olanaklarını artırırken, 1994-2000 yılları arasında petrol yataklarının ortak kullanımı için yapılan anlaşmalarda yer alan şirketler tarafından 3.4 milyar \$ miktarda yatırım yapılmıştır.¹¹⁵

Tablo 1: Doğrudan Yabancı Yatırım İstatistikleri. Kaynak DTÖ (Azerbaycan Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022)

	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026
Ülke dışından gelen doğrudan yatırım (milyon \$)	507	1 707	1 800	2 000	2 400	3 000	3001
Ülke dışından gelen doğrudan yatırımın GSYİH ya oranı (%)	1,19	-3,13	3, 00	3, 00	3, 10	3, 50	3, 20
Ülke dışından gelen doğrudan yatırım stoku (milyon \$)	66 936	65 228	67 028	69 028	71 428	74 428	77 429
Ülke dışına giden doğrudan yatırım (milyon \$)	-825	-77	-1 900	-1900	-1899	-1899	-1897
Ülke dışına yapılan doğrudan yatırım stoku (milyon \$)	57 052	57 129	59 029	60 929	62 828	64 726	66 623

“Petrol ve gaz üretimi ile rafine edilmesi ülke ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. British Petrol (BP) tarafından yayınlanan Review of World Economy isimli kaynağa göre ülkenin 7 milyar varillik kanıtlanmış petrol rezervi bulunmaktadır. Söz konusu rakam, dünya rezervlerinin 0,6’sına tekabül etmektedir. Ülkenin rezerv/üretim oranı ise 29,3’tür. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) verilerine göre ise ülkenin

¹¹⁴ Azər Mehdiyev, “Azerbaycan’ın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları”,

Ekspert İqtisad Jurnalı, No.7-8, 2001, Ss.24-26.

¹¹⁵ Osman Nuri Aras, *Azerbaycan Ekonomisi...*, s. 19-20

kanıtlanmış petrol rezervleri 17,5 milyar varildir. Ancak bu verilerin hesaplanmasında kullanılan sınıflandırmalar Sovyet sistemine göre olup, daha geniştir. Ülkenin petrol rezervleri SOCAR verilerine göre bu nedenle çok daha fazladır. Ülkenin petrol rezervleri Ortadoğu ile karşılaştırıldığında düşük düzeydedir. Ortadoğu'daki kanıtlanmış rezervler 742,7 milyar varil olup, dünya toplamının %61,5'ine tekabül etmektedir.”¹¹⁶

Bugün Azerbaycan'ın mevcut petrol üretimi üç farklı boru hattıyla ihraç edilmektedir. Bunun %80'lik bir bölümü Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)'in payına düşmektedir. Bunun dışında karayolu ve demiryolu da ihracat gerçekleştirilmektedir. Azeri-Çırac-Güneşli gibi büyük yatakların petrol üretimi Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) tarafından üstlenmiştir. Toplamda, SOCAR ülkedeki petrol üretiminin %20'lik kısmını karşılamaktadır. Geriye kalan kısmı BP yönetimindeki Azerbaijan International Operating Company (AIOC) tarafından yapılmaktadır.¹¹⁷

Azerbaycan, sahip olduğu enerji kaynakları dış politikada geniş manevra alanları açmaktadır. Ayrıca, bu alanda yapılan ve yapılacak olan projelerde Türkiye'nin paydaş veya taraf olması bölgesel iş birliği bakımından büyük önem arz etmektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın yanı sıra bu projeler arasında Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP), Trans-Adriyatik Doğalgaz Boru Hattı (TAP), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı'nı özellikle vurgulamak gerekmektedir. TANAP,

“Azerbaycan'ın en zengin doğalgaz sahası olan Şahdeniz-II yatağından ve Hazar Denizi'nin güneyindeki diğer sahalardan çıkarılacak doğalgazın öncelikle Türkiye'ye ve devamında ise Avrupa'ya ulaştırması hedeflenmektedir... TANAP sadece Türkiye açısından değil, Rusya'nın sık sık enerji baskısına maruz kalan Avrupalı ülkeler için de hayati bir projedir.”¹¹⁸

“Enerjinin İpek Yolu” olarak da adlandırılan bu projede Türkiye, Orta Doğu ve Avrupa'nın en uzun ve en geniş kapsamlı uluslararası doğal hat boru hattını oluşturmaktadır. Bu proje Türkiye ve Azerbaycan arasında en başarılı şekilde yürütülen önemli projeler arasında örnek teşkil etmektedir.¹¹⁹

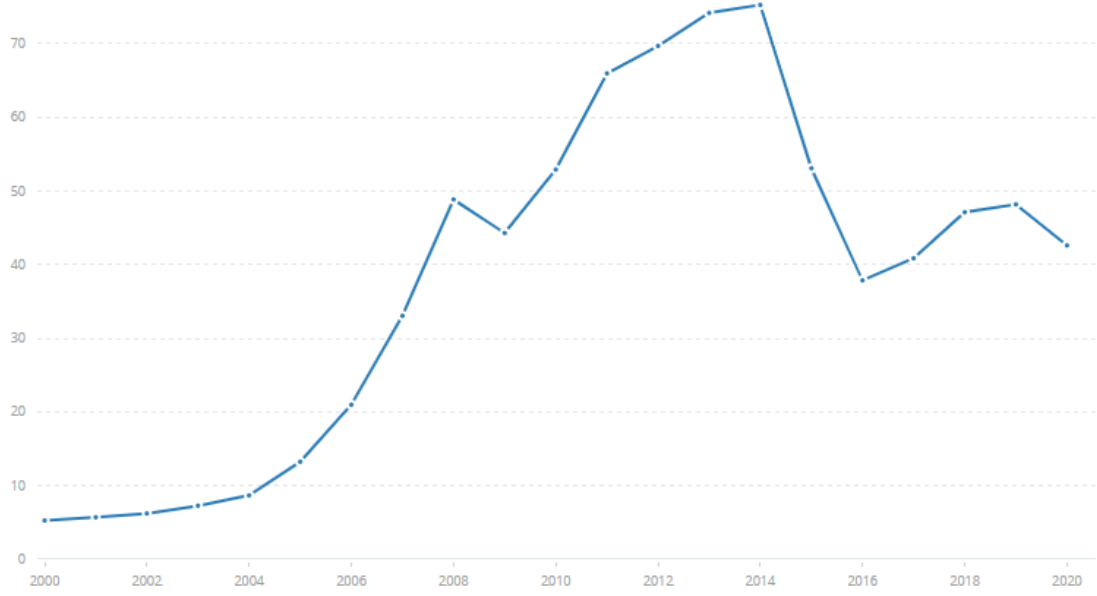
¹¹⁶ *Azerbaycan Ülke Profili*, s. 6.

¹¹⁷ *Azerbaycan Ülke Profili*, s. 7.

¹¹⁸ Bkz: Esmâ Özdaşlı, “Bir Dış Politika Aracı Olarak Azerbaycan'ın Enerji Güvenliği ve Politikası”, *Türkiz*, Yıl: 8, Sayı: 45, Kasım 2017 (ss. 53-87), s. 75-76.

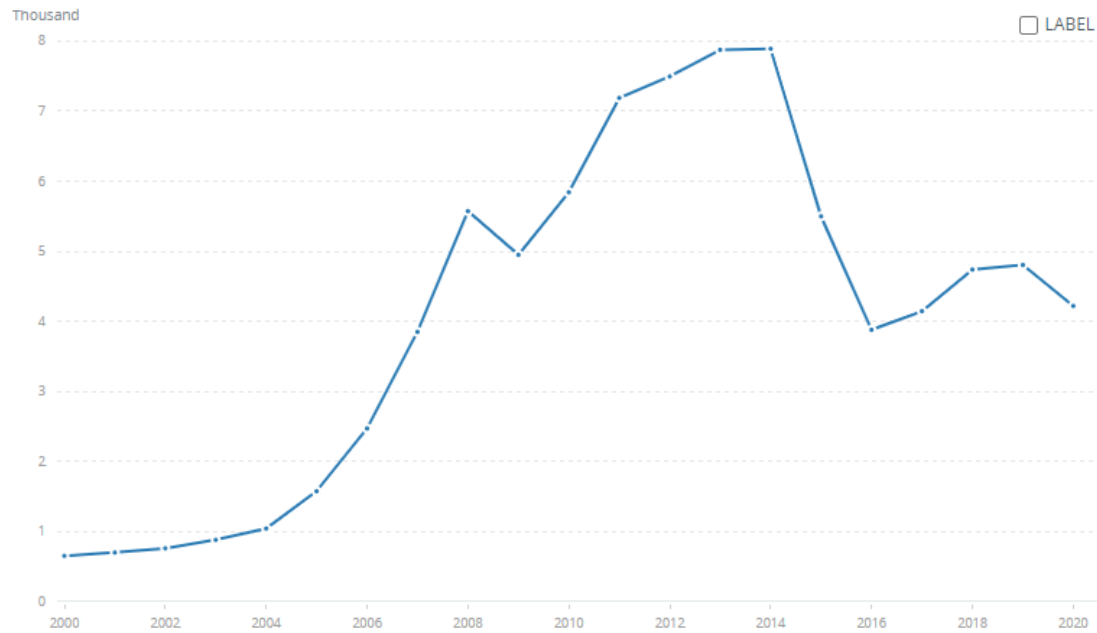
¹¹⁹ Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, “Türkiye Azerbaycan İlişkileri”, İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021, (ss. 50-81), s. 72

Ülkenin para birimi manat'tır. Azerbaycan BM, AGİT, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, İslam İşbirliği Teşkilatı, Dünya Ticaret Örgütü ve pek çok uluslararası kurum ve kuruluşu üyedir.

Şekil 2: Azerbaycan'ın GSYİH¹²⁰

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Azerbaycan'ın GSYİH'sı 2019 yılına göre düşüş göstermiş ve 2020 yılında 42.61 milyar \$'dır.

Şekil 3: Azerbaycan'ın kişi başına düşen GSYİH (mln \$)¹²¹

¹²⁰ <https://data.worldbank.org/indicator>, (Erişim tarihi: 25.04.2022).

¹²¹ <https://data.worldbank.org/indicator>

Petrol ve petrol gelirlerinin ihracat içindeki payı %90 iken bütçe gelirlerinin %70'i petrol ve petrole ilgili alanlardan elde edilmektedir. Bütçenin petrol gelirlerinden, petrol gelirlerinin ise dünya piyasasındaki konjoktüre bağımlı olması "Hollanda Hastalığı" riskini beraberinde getirmektedir. Bu yüzden petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Son yıllarda petrol dışı sektörler de yabancı yatırımcılar açısından daha cazip hale gelmektedir. Bunlar arasında makine mühendisliği, kimya sanayi, metal cevheri çıkarma ve işletme, inşaat malzemelerinin üretimi, BİT, iletişim, yol inşaatı ve altyapı yönetimi, inşaat gibi sektörler öncelikli öneme sahiptir.¹²² Sovyet sonrası dönemde Rusya ve Kazakistan gibi büyük enerji üreticilerinin yanı sıra Azerbaycan da doğal kaynaklarının kullanımı bakımından avantajlı konuma gelmiştir. Bu ülkeler enerji satışından büyük gelirler elde etmişlerdir; bu gelirlerin bir kısmı yeniden enerji sektörüne yatırılırken, diğer kısmı sosyal programların uygulanmasına yöneltilmiştir.¹²³ Şunu da belirtelim ki Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın doğal gaz sektörü petrol sektörünün bir hayli gerisinde kalmıştır.¹²⁴ Günümüzde bu sektörün üretim kapasitesi artırılırken, Avrupa'nın enerji teminatında Rusya'ya göre bir alternatif oluşturmaktadır.¹²⁵ Azerbaycan'ın zengin ekonomik potansiyele sahip olması Türkiye ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi bakımından avantajlı bir durum olarak değerlendirilebilir. İki ülke arasındaki yüksek düzeyde iş birliği ve stratejik ortaklık ekonomik alanda da çok sayıda iki taraflı, aynı zamanda bölgesel projelerin geliştirilmesi bakımından büyük fırsat sunmaktadır. Başta petrol ve ürünleri olmak kaydıyla Azerbaycan'ın ihracatçı, Türkiye'nin ise transit ülke olması bölge zenginliklerinin dünya pazarına çıkarılması bakımından da önem taşımaktadır.¹²⁶

¹²² Eyüp Zengin, *Bağımsızlığının 30. Yılında Azerbaycan (1991-2021)*, II. Cilt, Akademi Titiz yayınları, İstanbul, 2022, s. 99-100.

¹²³ Cihan Bulut, Elçin Süleymanov, Fahri Hasanov, "Petrol İhraç Eden Post-Sovyet Ülkelerinde Petrol Fiyat Dalgalanmalarının Ülke Ekonomi Politikalarına Etkisi," *Alatoo Academic Studies*. 2017. № 1 (ss. 99-115), s. 104.

¹²⁴ Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, Ayaz Zeynalov, "Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 2(2), (ss. 1-28), s. 6-7

¹²⁵ Bu konuda bkz: Mehlika Özlem Ultan, Didem Saygın. "Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi." *Bilgi*, No: 101, 2022 (ss. 87-114).

¹²⁶ *Azerbaycan Ülke Profili*, s. 7.

Tablo 2: Azerbaycan'ın Dış Ticareti (x1000\$)¹²⁷

	2016	2017	2018	2019	2020
İhracat	13,380,819	15,306,018	19,489,068	19,635,203	13,740,568
İthalat	8,472,500	8,767,799	11,460,338	13,649,506	10,729,787
Dış Ticaret Dengesi	4,908,319	6,538,219	8,028,730	5,985,697	3,010,781

Tablo 2’de Azerbaycan’ın dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. Azerbaycan 2020 yılında 13.7 milyar \$ ihracat, 10.7 milyar \$ ithalat yapmıştır. Azerbaycan’ın dış ticaret fazlası ise 3milyar \$’dır.

Tablo 3: Azerbaycan’ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$)¹²⁸

Ülkeler	İhracat	Ülkeler	İthalat
İtalya	4.172.281	Rusya	1.960.705
Türkiye	2.597.777	Türkiye	1.562.606
Rusya	709.390	Çin	1.413.798
Yunanistan	523.303	ABD	636.020
Hırvatistan	470.819	Almanya	583.037
Gürcistan	461.925	Fransa	448.277
Hindistan	456.784	Ukrayna	418.388
İsrail	437.500	İtalya	396.485

Tablo 3’de Azerbaycan’ın en çok ticaret yaptığı ülkeler yer almaktadır. Azerbaycan 2020 yılında en çok 4.2 milyar \$ ile İtalya’ya ihracat yapmıştır. Azerbaycan’ın Türkiye’ye olan ihracatı ise 2.6 milyar \$’dır. Azerbaycan’ın en çok ithalat yaptığı ülke ise 2 milyar \$ ile Rusya’dır. Azerbaycan’ın Türkiye ile olan ithalatı ise 1.6 milyar \$’dır. Dünya Bankası (2022) verilerine göre Azerbaycan’ın Kişi başına düşen GSYİH 2014 yılından itibaren düşüş göstermiş ve 2020 yılında 4221 \$’dır.

Türkiye’nin Azerbaycan’a ihracatı 2021 yılında yaklaşık 2,3 milyar \$ teşkil etmiştir. İhraç edilen ürünler arasında

“helikopterler, uçaklar vb.; uzay araçları (uydular dahil), uzay araçlarını fırlatıcı araçlar ve yörünge-altı araçları; serum, aşı, toksin vb. ürünler; tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış); demir veya çelikten inşaat ve inşaat aksamı, inşaat

¹²⁷ <https://www.trademapp.org/>, (Erişim tarihi: 05.05.2022).

¹²⁸ <https://www.trademapp.org/>

kullanılmak üzere hazırlanmış demir veya çelikten sac, çubuk, vb. ürünler; yıkama ve temizleme müstahzarları bulunmaktadır.”

Aynı yılda Azerbaycan’dan Türkiye’ye yapılan ithalatı ise yaklaşık 1 milyar \$ olmuştur. İthalat ürünleri arasında “*pamuk (karde edilmemiş veya penyelenmemiş); petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar; asiklik alkoller ve bunların halojenlenmiş, sülfolanmış, nitrolanmış veya nitrozalanmış türevleri; pamuk ipliği (dikiş ipliği hariç) (ağırlık itibarıyla pamuk oranı >=%85 ve perakende olarak satılacak hale getirilmemiş) ve alüminyum saclar, levhalar, şeritler (kalınlığı 0,2 mm. yi geçenler)*” yer almaktadır.¹²⁹

2.1.2 Kazakistan Ekonomisi

Türk devletleri arasında Kazakistan doğal kaynakları, enerji rezervleri, kıymetli madenlerle zengin olan, ayrıca 2.724.900 km²’lik en büyük yüzölçümüne sahip bir ülke olarak bilinmektedir. Coğrafi konumu itibarıyla Kazakistan Çin’in kuzeybatısında ve Ural Nehri’nin batısında yer almaktadır. Engin yüzölçümüne sahip olan Kazakistan’ın en uzun sınırı Rusya (6846 km) ile dir. Bunun dışında Özbekistan (2203 km), Çin (1533 m), Kırgızistan (1051 km) ve Türkmenistan (379 km) sınırdır. Batıdan Hazar Denizi’ne olan sınırı 1894 km’dir.¹³⁰ Engin yüzölçümüne rağmen 2020’de Kazakistan’ın nüfusu 18.750.000 kadar olmuştur.¹³¹ Ülke nüfusun ağırlıklı olarak kuzey ve güneydoğu bölgesinde birikmiştir; buna karşılık merkezi ve batı bölgelerinde nüfus yoğunluğu düşüktür. Bunun temel nedeni ülke dışına yaşanan göçlerdir. Ülkede yürütülen nüfus politikaları, azınlık göçleri, doğum oranlarındaki görece göç artış sonucunda 1920’lerden bugüne ilk kez ülkedeki Kazak nüfusunu çoğunluk durumuna getirmiştir. Son yıllarda Orta Asya’nın fakir ülkelerinden, ayrıca Çin’den Kazakistan’a göç artışları yaşanırken, Kazakistan’dan Rusya’ya olan göçlerde azalma gözlemlenmektedir.¹³²

¹²⁹ Azerbaycan Ülke Profili, s. 14.

¹³⁰ Bkz: *Kazakistan Ülke Notu*, Ankara Sanayi Odası Ankara 05 Haziran 2020, s. 3; Turgay Gülyer, *Dünya’nın Kalbi: Kazakistan*, Galeati Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 76.

¹³¹ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2022, 79.

¹³² Bkz: *Kazakistan Ülke Notu*, Ankara Sanayi Odası Ankara 05 Haziran 2020, s. 3; Turgay Gürler, *Dünya’nın Kalbi: Kazakistan*, Galeati Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 76.

Kazakistan'da 85 binin üzerinde akarsu bulunmaktadır. Ülke, Hazar Denizi (374 bin km²) denizinin yanı sıra, 46.64 bin km² sahasıyla Aral Denizi, 18,2 bin km²'lik sahasıyla Balkaş Gölü hazalarında yer almaktadır. Bunun dışında Kazakistan'da irili ufaklı 48 bin kadar göl bulunmaktadır.¹³³ Şunu da belirtelim ki, Aral Denizi bir çevre felaketi olarak bölgenin en büyük sorunlardan biri olarak bilinmektedir. Yanlış tarım politikaları yüzünden 1990'larda denizin suyu 640 km³'e düşmüştür. Bu tehlikeyi yavaş yavaş kavrayan Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan 1995'te bir araya gelerek Aral'ın kurtarılması yönünde çalışmalar başlatmıştır.¹³⁴ Kazakistan'ın bir başka ciddi çevre sorunu da nükleer radyasyondur. Soğuk Savaş döneminde Kazakistan'ın Semipalatinsk nükleer deneme poligonunda yapılan patlamalar sonucunda radyoaktif kirlilik olağanüstü boyutlara ulaşırken, denemelerin doğurduğu fesatlar halktan gizli tutulmuştur; bir buçuk milyondan fazla insan radyoaktif etkiye maruz bırakılmıştır.¹³⁵

Kazakistan'ın genel olarak ekonomik gelişim tarihi diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Çarlık Rusya, Sovyetler dönemi ve Sovyet sonrası dönem olarak evrelere ayrılabilir. Rusya İmparatorluğu'nun sömürgesinde bulunan Kazakistan bölgesine yabancı sermayenin girişi tarım ürünleriyle ilgili olup, 19. yüzyılda başlamıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren et, der, süt, yün sanayisi hızla gelişerek imalat sanayinin gelişmesine yol açmıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında kömür, bakır, demir, çimento vs. fabrikalar kurularak faaliyete geçirilmiştir. Rusya'da Sovyet yönetiminin iktidara gelmesi, Türkistan'daki Sovyetleştirme faaliyetleri Kazakistan üzerinde sosyal ve ekonomik yönden tahrip edici etkisini göstermiştir. Ülkenin sahip olduğu rezervler, hızlı bir şekilde sanayileşmeye geçişini sağlamıştır.¹³⁶

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan'da da ciddi ekonomik ve sosyal sorunlar patlak vermiştir. Uzun süre merkezi planlamaya dayalı sosyalist ekonomik sistemin ardından yürütülen liberalizasyon ve piyasa ekonomisine geçiş politikalarının uygulanması kuşkusuz, kolay

¹³³ Bkz: *Kazakistan Ülke Notu*, s. 76.

¹³⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 78.

¹³⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 78.

¹³⁶ Turgay Gürler, s. 90.

olmamıştır. Fakat ülkenin sahip olduğu zengin doğal kaynaklar sayesinde pek çok eski Sovyet cumhuriyetine nazaran Kazakistan açısından avantajlı bir durum sayılabilir. Sovyet döneminde sosyalist ekonomik sistemin bir parçasını oluşturan Kazakistan'ın, bağımsızlığa kavuştuktan sonra da Rusya'ya olan bağlılığı güçlü şekilde hissedilmiştir. Bu yüzden Kazakistan ekonomisi Rusya'da yaşanan tüm gelişmelerden etkilenmiştir. Buna bağlı olarak, özellikle finans alanında yaşanan dalgalanmalar, enflasyon, olumsuz ekonomik veriler 2000'li yıllarda petrol fiyatlarında iyileşmenin de etkisiyle ekonomik büyüme oranını hızlandırmıştır. Petrol ve doğal gaz sonraki dönemlerde de Kazakistan'ın gelişmesi ve kalkınmasında öncelikli ürün olmuştur. 2014 yılında küresel pazarlarda petrol fiyatlarında yaşanan düşüş Kazakistan'ı da etkilemiş ve negatif büyüme oranlarını beraberinde getirmiştir. 2018'den itibaren ekonomi tekrar toparlanma sürecine girerek GSYİH'daki büyüme oranı %4.1 seviyesinden 2019'da %4.3'e yükselmiştir.¹³⁷

Bilindiği üzere Kazakistan'da ihracatın en önemli kalemlerini enerji ve metaller teşkil etmektedir. Bu yüzden, dünya genelinde yaşanan fiyat dalgalanmaları ve dengesizlikler ülkede dış ticaret açıklarını beraberinde getirmektedir. Üretim, ağırlıklı olarak petrol ve doğalgaz sektöründe yoğunlaşmış olup, tüketim mallarının üretimin ülke nüfusunun ihtiyaçlarını karşılaması bakımından yeterli değildir. Ayrıca, yerli üretimin kalite ve fiyat bakımından ithal ürünlerle rekabet edilebilir düzeyde olmaması, ekonominin yüksek düzeyde ithalata dayanmasına neden olmaktadır. Geniş yüzölçümüne ülke sınırlarından Kazakistan'a kaçak ve ucuz yoldan mal girişlerinin yaşandığını da özellikle vurgulamak gerekir. Petrol sektöründeki yatırım ve üretimde yaşanan artış sermaye malları ithalatının artışına neden olan bir başka faktördür.¹³⁸

Petrol ve doğal gaz rezervleri ile zengin olan Kazakistan, petrol üretici olarak eski Sovyet cumhuriyetleri içinde Rusya'dan sonra ikinci yere sahiptir. Doğal gaz rezervleri ise toplamda 1.8 trilyon metreküp iken dünya rezervlerinin yüzde 1'ine tekabül etmektedir. Ayrıca 33.6 milyar ton kapasitesiyle dünya kömür rezervinin

¹³⁷ Bkz: Güzel Sadykova, Sedef Şen, "Türk Cumhuriyetleri'nin Makro İktisadi Yapısı ve Sektörel Analizi", İçinde: *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri. Ulusal Politika* (Editör: Fırat Yıldız), (ss. 65-108), 68-70.

¹³⁸ *Kazakistan Ülke Notu*, s. 5.

%3.9'una sahip Kazakistan, 370 ton altın rezervleri bakımından da zengindir.¹³⁹ En büyük petrol yatağı olarak bilinen Tengiz havzasındaki petrol rezervinin 25 milyon varil olduğu tahmin edilmektedir. Karaçaganak'ta 1.3 trilyon metreküp doğal gaz, Kaşagan'da 38 milyon varil petrol rezervi bulunmaktadır. Ülke baryum, çinko ve tungsten rezervlerine göre dünyada birinci, gümüş, kurşun ve krom rezervlerine göre ikinci, bakır ve flor rezervlerine göre üçüncü, altın rezervlerine göre altıncı yerdedir. Kazakistan'da periyodik tabloda yer alan 105 temel elementten 99'u bulunmaktadır. Uranyum üretimi her geçen yıl daha da artıran Kazakistan, 2011'de dünya birincisi olmuştur.¹⁴⁰

Kazakistan'ın önemli ihracat ürünleri prefabrik yapılar, mücevherci eşyası ve aksamı, tohum, hububat ve kuru baklagildir. Önde gelen ithalat ürünleri ise rafine edilmiş bakır, işlenmemiş çinko, petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlardır. Kazakistan'ın 2022 yılı enflasyon oranı % 12'dir.¹⁴¹

Tablo 4: Kazakistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)¹⁴²

	2016	2017	2018	2019	2020
İhracat	36,775,606	48,342,145	60,956,233	57,722,942	46,949,697
İthalat	25,174,833	29,304,709	32,533,536	38,356,664	38,081,411
Dış Ticaret Dengesi	11,600,773	19,037,436	28,422,697	19,366,278	8,868,286

Tablo 4'te Kazakistan'ın dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. Kazakistan 2020 yılında 46.9 milyar \$ ihracat, 38.1 milyar \$ ithalat yapmıştır. Kazakistan'ın dış ticaret fazlası ise 8.8 milyar \$'dır.

¹³⁹ *Kazakistan Ülke Notu*, s. 4.

¹⁴⁰ Turgay Gürler, s. 79.

¹⁴¹ <https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa>

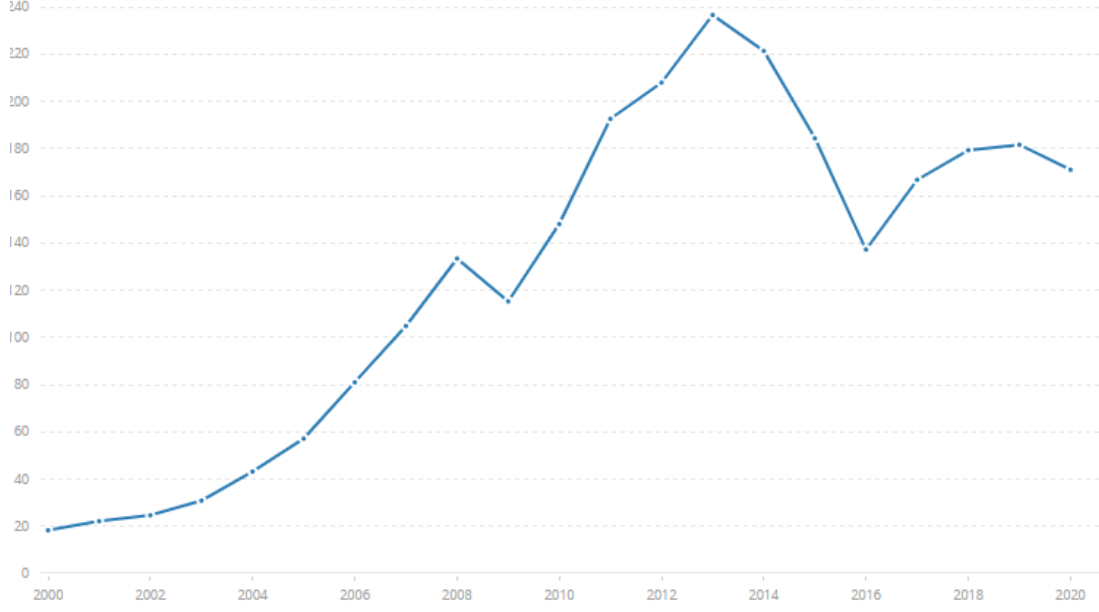
¹⁴² <https://www.trademapp.org/>

Tablo 5: Kazakistan'ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$)¹⁴³

Ülkeler	İhracat	Ülkeler	İthalat
Çin	9.004.007	Rusya	13.300.217
İtalya	6.644.707	Çin	6.346.496
Rusya	4.899.450	Kore Cumhuriyeti	4.885.612
Hollanda	3.148.592	Almanya	1.786.503
Özbekistan	2.133.337	ABD	1.123.594
Türkiye	2.131.540	Türkiye	927.377
Hindistan	1.992.036	İtalya	914.125
Fransa	1.858.532	Fransa	835.333

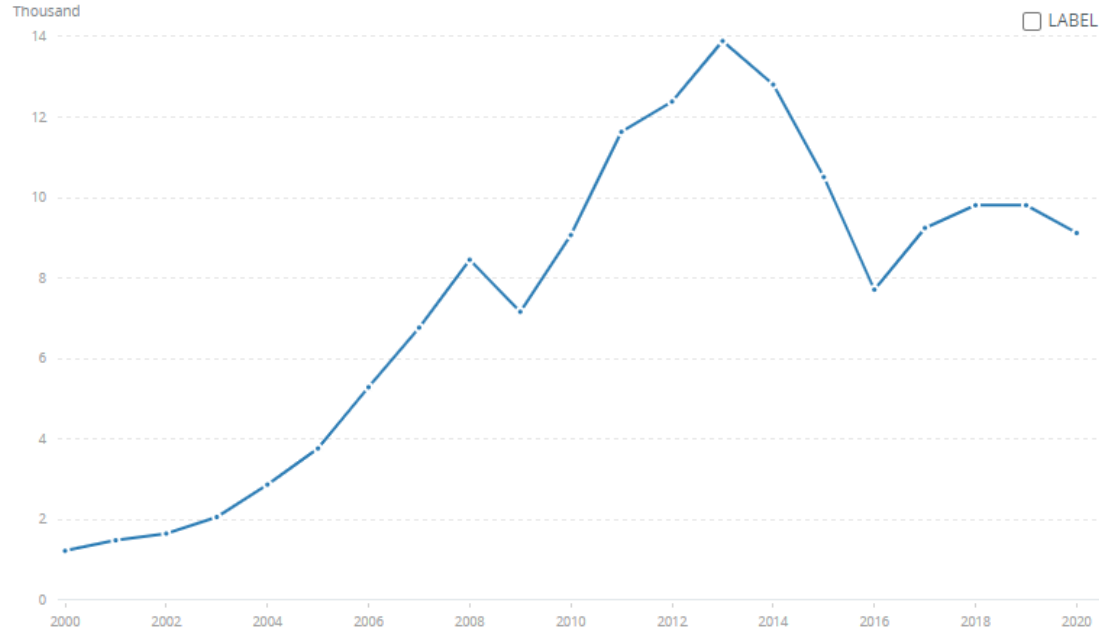
Tablo 5'de Kazakistan'ın en çok ticaret yaptığı ülkeler yer almaktadır. Kazakistan 2020 yılında en çok 9 milyar \$ ile Çin'e ihracat yapmıştır. Kazakistan'ın Türkiye'ye olan ihracatı ise 2.1 milyar \$'dır. Kazakistan'ın en çok ithalat yaptığı ülke ise 13.3 milyar \$ ile Rusya'dır. Kazakistan'ın Türkiye ile olan ithalatı ise 927 milyon \$'dır.

¹⁴³ <https://www.trademapp.org/>

Şekil 4: Kazakistan'ın GSYİH¹⁴⁴

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Kazakistan'ın GSYİH'sı 2019 yılına göre düşüş göstermiş ve 2020 yılında 171 milyar \$'dır.

Şekil 5: Kazakistan'ın Kişi başına düşen GSYİH (mln \$)¹⁴⁵

¹⁴⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/>

¹⁴⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/>

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Kazakistan'ın Kişi başına düşen GSYİH 2013 yılından itibaren düşüş göstermiş ve 2020 yılında 9122 \$'dır.

Rusya'da Bolşevik ihtilalinin ardından Türkistan'ın işgal edilmesi, ardından ileride SSCB'yi oluşturacak devletlerin aslında birer devlet olmadıkları, egemenlik haklarından yoksun oldukları, tam olarak Moskova'nın iradesine tabi edildikleri bilinen gerçekliktir. Bu yüzden, Sovyet döneminde de Kazakistan'la Türkiye'nin ilişkilerinden bahsedemeyiz. Sadece, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kesin gözüyle bakıldığı sırada, henüz Kazakistan bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olduğu dönemde iki ülkenin kültür bakanlıkları arasında ilk siyasi antlaşma imzalanmıştır. 16 Aralık 1991'de Kazakistan'ın bağımsızlığı Türkiye tarafından tanındıktan sonra ikili ilişkilerde heyecanlı bir dönem başlamıştır. 2 Mart 1992'de Kazakistan Dışişleri Bakanı Tüleitay Suleymanov ve Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin arasında "Diplomatik İlişkiler Kurma ve Vize Muafiyeti" anlaşması imzalanmış olup, bu anlaşma doğrultusunda Nisan 1992'de Almatı'da Türkiye büyükelçiliği, Mayıs 1992'de Ankara'da Kazakistan Büyükelçiliği açılmıştır.¹⁴⁶ 17 Ekim 1994'te imzalanan "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli kilometre taşı olmuştur. Kazakistan'ın bağımsızlığının 5. Yılında 12 Haziran 1995'te Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da geliştirileceğini vurgulamıştır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Asya'nın zengin yataklarının keşfedilmesiyle yeniden dünyanın merkezi haline geldiğini, bu zenginliklerin öncelikli olarak kendi soydaşlarının yararına olmasını istediğini, Türkiye'nin enerji dağıtımında önemli roller üstlenebileceğini vurgulamıştır. Bundan sonraki gelişmeler, iki ülke arasında üst düzey ziyaretlerin gerçekleştirilmesi, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi konusunda çok sayıda anlaşma ve sözleşmelerin imzalanması, ayrıca Türk devletleri arasında kurumsal ortaklıkların tesisine ilişkin olmuştur. Bu süreçte iki ülke arasındaki ilişkilerin ekonomik boyutuna da önemli ivme kazandıran önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1992'de Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşmasının imzalanması, 1992'de Türk-Kazak İş Konseyi'nin kurulması, hemen ardından Türk-Kazak Uluslararası Bankasının ve Kazak Ziraat Uluslararası Bankasının açılması, 1993'te iki ülkenin ticari ve ekonomik ilişkilerini kontrol eden Karma Ekonomik Komisyonunun kurulması,

¹⁴⁶ Serdar Yılmaz, "Türkiye-Kazakistan İlişkileri", İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021, (ss. 83-119), s. 89-90.

özellikle Kazakistan’da Türk yatırımcılar tarafından gerçekleştirilen ticari tesislerin açılışı, alışveriş merkezlerinin inşası, hastane, iş merkezleri, ofis inşaatları vs. faaliyetlerin sürdürülmesi kayda değer gelişmelerdir. Bunun yanı sıra Türk yatırımcılar telekomünikasyon, gıda, demir, çelik, bakır, deri ve petrol sanayisi gibi alanlarda önemli yatırımlar yapmıştır. Bu yatırımlar sayesinde 2004 yılında Türkiye Kazakistan’a en çok yatırım yapan dördüncü ülke olmuştur.¹⁴⁷ Fakat Türkiye’nin bu sıralamadaki yeri kalıcı olmamıştır. Kazakistan Yatırım Ajansının verilerine göre Türkiye, 2014’te Kazakistan’a yatırım yapan on ülke arasında yer alabilmiştir. Kazakistan’da Türklere ait 1400 kadar irili ufaklı şirket bulunmasına rağmen, bu sayı, şirketlerin etkinliği ve siyasetçileri etkileme gücü yeterli değildir. Buna paralel olarak Türkiye’de faaliyet gösteren Kazak şirketlerini sayısı 150’nin üzerinde olmuştur. Kazakistan’ın ABD başta olmakla (46 milyar \$) yurt dışı yatırımları 2012’de 155,3 milyar \$’a ulaşırken Türkiye, yatırım tercihi listesinde ilk ona bile girememiştir.¹⁴⁸

Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin önemli alanlarından birini de eğitim ve kültür faaliyetleri teşkil etmektedir. İlişkilerin ilk tesis edildiği andan beri yapılan iki taraflı anlaşma ve protokoller yeni projelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kazakistan’da Türkçe öğrenimi yaygınlaştırmak, Büyük Öğrenci Projesi kapsamında ve sonraki yıllarda Türkiye’de eğitim alan Kazak öğrenci sayısının artması, Kazakistan’ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesinin kuruluşu bu alandaki iş birliği bakımından büyük önem taşımaktadır.

Gerek Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi gerekse Türk dünyasında örgütsel yapılanmalara öncülük etmesi bakımından Kazakistan’ın kayda değer rolü ve önemli inisiyatifler üstlendiğini özellikle vurgulamak gerekir. Türk cumhuriyetlerinin çatı kuruluşu olan Türk Devletleri Teşkilatı başta olmakla, pek çok kurum ve kuruluşun tesis edilmesine dair öneriler Kazakistan’dan gelmiştir; Kazakistan sadece önerilerde bulunmakla yetinmemiş, aynı zamanda bu kurum ve kuruluşların çalışma ve faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur.

¹⁴⁷ Serdar Yılmaz, “Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, s. 96-97.

¹⁴⁸ Serdar Yılmaz, “Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, s. 102-104.

2.1.3 Kırgızistan Ekonomisi

Kırgızistan da eski Sovyetler Birliği'nin diğer Türk devletleri gibi aynı kaderi paylaşmış, önce Rusya İmparatorluğu, ardından Sovyetler Birliği bünyesinde bulunarak uluslaşma ve bağımsızlık sürecinde zorlu bir yol izlemiştir. Göçebelik ve hayvancılık Kırgız Türklerinin tarihsel süreç içinde ekonomik yapısının temel niteliği olarak görülebilir. Kırgızların öteden beri temelde hayvancılıkla geçindikleri bilinmektedir. Hatta sadece sütü ve eti için beslenen at türleri bile vardı. Bu yüzden Kırgız toplumunun ekonomik yapısında hayvan ürünleriyle ve bu ürünlerden meydana gelen ürünler önemliydi.¹⁴⁹ Rusya İmparatorluğu'nun yıkılması ve Sovyet ihtilalinin ardından Orta Asya'nın Türk yurtları bu sefer Bolşevik Rusyası'nın egemenliği altına girmişlerdir. Bu süreçte, Orta Asya Türkleri ortak kaderi paylaşmışlardır; sahip oldukları siyasi oluşumlar Moskova yönetiminin uyguladığı siyasi, ekonomik, kültürel ve milli politikalar doğrultusunda yapılanmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan, en düşük gelirli cumhuriyetlerden biriydi. Bu yüzden, birliğe ekonomik olarak en çok bağımlı ülkeldi. O dönemde uygulanan uzmanlaşma ve iş bölümü politikaları gereği Kırgızistan'daki ekonomik faaliyetler başta hayvancılık olmak kaydıyla kısmen tarım sektörüne kaymıştır.¹⁵⁰ Coğrafi olarak yüksek rakımda bulunması, ülkenin önemli bir kısmının dağlık alanlardan oluşması, tarım arazilerinin azlığı, yüzölçümü bakımından diğer ülkelere göre dezavantajlı durumda olması ülke ekonomisinin şekillenmesinde rol oynamıştır.¹⁵¹ Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kırgızistan ciddi ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaşmıştır. Diğer taraftan siyasi istikrarın yokluğu ülke ekonomisine istikrar kazandıracak reformların yapılmasını zorlaştırmıştır. Her ne kadar liberal ekonomi ve siyasi özgürlükler bakımından kayda değer düzenlemeler yapılmış olsa da bunların yeterli olduğu ve nihai hedefine ulaştığını söylemek güçtür. Zaten, bu noktada vurgulanması gereken en önemli faktör ülkenin yeteri kadar mali ve doğal kaynaklara sahip olmamasıdır. Bağımsızlığın ardından pek çok Avrupalı şirket ülkeye yatırım için gelmiş, öncelikli olarak ekonomik ve teknik yardım adıyla Kırgızistan'da nüfuz tesis etmeye çalışmışlardır. Bu konuda özellikle İsviçre ve Almanya dikkat

¹⁴⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 123.

¹⁵⁰ Güzel Sadykova, Sedef Şen, s. 70.

¹⁵¹ Oğuz Yıldırım, Malika Stamaliyeva, "Kyrgyzstan Economy in Terms of Economic Development", *Econword VII. International Conference on Economics*, January 23-25, Lisbon, Portugal, (pp. 2-3).

çekmektedir. İsviçre ile yapılan antlaşmalara göre Kara Balta bölgesindeki altın rezervlerini işletmek için ortaklık kurmuşlardır. Almanlar ise, güya Kırgızistan'da yaşayan Almanları rahat ettirmek adıyla buralara yatırım yapmıştır.¹⁵² Buna rağmen, Kırgızistan diğer Türk cumhuriyetlerine kıyasla en fazla dışa açılan, en çok reform yapan, en fazla IMF desteği alan, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında Dünya Ticaret Örgütüne üye olan ilk ülkedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında ortaya çıkan yüksek enflasyon, negatif büyüme oranları, işsizlik ve aşırı borç yükü gibi iktisadi sorunları aşmak için 1994'te IMF ile ortak bir program hazırlamış olan Kırgızistan, Asya krizine kadarki süreçte hızlı gelişim göstermiştir. 1996'dan itibaren Kumtor altın madenlerinin kullanıma açılması, ülkenin ekonomik açıdan toparlanmasına fırsat vermiştir.¹⁵³

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ülkeden Rusya Federasyonu'na yoğun mevsimlik iş gücü yaşanmıştır. Göçmen işçi sayısında yaşanan yoğun artış ve ortaya çıkan yasal sorunların çözümü için Kırgızistan hükümeti sorunların kurumsal yoldan çözülmesi konusunda bir hayli çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda,

“Kırgızistan işçi göçünün aktif olarak düzenlenmesi modelini tercih etmiş, bu amaçla 2013'de Göç ve Gençlik Bakanlığı kurmuş, 2015 yılında söz konusu bakanlık yeniden yapılandırılarak Kırgızistan hükümetine bağlı Devlet Göç Birimi kurulmuştur. Bu kurum göç ve göçmen mevzuatına uyulması konusunda görevlendirilmiş olup göç konusunda hizmet sağlamaktadır.”¹⁵⁴

Rusya'da mevsimlik işçi olarak çalışan Kırgız vatandaşları ailelerinin geçimini sağlamak için para göndermektedirler. Örneğin

“2017 yılı verilerine göre verileri doğrultusunda, para transferlerinin GSYH'deki oranına göre sıralanmış ilk on ülke arasında Kırgızistan birinci (%35), Tacikistan üçüncü (%31) sırayı işgal etmiştir. 2017 yılındaki para transferlerinin bölgeler bazında dağılımı Batkent %20, Oş %18, Calalabad %10, Çuy %3, Issık-Kul %1, Talas %1, Narın %0 olarak belirtilmiştir.”¹⁵⁵

¹⁵² Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 124.

¹⁵³ Güzel Sadykova, Sedef Şen, s. 71.

¹⁵⁴ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Ali Asker, “Güney Kafkasya'dan ve Orta Asya Ülkelerinden İşgücü Göçleri ve Türk/Müslüman Göçmenlerin Durumu”, İçinde: *Türk Dünyası ve Göç (Vatandaşın Yeni Vatanlara)*, (Derleyen: Çağla Gül Yesevi), Küre Yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 293-311). (ss. 293-311); Ali Asker, “Bağımsız Kırgızistan'ın Realitesi: İş Gücü Göçü”, *Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler* (Editör: Burulkan Abdibaitova Pala), Astana Yayınları, Ankara, 2021 (ss. 63-84).

¹⁵⁵ Bu konuda bkz: *Migration and Remittances Recent Developments and Outlook. Special Topic: Global Compact on Migration*, World Bank Group, KNOMAD, 27, April 2017, https://www.knomad.org/sites/default/files/2017-05/MigrationandDevelopmentBrief27_1.pdf; С. Хасанова, А. Капушенко, “Страна на иждивении. Кыргызстан выживает на деньги мигрантов, но не умеет их тратить”, <https://kloop.kg/blog/2018/08/23/strana-na-izhdivenii-kyrgyzstan-vyzhivaet-na-dengi-migrantov-no-ne-umeet-ih-tratit/> 23.08.2018.

Kırgızistan'ın kaynakları arasında su, en önemli yere sahip üründür. Ülkenin coğrafi yapısı, iklim özellikleri, rölyefi, ayrıca bulunduğu konum bol su kaynaklarının oluşumuna müsaittir. Yüzölçümü, 199 951 km²' olan Kırgızistan'ın %4,4'ün su, %5,3'ünü ormanlık alanlar, %54,1'ini tarımsal alanlar, %36,2'sini ise, diğer arazi oluşturmaktadır. Toplamda 3878 km uzunluktaki ülke sınırının en büyük kısmı Özbekistan'ladır (1099 km). Kazakistan'a sınırı uzunluğu bundan bir kadar azdır (1051).; Tacikistan'la 870, Çin'le 858 km sınıra sahiptir.¹⁵⁶

Ülkenin önemli bir kısmı dağlık bölgelerden oluştuğu için ziraat alanlarının büyük bir kısmı kanallar veya değişik suni biçimlerde sulanmaktadır. Kırgızistan iktisadi bakımdan dört bölgeye ayrılmaktadır: 1. Fergana Vadisi. Bu bölgede nüfusun %47'si barınmaktadır. 2. Çu ve Kemin ovaları ile Ala Tağ etekleri 3. Talas vadisi 4. Issık-Köl havzası. Ülkenin 1 milyon hektar arazisinde sulu tarım yapılırken, sulama kanalları boyunca 300'den fazla hidroelektrik santrali bulunmaktadır.¹⁵⁷

Kırgızistan'da bağımsızlık öncesi dönemde altın, kömür, uranyum ve antimon madencilik sektörünün önemli ürünleri arasındadır. Ülkede, 104 ton rezerve sahip Kutmor yatağı başta olmakla, Ceruy ve Taldı-Bulak-Levoberejniy, Makmal, Bozumçak, İştamberdi, Unkur-Taş, Tereksay altın yatakları bulunmaktadır.

“1996 yılında Tien Şan dağlarında Kumtor altın madeninin faaliyete geçmesiyle altın üretimi toplam sanayi üretiminin %40'ına ulaşmıştır. Mevcut rezervlerle Kumtor altın madeninin 2026 yılına kadar faaliyetine devam etmesi beklenmektedir. Kumtor Başkent Bişkek'in 350 kilometre güney doğusunda ve Çin sınırına 60 kilometre mesafede bulunmaktadır. Maden bugüne kadar yaklaşık 304 ton altın üretmiştir. Altın madenciliği dışında madencilik sektörü gelişmemiştir. Özellikle kömür madenciliğinde yatırım yetersizliği gözlemlenmekte ve bu alandaki faaliyetler esas olarak devlet eliyle yürütülmektedir. Uranyum madenciliği Minkuş, Aktuz, Kajısay ve Maylısu bölgelerinde verim düşüklüğü nedeniyle durmuş bulunmaktadır. Diğer bölge ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Kırgız Cumhuriyeti'nde petrol ve doğalgazın ekonomiye katkısı göz ardı edilebilir bir seviyede bulunmaktadır. 2020 yılında 1 bin varil/gün'lük ham petrol üretimi ile 116 ülke arasında 109. sıradadır. Ülkenin 2020 yılında ise 1 milyar feet³'lük doğalgaz üretimi gerçekleşmiştir. Kömür ve linyit üretimi ise 2,4 milyon ton olarak gerçekleşmiştir.”¹⁵⁸

Ülke ekonomisine hızlı gelir sağlayabilecek doğal rezervlerin yetersizliği Kırgızistan'da alternatif arayışları gündeme getirmektedir. Bu arayışlar için öne çıkan tercihlerden biri de ülkenin turizm potansiyelini geliştirmektir. Kırgızistan'ın mevcut

¹⁵⁶ *Kırgızistan Ülke Profili*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022, s. 3.

¹⁵⁷ Saadetin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 123-124.

¹⁵⁸ *Kırgızistan Ülke Profili*, s. 6.

turist ürün çeşitleri arasında rekreasyon turizmi, termal turizmi, dağ ve kış turizmi, av turizmi, ayrıca destekleyici turistik ürün çeşitleri arasında festivaller, el sanatları ve halı dokuma, sanatsal ve kültürel faaliyetler ve kıymetli metal cevherleri gibi türler sıralanmaktadır.¹⁵⁹ Kırgızistan bilinçli bir politika ile turizm ülkesine dönüştürülebilir durumdadır. Burası, gölleri, dağları ve yaylalarıyla yeryüzünün ender coğrafyalarından biridir. “Asya’nın İsviçresi” olarak tanımlanan Kırgızistan’da rasyonel turizm politikalarının uygulanması ülke ekonomisine ciddi katkılar yapabilecektir.¹⁶⁰

Tablo 6: Doğrudan Yabancı Yatırım İstatistikleri. Kaynak WTO (Kırgızistan Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022)

	2020	2021	2022 (Tahmin)	2023 (Tahmin)
Ülke dışından gelen doğrudan yatırım (milyon \$)	-401,50	247,50	100,00	200,00
Ülke dışından gelen doğrudan yatırımın GSYİH ya oranı (%)	-5,16	2,9	1,00	1,8
Ülke dışından gelen doğrudan yatırım stoku (milyon \$)	5 499, 50	5 656, 00	5 756, 00	5 956, 00
Ülke dışına giden doğrudan yatırım (milyon \$)	-180, 90	333, 00	50, 00	50, 00
Ülke dışına yapılan doğrudan yatırım stoku (milyon \$)	1517, 60	894, 80	844, 80	794, 80

Kırgızistan’ın, 2021 yılı verilerine göre ihracat kalemi dünya sıralamasında 144. sırada olup, 2 milyar \$’lık kapasite sahiptir. İhracat yapılan başlıca ülkeler arasında İngiltere, Kazakistan, Rusya, Özbekistan ve Türkiye gelmektedir. Kırgızistan’ın ihracatında Türkiye’nin payı %5,5’lik bir orana sahip olup, ülke olarak 5. sıradadır. İhracat kalemine ürün bazında bakılırsa, 2021 yılındaki başlıca ürünler *“kıymetli metal cevherleri ve konsantreleri; float cam ve yüzeyi taşlanmış veya parlatılmış cam (plakalar halinde); bakır döküntü ve hurdaları; kuru baklagiller (kabuksuz) (taneleri ikiye ayrılmış) ve petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlardır.”*

¹⁵⁹ Aijana Minbaeva, Kırgızistan Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Uygulanabilecek Turistik Ürün Çeşitleri (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Turizm İşletmeciliği Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010, s. 72-89.

¹⁶⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 124.

Kırgızistan, 2021 verilerine göre ithalatta, dünya sıralamasında 6 milyar \$'lık kapasiteyle 129. sırada yer almıştır. İthalat yapılan başlıca ülkeler Rusya, Çin, Kazakistan, Türkiye ve Özbekistan şeklinde sıralanmaktadır. İthalat kalemi üzerinden yapılan ülke sıralamasında Türkiye %5,8 bir oranla 4. sırada yer almaktadır. Kırgızistan'ın

“2021 yılında ithal ettiği başlıca ürünler petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar; diğer örme mensucat (en>30cm, elastomerik/kauçuk iplik=>%5); tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış); telefon cihazları, ses, görüntü veya diğer bilgileri almaya veya vermeye mahsus diğer cihazlar ve otomobillerdir.”¹⁶¹

Tablo 7: Kırgızistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)¹⁶²

	2016	2017	2018	2019	2020
İhracat	1,543,532	1,790,758	1,764,613	1,965,502	1,964,466
İthalat	3,919,082	4,481,291	4,907,400	4,903,813	3,684,109
Dış Ticaret Açığı	-2,375,550	-2,690,533	-3,142,787	-2,938,311	-1,719,643

Tablo 7’de Kırgızistan’ın dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. Kırgızistan 2020 yılında 1.9 milyar \$ ihracat, 3.7 milyar \$ ithalat yapmıştır. Kırgızistan’ın dış ticaret açığı ise 1.7 milyar \$’dır.

Tablo 8: Kırgızistan’ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$)¹⁶³

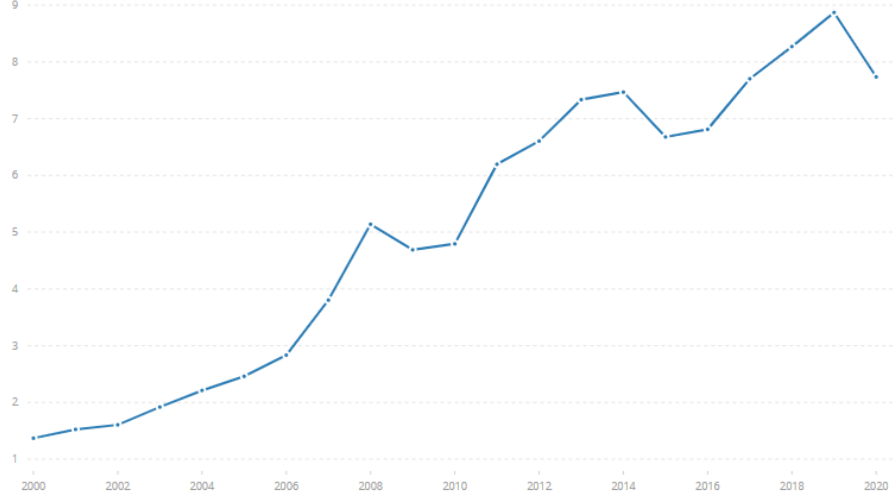
	İhracat	İthalat
İngiltere	989,957	10,248
Kazakistan	293,863	500,158
Rusya	241,577	1,316,005
Özbekistan	152,549	188,824
Türkiye	74,586	194,775
Çin	43,235	736,835
Tacikistan	28,056	9,181
Almanya	13,089	51,595

Tablo 8’de Kırgızistan’ın en çok ticaret yaptığı ülkeler yer almaktadır. Kırgızistan 2020 yılında en çok 989 milyon \$ ile İngiltere’ye ihracat yapmıştır. Kırgızistan’ın en çok ithalat yaptığı ülke ise 1.3 milyar \$ ile Rusya’dır.

¹⁶¹ *Kırgızistan Ülke Profili*, s. 8.

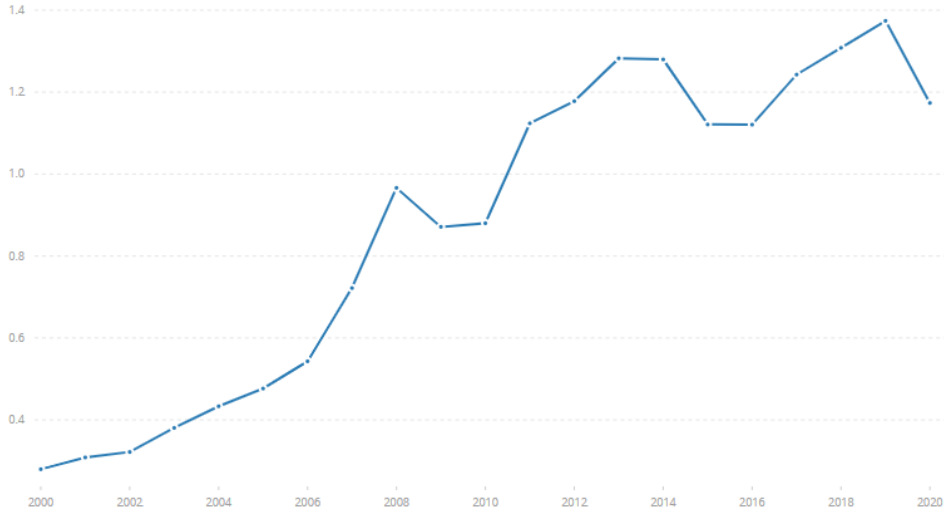
¹⁶² <https://www.trademapp.org/>

¹⁶³ <https://www.trademapp.org/>

Şekil 6: Kırgızistan'ın GSYİH¹⁶⁴

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Kırgızistan'ın GSYİH'sı 2019 yılına göre düşüş göstermiş ve 2020 yılında 7,74 milyar \$'dır.

Şekil 7: Kırgızistan'ın Kişi Başına Düşen GSYİH (mln \$)¹⁶⁵

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Kırgızistan'ın kişi başına düşen GSYİH 2019 yılına göre düşüş göstermiş ve 2020 yılında 1173 \$'dır.

Kırgızistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından bu yana Türkiye ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri yükselen bir çizgide seyretmektedir. Türkiye Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkedir; 1992'den itibaren diplomatik ilişkiler

¹⁶⁴ <https://data.worldbank.org/indicator/>

¹⁶⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/>

kurulmuştur. 1992'den itibaren Kırgızistan ve Türkiye arasında çok sayıda üst düzey ziyaret gerçekleşmiş ve 100'den fazla ikili anlaşma imzalanmıştır. İkili ilişkilerin önemli bir eksenini kuşkusuz, ekonomik ilişkiler teşkil etmektedir.¹⁶⁶

2009-2010 yıllarında Türkiye, Kırgızistan'a en fazla kalkınma yardımı yapan ülke olmuştur. Bunun yanı sıra iki ülke arasında kültür ve eğitim alanındaki ilişkiler de üst seviyededir. Nitekim 1995 yılında Bişkek'te kurulan Manas Üniversitesi bu iş birliği en iyi örneklerdendir. Ankara Üniversitesi ile yapılan anlaşma gereği Türkiye Diyanet Vakfının desteği ile Oş İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi arasında imzalanan protokol doğrultusunda Türk Dünyası Kırgız-Türk Prof.Dr. Turan Yazgan Sosyal Bilimler Enstitüsü ve bu enstitüye bağlı Türk Dünyası Celalabad Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi ve Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesi kurulmuştur.¹⁶⁷ Kırgızistan'da yatırım maliyeti yanı sıra her yıl bütçesi Türkiye tarafından karşılanan Kırgızistan Bişkek Türk İlkokulu, Kırgızistan Bişkek İmam Hatip Ortaokulu, Kırgızistan Kırgız-Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi, Cumhuriyet Yetenekli Çocuklar Kırgız-Türk Anadolu Listesi, Kırgızistan Bişkek Türk Ortaokulu ve Kırgızistan Bişkek Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi faaliyet göstermektedir.¹⁶⁸

İki ülke arasında 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol çerçevesinde başlatılan ekonomik ve ticari ilişkiler günümüzde de hızlı bir şekilde gelişmektedir. 2012 yılında Türkiye'nin Kırgızistan'a ihracatı 749 milyon \$ olmuştur. İhraç edilen başlıca ürünler:

“mücevherci eşyası ve aksamı (kıymetli metallere veya kıymetli metallere kaplama metallere); diğer örme mensucat; helikopterler, uçaklar vb.; uzay araçları (uydular dahil), uzay araçlarını fırlatıcı araçlar ve yörünge-altı araçları; tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış) ve demir veya çelikten inşaat ve inşaat aksamı, inşaatta kullanılmak üzere hazırlanmış demir veya çelikten sac, çubuklardır.”¹⁶⁹

Kırgızistan Türkiye'ye yapılan ithalat ise 86 milyon \$ olmuştur. İthal kaleminde yer alan başlıca ürünler

¹⁶⁶ Mehmet Yüce, s. 333.

¹⁶⁷ Fırat Yıldız, Çınar Özen, “Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye”, İçinde: *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri: Küresel Politika* (Editör: Fırat Yıldız), (ss. 15-38), s. 16.

¹⁶⁸ Mehmet Yüce, s. 335.

¹⁶⁹ *Kırgızistan Ülke Profili*, s. 12.

“pamuk (karde edilmemiş veya penyelenmemiş); kuru baklagiller (kabuksuz) (taneleri ikiye ayrılmış); işlenmemiş kurşun; altın (platin kaplamalı altın dahil) (işlenmemiş veya yarı işlenmiş ya da pudra halinde) ve diğer kabuklu meyveler (taze/kurutulmuş) (kabuğu çıkarılmış/soyulmuş)dir. 2021 yılında Kırgızistan ile ticarete Türkiye'nin 663 milyon \$ dış ticaret fazlası vermiştir.”¹⁷⁰

İki ülke arasında gelişen iki taraflı ilişkilerin yanı sıra Türk Devletleri Teşkilatı ve bağlı kuruluşların çatısı altında Türkiye- Kırgızistan ilişkileri yükselen bir çizgide ilerlemektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki Kırgızistan Rusya'nın öncülüğünde gelişen örgütlenmelerde yer alsa da başından beri Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsallaşma sürecine aktif ve kesintisiz bir şekilde katılmıştır.

2.1.4 Türkmenistan Ekonomisi

Orta Asya'nın bağımsız Türk devletlerinden biri olan Türkmenistan'ın yüzölçümü 488.100 km²'dir. Yüzölçümünün büyüklüğü itibariyle Türkmenistan dünya ülkeleri sıralamasında 52. sıradadır. Başkenti Aşkabat şehridir. Türkistan'ın batısında yer alan Türkmenistan güneyinden İran ile 992 km, güneydoğusundan Afganistan'la 744 km, kuzeyinden Kazakistan ile 379 km sınıra sahiptir. En uzun sınır hattı Özbekistan'la (kuzeydoğudan) olup Özbekistan 1621 km'dir. Ülkenin batıdan Hazar Denizi'ne kıyıdaştır. Türkmenistan'ın yüzölçümünün %80'lik kısmı Kara Kum çölü ile kaplıdır. Ülkenin su kaynakları arasında, üç en uzun nehirler; 2.620 km uzunlukta Ceyhun (Amuderya), 1.150 km uzunlukta Tejen ve 978 km Murgab nehirdir. Karasal ve çöl ikliminin hâkim olduğu Türkmenistan'da yaz aylarının sıcaklık ortalaması 35-40 derecedir. Kış mevsiminde sıcaklık zaman zaman 0'ın altına düşmektedir. Yıllık ortalama sıcaklık 15 derecedir. Yüz ölçümünün %3.5'i kadarı ekilen sahalardan ibarettir. Önemli su kaynaklarına sahip olmasına rağmen yanlış kullanım sonucunda ülke toprakları çölleşmektedir.¹⁷¹ Yukarıda da bahsedildiği üzere ülkenin önemli bir kısmı çöl iklimi özelliği gösterdiği için tarım %94 gibi yüksek düzeyde sulama ihtiyacı duymaktadır. Bu yüzden modern sulama teknolojilerinin kullanılmaması tarım

¹⁷⁰ *Kırgızistan Ülke Profili*, s. 12.

¹⁷¹ Ozan Böke, “Türkmenistan”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 2021, (ss. 105-110), s. 106.

sektörünün gelişmesi önünde engel teşkil etmektedir. Büyük miktarda su kullanımına dayanan pamuk üretiminin yaygın olması da bu konuda sorun oluştur oluşturmaktadır.¹⁷²

Türkistan'ın Oğuz boyları grubuna mensup olan bir halkı olarak Türkmenler genel Türk tarihinde yaşanan önemli gelişimlerin merkezinde yer almıştır. Fakat 19. yüzyılın ortalarında geldiğinde Türkmen toplumu İran, aynı zamanda kuzeyden Rusya İmparatorluğunun baskısı altında kalmıştır. Şunu da belirtelim ki Büyük Selçuklu devletinin yıkılışından sonra Türkmenler (Osmanlı hariç) herhangi bir devlet organizasyonuna neredeyse hiç sahip olmamışlardır.¹⁷³ Rusya'nın baskılarına karşı koyan Türkmenler, sonuçta yenilmeye mahkumdu; 1881'de Gök Tepe'de gerçekleşen nihai savaşta 26.500 şehit vererek yenilmişlerdir.¹⁷⁴ Bundan sonraki süreçte Türkmen yurdu Rusya İmparatorluğunun sömürge coğrafyasının bir parçası haline gelmiştir. Türkmenistan, Çar yönetiminin nazarında hammadde deposu idi. Türkmenistan, Rusya'da Bolşevik ihtilalinin ardından Türkistan'da uyguladığı "devrim faaliyetleri" kapsamında yer almış, Orta Asya'nın diğer bölgeleri gibi Moskova yönetiminin egemenliği altına girmiştir. Böylelikle, bir süre sonra Türkmenistan Sovyetler Birliği bünyesinde "birlik cumhuriyeti" statüsüyle varlığını sürdürmeye başlamıştır. Sovyet dönemi Türkmenistan'ın iktisadi yapısı Sovyet ekonomik sisteminin bir parçasıydı ve doğrudan Moskova'nın direktifleri doğrultusunda yönetilmekteydi. Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan'ın ekonomik yapısı tarım ürünleri, pamuk ve hammaddeye dayanmıştır.¹⁷⁵ Türkmenistan, aynı zamanda Sovyetler Birliği döneminde en az gelişmiş ve kişi başına düşen milli geliri en düşük cumhuriyetlerden biriydi.¹⁷⁶ Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla bağımsızlığına kavuşan Türkmenistan, zengin doğal gaz yataklarıyla küresel sermayenin dikkatini çekmiştir. Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından Avrupalılar diğer Türk cumhuriyetlerinden olduğu gibi Türkmenistan'da da ilk

¹⁷² Kamer Kasım, "Türkiye-Türkmenistan İlişkileri", İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021, (ss. 325-351), s. 345.

¹⁷³ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 186.

¹⁷⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 191.

¹⁷⁵ Kylych Jelilov, *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Türkmenistan Ekonomisi: Sosyo-Ekonomik Bir Analiz*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 58

¹⁷⁶ Kemal Özcan, s. 187.

önce altın ve doğal gazın çıkarılması konusunda anlaşmaya varmışlardır; bu doğrultuda ilk harekete geçen ülke İngiltere olmuştur. Türkmenistan’da etkili olan bir diğer ülke de Almanya’dır. Ekonomide belirleyici role sahip Türkmenistan hükümeti istikrarlı bir şekilde piyasa ekonomisine geçmeye çalışmış ve bu bağlamda, 1991’de “Başkanlık Konseyi Ekonomi Komitesi” kurulmuştur. Fakat 1994’te %2500’e yükselen enflasyon halkın sosyal ve ekonomik durumunu ciddi şekilde etkilemiştir.¹⁷⁷ IMF programlarını kabul etmeyen Türkmenistan, dış piyasalardan elde ettiği kredi ve borçlanmalar yoluyla enerji ve tarım sektörünün geliştirilmesine yönelik adımlar atmıştır.¹⁷⁸ Bağımsızlığın ilk yıllarından gözlemlenen negatif büyüme, hiper enflasyon, dış ticaret açığı gibi göstergeler Türkmenistan’da makroekonomik sorunları bariz şekilde ortaya koymaktadır. Ancak Asya krizinin ardından Türkmenistan ekonomisinde bir toparlanma kendisini gösterebilmiş ve ilk kez 1999’da iki haneli pozitif büyüme oranına ulaşılmış hiper enflasyon süreci kalmış ve 2000 yılında ilk kez tek haneli düzeye inmiştir.¹⁷⁹

Orta Asya ile Orta Doğu enerji koridorunun ortasında yer alan Türkmenistan ve zengin enerji kaynaklarına sahiptir. Yeraltı kaynaklar ülke ekonomisinde önemli bir kalem teşkil etmektedir. ¹⁸⁰ Türkmenistan’ın dünyada dördüncü büyük doğal gaz üreticisi olmasına rağmen Rusya’ya bağımlı kalması, bu servetin dünya pazarında yeteri kadar değerlendirememesi sonucunu doğurmuştur. Türkmenistan bu engeli aşmak için Çin ile iş birliği tesis ederek 2009 yılında nakil hatlarını tamamlayarak doğal gaz satışına başlamıştır. Temmuz 2019’da Rusya ve Türkmenistan arasında doğal gaz satışına ilişkin anlaşma imzalanmış olsa da Türkmenistan için Çin bugün de doğal gaz satışı bakımından en büyük Pazar olarak kalmaktadır. Artan doğal gaz satışları sayesinde Türkmenistan ekonomisinde 2018’den itibaren %6.2 büyüme gözlemlenmiştir. Bu yüzden Türkmenistan ekonomisi dünya piyasalarında doğal gaz fiyatlarında yaşanan dalgalanmalara duyarlıdır. ¹⁸¹

¹⁷⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, Salih Yılmaz, Victoria Bilge Yılmaz, s. 197.

¹⁷⁸ Şirin Kovusova, “Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti ve Makroekonomik Yapısı”, *Ayrıntı Dergisi*, Cilt: 5, No: 58, 2018 (ss. 44-48), s. 45.

¹⁷⁹ Güzel Sadykova, Sedef Şen, s. 73.

¹⁸⁰ Ozan Böke, s. 107.

¹⁸¹ Kamer Kasım, s. 344.

Türkmenistan, dünya genelinde önemli pamuk üreticilerindendir. Pamuk ekim kapasitesi ülke içindeki sanayi faaliyetlerini de yakından etkilemiştir; nitekim buna bağlı olarak iplik, kumaş gibi ürünlerin üreten pek çok fabrika kurulmuştur. Bunun dışında hayvansal ürünlerin üretimi yapılmakta olup, kırmızı et, beyaz et, süt ürünleri, tahıl ürünleri gibi pek çok gıda maddesi ülke içinde üretilmektedir.¹⁸² Yalnız bağımsızlıktan sonra tarım, Türkmenistan ekonomisinin önde gelen sektörlerinden birine dönüşebilmiştir. 1999'dan beri gerçekleştirilen reformlar “yabancı ara mal kullanmadan mümkün olduğunca çok üretim yapma” ilkesine dayanmaktadır. Tarım sektörünün başlıca ürünleri, öncelikli pamuk olmak kaydıyla, buğday, arpa, mısır, pirinç, şeker pancarı, kavun, incir, nar, ayva, badem, ceviz ve fıstıktır. Tarımsal kalkınma devletin yasal düzenlemeleri çerçevesinde yürütülmektedir.¹⁸³

Türkmenistan'ın önemli ihracat ürünleri Pamuk/tekstil ürünleri, enerji, kimya ve tarım ürünleridir. Önde gelen ithalat ürünleri ise İşlenmiş metal, beyaz eşya, elektronik ürünleri, gıda, tekstil sanayi ürünleri, işlenmiş gıda ürünleri, inşaat malzemeleri, ulaştırma araçları ve ilaçlardır. Türkmenistan'ın 2021 yılı enflasyon oranı % 12.45'dir.¹⁸⁴

Tablo 9: Türkmenistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)¹⁸⁵

	2017	2018	2019	2020	2021
İhracat	8,399,978	10,130,458	10,979,599	7,817,938	1,291,832
İthalat	4,406,825	2,798,889	3,078,797	3,363,471	2,243,787
Dış Ticaret Dengesi	3,993,153	7,331,569	7,900,802	4,454,467	-951,955

Tablo 9'de Türkmenistan'ın dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. Türkmenistan 2021 yılında 1.21 milyar \$ ihracat, 2.2 milyar \$ ithalat yapmıştır. Türkmenistan'ın dış ticaret açığı ise 951 milyon \$'dır. Türkiye'den Türkmenistan'a ihraç edilen başlıca ürünler “*pamuk/tekstil ürünleri, enerji, kimya ve tarım ürünleridir.*”

¹⁸² Ozan Böke, s. 107.

¹⁸³ Güzel Sadykova, Sedef Şen, s. 87-88.

¹⁸⁴ <https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa>

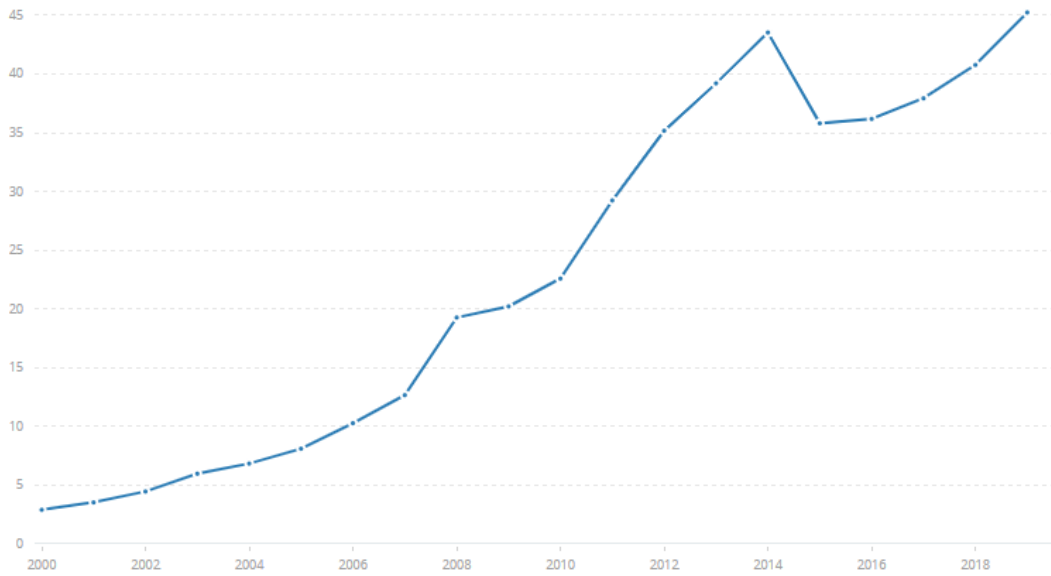
¹⁸⁵ <https://www.trademapp.org/>

Türkiye'ye ithal edilen ürünler arasında “işlenmiş metal, beyaz eşya, elektronik ürünleri, gıda, tekstil sanayi ürünleri, işlenmiş gıda ürünleri, inşaat malzemeleri, ulaştırma araçları ve ilaçlar” yer almaktadır. Türk Hava Yolları tarafından İstanbul-Aşkabat arasında haftalık 14 sefer düzenlenmektedir. Son dönemde küresel piyasalarda yaşanan süreçlerin ikili ilişkileri etkilediğini söyleyebiliriz; bu bağlamda iki ülke arasındaki ticaret hacminin özellikle 2018 yılında ciddi şekilde daraldığını vurgulamak gerekir.¹⁸⁶

Tablo 10: Türkmenistan'ın 2021 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$)¹⁸⁷

Ülkeler	İhracat	Ülkeler	İthalat
Türkiye	710.865	Türkiye	984.972
Gürcistan	198.245	Rusya	725.416
Rusya	139.664	Almanya	212.044
Brezilya	102.468	ABD	79.023
Yunanistan	46.551	Brezilya	61.622
ABD	25.061	Japonya	36.789
Tacikistan	22.197	Fransa	36.668
İspanya	14.800	Litvanya	21.138

Tablo 10'da Türkmenistan'ın en çok ticaret yaptığı ülkeler yer almaktadır. Türkmenistan 2021 yılında en çok 710 milyon \$ ile Türkiye'ye ihracat yapmıştır. Türkmenistan'ın en çok ithalat yaptığı ülke ise 984 milyon \$ ile Türkiye'dir.

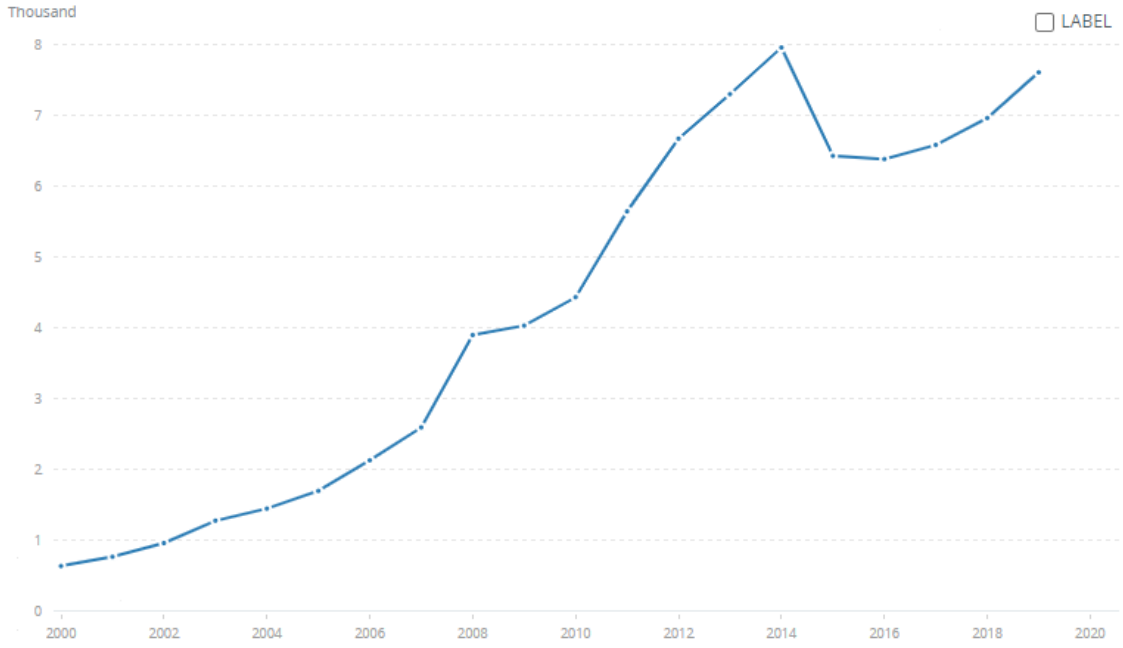
Şekil 8: Türkmenistan GSYİH¹⁸⁸

¹⁸⁶ <https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>

¹⁸⁷ <https://www.trademapp.org/>

¹⁸⁸ <https://data.worldbank.org/indicator/>

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Türkmenistan'ın GSYİH'sı 2015 yılından itibaren artış göstermiştir ve 2019 yılında 45,23 milyar \$'dır.

Şekil 9: Türkmenistan'ın Kişi başına düşen GSYİH (mln \$)¹⁸⁹

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Türkmenistan'ın Kişi başına düşen GSYİH 2013 yılından itibaren düşüş göstermiş ve 2019 yılında 7612 \$'dır.

Türkmenistan bağımsızlığa kavuştuğu 1991 yılından beri Türk yatırımcılar Türkmenistan'da Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler değişik alanlarda büyük miktarda yatırım yapmışlardır. 2018 verilerine göre Türkmenistan'da Türk yatırımcılara ait 600'den fazla küçük ve orta işletmeler faaliyet göstermektedir.¹⁹⁰ İnşaat sektöründe iş yapan yüklenicilerin çoğu Türk firmalarıdır. Türk firmalarınca 1992-2019 yılları arasında Türkmenistan'da müteahhitlik hizmeti bağlamında toplamda yaklaşık 50 milyar \$ tutarında 1019 proje üstlenilmiştir.¹⁹¹ Buna karşılık Türkiye'de yatırım yapan

¹⁸⁹ <https://data.worldbank.org/indicator/>

¹⁹⁰ Merve Keskin Köylü, "Türkiye ile Türkmenistan Arasında Ticari İlişkiler ve Finansal İşbirliğine Yönelik Bir Değerlendirme", *Diyalektolog. Ulusal Bilimler Dergisi*, Kış. Sayı: 19, 2018 (ss. 413-22).

¹⁹¹ <https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>

herhangi bir Türkmen şirketi bulunmamaktadır. Bu durum, Türkmenistan’da özel sektörün yeteri kadar gelişmemesinden kaynaklanmaktadır.¹⁹²

Genel olarak değerlendirmek gerekirse, Türkmenistan Türk devletleri içinde en fazla dışa kapalı, sert otoriter yönetimle yönetilen, devletin “tehdit algısı” en yüksek olan cumhuriyet olarak değerlendirilebilir. Resmi olarak benimsenen “tarafsızlık politikası” bahsi geçen hususları daha da pekiştirmektedir.

2.1.5 Özbekistan Ekonomisi

Orta Asya Türk devletleri arasında devlet gelenekleri, tarihi, edebiyatı ve kültürü bakımından Özbekistan önemli yere sahip bir ülkedir. Çok sayıda devletlere ev sahipliği yapmış Özbekistan’ın kaderinde, diğer Türkistan devletleri gibi Rusya’nın işgali sonucunda büyük kırılma yaşanmıştır.¹⁹³ Rus işgalleri bölgenin sosyal ve nüfus yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Türkistan’ın doğal zenginlikleri ve yer altı servetlerine sahiplenilen Rusya, İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra bölgenin hakimiyetini elinden bırakmamıştır; yeni kurulan Bolşevik Rusya hükümeti bölgedeki en son oluşumları da tasfiye ettikten sonra bölgenin siyasi haritasını “böl-yönet” politikasına uygun olarak keyfi bir çizmiş, ekonomik sistem olarak yeniden şekillendirmiştir. Bugün coğrafi konumu itibarıyla Özbekistan Orta Asya’nın merkezinde yer alan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan’la komşudur; yüzölçümü 447.400 km²’dir. Ülkenin büyük şehirleri Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara, Karşi, Ürgenç, Nukus, Andican ve Namangan’dır. Sınırları içinde bulunan Karakalpakistan Özerk Cumhuriyetinin yüzölçümü 165.000 km² olup nüfusu 1.850 kadardır.¹⁹⁴

¹⁹² İlyas İshakulov, Karşılıklı Bağımlılık Çerçevesinde Türkiye-Türkmenistan İlişkileri, (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2019, s. 27-28.

¹⁹³ Özbekistan tarihinin ana hatları konusunda bkz: Saadettin Yağmur Gömeç, Ayşe Gül Fidan, “Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz: 2022 (ss. 749-776); Özbek hanlıklarının tarihi için bkz: Mehmet Alpagu, Muhammed Bilal Çelik, “Özbek Hanlıkları”, İçinde: *Özbekistan* (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021 (ss. 27-83).

¹⁹⁴ , Saadettin Yağmur Gömeç, Ayşe Gül Fidan, s. 766.

Toplam 35,2 milyon olduğu tahmin edilen nüfusun önemli bir kısmı Fergana vadisinde yaşamaktadır; Ahalinin %50, 4'ü şehirlerde yaşarken, nüfus yoğunluğu genelde merkez ve çöllerde daha düşüktür. Ülke nüfusunun etnik kökene göre dağılımı yaklaşık şu şekildedir: Özbek %80, Rus %5,5, Tacik %5, Kazak %3, Karakalpak %2,5, Tatar %1,5, diğer %2,5 şeklindedir.¹⁹⁵ Özbekistan ekonomisi Sovyetler Birliği döneminde diğer cumhuriyetlerde olduğu merkezden yönetilen, sosyalist modeline dayalı, planlı, iş bölümüne ve uzmanlaşmaya dayalı bir ekonomi idi. Bu sistem kapsamında

“bağımsızlık öncesi dönemde Özbekistan'ın payına iklim koşullarının da katkısıyla tarım düşmüştür. SSCB'ye bağlı kaldıkları dönem içerisinde Özbekistan, Türkmenistan'dan sonra ikinci en fazla tarım ağırlıklı ekonomiye sahip ülke olmuştur.”¹⁹⁶

Moskova yönetimi Özbekistan'a bir hammadde ambarı ve pamuk üretici gözüyle bakmış, sanayi ve teknolojiyi işletebilecek kadar bir kapasiteye sahip şekilde düzenlemiştir. Bu yüzden Özbekistan ekonomisi, Sovyetler Birliği döneminde yarı mamul ve mamul üretimim konusunda diğer cumhuriyetlere bağımlı, bu malların neredeyse tamamını ithal eden bir karaktere sahip idi.¹⁹⁷ Zira, ekonomik model nihai mal üretimine odaklanmamıştır. Örneğin, pamuk üretimindeki bu uzmanlaşmanın Özbekistan'da tekstil sanayinin gelişimine hiçbir katkı sağlamazken, üretilen pamuğun küçük bir kısmı ülke içerisinde hammadde olarak kullanılmış,

“büyük bir kısmı son derece düşük fiyatlardan Doğu Avrupa'ya ve Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmına gönderilmiştir. Özbekistan, merkezi sosyalist planlamaya dayalı Sovyet ekonomik sisteminde “Pamuk Cumhuriyeti” rolü üstlenmiştir. Pamuk sektörüne aşırı bağımlı olunmasına rağmen, bu sektöre bağılı katma değeri yüksek mal üretiminin oluşmasına yol açmamıştır.”¹⁹⁸

Bağımsız Cumhuriyet olarak Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra Özbekistan Cumhuriyeti'nin tarihi Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un adıyla özdeşleşmiştir. Siyasi alanda baskıcı bir düzen tesisi eden Kerimov, ekonomik liberalizasyonda da “istikrarlı bir şekilde ilerleme”yi tercih etmiştir. Bu bağlamda,

¹⁹⁵ Cental Intelligence Agency, The World Factbook, 2017

¹⁹⁶ Özlem Öztürk Çetinak, Muhsin Kar, “Özbekistan Ekonomisi”, İçinde: *Özbekistan* (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021, (ss. 274-267), s. 248.

¹⁹⁷ Parda Madiev, 1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Politikası Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995, s. 10-11.

¹⁹⁸ Özlem Öztürk Çetinak, Muhsin Kar, s. 248-249.

“her ne kadar Özbekistan’ın güvenliğine yönelik iç ve dış tehditlerin yapısal unsurları demokrasiye geçişin dengeli ve kontrollü bir şekilde yürütülmesini zaruri kılsa da Özbekistan yönetiminin izlediği yol bu yönde başarı sağlamadığı gibi geçiş sürecini belirsizliklerle dolu bir süreç olarak şekillenmiştir.”¹⁹⁹

Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından Özbekistan’da uygulamaya konan ekonomik politikaların amacı ülke ekonomisini serbest piyasaya geçecek şekilde düzenlemek ve ortak yatırımlar yoluyla yabancı sermayeyi çekmekti. Bu politikalar doğrultusunda *“başta pamuk olmak üzere hammaddelerin işlenmesi, yeni iş olanaklarının yaratılması için sanayileşme, yurtdışı eğitim olanaklarından yararlanılarak vasıflı işgücü yaratmak, hammadde ve ürünlerin doğrudan dünya pazarlarına ulaştırılması uygulamaları doğrultusunda”* şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra *“bağımsızlıktan sonra altın ve öteki doğal kaynaklar üzerinde denetimini kazanmaya başlayan Özbekistan’da yabancı sermayeyi korumak, özel mülkiyeti garanti altına almak ve bankacılık sistemi kurmak üzere yasalar kabul edilmiştir.”*²⁰⁰

Her ne kadar liberalizasyon ve piyasa ekonomisine geçiş yönünde düzenlemeler kabul edilmişse de 1991’den bu yana gelişen süreçte ekonomiye devlet müdahalesi hissedilir şekilde devam etmiş ve etmektedir. Bu durum, beraberinde birçok olumsuzlukları da getirmiş, ekonomik kalkınma ve buna bağlı olarak sosyal refah politikalarını engellediği gibi rüşvet ve yolsuzluğun artmasına da neden olmuştur. Şunu da belirtelim ki Sovyet sisteminden “tevarüs edilen” rüşvet, yolsuzluk ve israf “kültürü” pek çok post Sovyet ülkesinde yoğun biçimde yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu bağlamda, Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından yayınlanan verilere göre Özbekistan’ın yolsuzluk *“yaygın olarak görülmekte ve ülkenin ekonomik ve kamusal hayatını tüm yönlerinden etkilemektedir.”* Nitekim 2015 verileri itibariyle yolsuzluk konusunda dünyada 167 ülke arasında 153. sırada yer almıştır. 1991’da 1.8 olan yolsuzluk endeksi 2006’ya kadar artarak devam etmiş (2.4-2.1), 2006’dan 2015’e kadar 1.8-1.6 arasında seyrederken, 2015’te yeniden 1.9’a yükselmiştir.²⁰¹ Bunun yanı sıra, *“ihracat kazançları ve yabancı yatırım yoluyla ülkeye giren dövizin önemli bir bölümünün liderlik hiyerarşisinde bulunanların yabancı banka hesaplarında olduğu”* tahmin edilmektedir. Bir başka önemli sorun ise kayıt dışı ekonominin büyüklüğüdür.

¹⁹⁹ Ali Asker, “Özbekistan’da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği”, s. 319.

²⁰⁰ Parda Madiev, s. 30.

²⁰¹ Özlem Öztürk Çetinak, Muhsin Kar, s. 255.

Döviz kurlarının hükümetin denetiminde olması ve serbest dalgalanmasına müsaade edilmemesi sonucunda yabancı karaborsası gelişmektedir. Genel olarak “*verilere sınırlı erişim ve resmi istatistiklerin düşük kalitesi, ülkedeki kayıt dışı ekonominin boyutunu tam olarak değerlendirmeyi güçleştirmektedir.*”²⁰²

Ekonomik durumda yaşanan olumsuzluklar halkın refah durumunu doğrudan etkilemektedir. Kırgızistan ve Tacikistan’da olduğu gibi, Özbekistan’da da insanlar, işsizlik yüzünden Rusya’ya göç etmekte veya mevsimlik göçmen işçi gibi çalışarak ailelerinin geçimini idame ettirmeye çalışmaktadırlar. 1992’de yapılan düzenlemeler doğrultusunda Özbekistan, kendi vatandaşlarına yurt dışında çalışma hakkı tanımış olup, Çalışma ve Sosyal İstihdam Bakanlığına bağlı Yurt dışı Emek Göçü Ajansı Özbekistan vatandaşlarının toplu şekilde gitmelerini organize etmektedir. Ülkedeki çalışma kabiliyetine sahip her beş erkekten biri uluslararası göçmendir. Özellikle, gençler arasında bu oranda artış gözlemlenmektedir.²⁰³

İslam Kerimov’un ölümünden sonra ülkenin siyasi sisteminin yumuşamasına yönelik atılan adımları, her ne kadar “köklü reformlar” olarak değerlendirmek güç olsa da ileriye dönük olumlu bir adım olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Yeni Cumhurbaşkanı “*Şevket Mirziyoyev’in insan hakları, yargı sistemi, anayasal kurumlar ve sosyal alanda gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar bir yumuşama döneminin başladığının habercisi olarak gözükmektedir.*”²⁰⁴

Kuşkusuz, siyasi sistemde yaşanan yumuşama süreci ekonomik yapıyı da yakından ilgilendirmektedir. Zengin ekonomik potansiyele ve beşerî kaynaklara sahip Özbekistan yönetiminin rasyonel, sağduyulu ve geniş vizyonlu iktisadi siyaset takip edeceği durumda gerek ülkenin kalkınması gerekse sosyal refahın iyileşmesi yönünde olumlu sonuçlar elde edeceği kaçınılmazdır. Bugün Özbekistan’ın ülke içinde uyguladığı reformların yanı sıra, dışa açılan bir politika izlemesi, özellikle Türkiye ve Türk Devletleri teşkilatı konusunda kayda değer ilerleme sağlaması ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyo-politik yönden gelişmesine güçlü ivme kazandırmaktadır. Günümüzde Özbekistan ekonomisi zengin yer üstü ve yeraltı kaynaklara, ayrıca işgücü

²⁰² Özlem Öztürk Çetinak, Muhsin Kar, s. 255-256.

²⁰³ Bu konuda bkz: Ali Asker, “Güney Kafkasya’dan ve Orta Asya Ülkelerinden İşgücü Göçleri ve Türk/Müslüman Göçmenlerin Durumu”, (ss. 293-311);

²⁰⁴ Ali Asker, “Özbekistan’da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği”, s. 319.

kapasitesine sahip bir yapıya sahiptir. Ağırlıklı olarak doğal gaz ve emtia ihracatına Özbekistan, 2016'dan itibaren ekonomik reformlar sayesinde dış yatırımcılar açısından daha da çekici hale gelmiştir. 2021 yılında 682 milyon \$ doğrudan yabancı yatırım çeken Özbekistan'ın yabancı sermaye stoğunun toplamı 10 milyar \$ kadar artmıştır.

Tablo 11: Doğrudan Yabancı Yatırım İstatistikleri (Kaynak: EIU, Alıntı: Özbekistan Ülke Profili).

	2020	2021	2022 ^{205*}	2023*	2024*	2025*	2026*
Ülke dışından gelen doğrudan yatırım (milyon \$)	650	682	735	1775	1775	1775	1776
Ülke dışından gelen doğrudan yatırımın GSYİH ya oranı (%)							
Ülke dışına giden doğrudan yatırım (milyon \$)							

2021 verilerine göre (1 Kasım 2021) Özbekistan'da kayıtlı ve faal olan yabancı sermayeli işletme ve kuruluşlarının sayısı 13,3 bin adet kadardır. Bu sayı geçen yılın aynı dönemine kıyasla 1 808 adet artmıştır. Halihazırda Özbekistan'da faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirket ve kuruluşların ülkelere göre dağılımı şu şekildedir: 1) Rusya – 2.335 2) Çin -1.942 3) Türkiye - 1.830 4) Kazakistan -1.056 5) Kore - 928²⁰⁶

2021 yılında güçlü bir ekonomik performans sergileyen Özbekistan'da GSYİH'sı %7,4 oranında büyüme gösterirken 2022 yılında %5,2 oranında büyüyeceği tahmin edilmiştir.

“Ekonominin reel sektörüne ait sektör ve işletmelerin istikrarlı ve kesintisiz işleyebilmesi için ülkede gerekli kaynak tabanı oluşturulmuştur. İthal ikameci ürünlerin üretimi ve endüstriyel üretimin çeşitlendirilmesi yoluyla ihracatın yapısında önemli değişiklikler sağlanmıştır. Komşu ülkelerle ilişkilerin güçlendirilmesi, ülkeler arasında sosyo-ekonomik, ticari, endüstriyel ve kültürel bağların geliştirilmesi için pek çok çalışma yapılmaktadır. 2020 yılında Özbekistan, küresel olarak koronavirüs pandemisi ve beraberindeki arz ve talep yönlü şokların neden olduğu bir resesyona girmeyen birkaç ülkeden biri olmuştur. Önümüzdeki süreçte Özbekistan ekonomisinin sağlam bir büyüme yolu izlemesi beklenmektedir. Ancak, Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinin ve ardından gelen uluslararası yaptırımların yayılma etkilerinin bir sonucu olarak büyümenin yavaşlaması beklenmektedir. Yüksek küresel talep ve altın fiyatlarının ekonomiyi desteklemesi, ancak artan enflasyon ise tüketimi engellemesi beklenmektedir.²⁰⁷

²⁰⁵ (*)- Tahmin

²⁰⁶ *Özbekistan Ülke Profili*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022, s. 7.

²⁰⁷ *Özbekistan Ülke Profili*, s. 7.

2021 yılında 14 milyar \$'lık ihracatla dünyada 81. sırada olan ülkenin ihracat yaptığı başlıca ülkeler Çin, Rusya, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Ülkenin ihracatında Türkiye %11,7 paya sahiptir. Ülkenin 2021 yılında ihraç ettiği başlıca ürünler; altın (platin kaplamalı altın dahil) (işlenmemiş veya yarı işlenmiş ya da pudra halinde); pamuk ipliği (dikiş ipliği hariç) (ağırlık itibariyle pamuk oranı \geq %85 ve perakende olarak satılacak hale getirilmemiş); rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları (ham); petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar ve etilen polimerleri (ilk şekillerde)dir. 2021 yılında 24 milyar \$'lık ithalatla dünyada %0,1 pay ile 73. sırada olan ülkenin ithalat yaptığı başlıca ülkeler Rusya, Çin, Kazakistan, G. Kore ve Türkiye'dir. Ülkenin ithalatında Türkiye %7 paya sahiptir. 2021 yılında ithal edilen başlıca ürünler; "tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış); karayolu taşıtları için aksam ve parçalar; petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar; buğday, mahlut ve otomobillerdir."²⁰⁸

Özbekistan'ın önemli ihracat ürünleri petrol gazları, otomotiv, pamuk, bakır, radyoaktif elementler, altın, yaş meyve ve çinkodur. Önde gelen ithalat ürünleri ise Otomotiv aksamları, ilaç, petrol yağlar ve ahşap ürünleridir. Özbekistan'ın 2021 yılı enflasyon oranı % 14.3'dir.²⁰⁹

Tablo 12: Özbekistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)²¹⁰

	2017	2018	2019	2020
İhracat	10,079,210	10,920,700	14,344,696	13,127,295
İthalat	12,035,209	17,312,259	21,855,139	19,955,151
Dış Ticaret Dengesi	-1,955,999	-6,391,559	-7,510,443	-6,827,856

Tablo 12'da Özbekistan'ın dış ticaret istatistikleri yer almaktadır. Özbekistan 2020 yılında 13.1 milyar \$ ihracat, 20 milyar \$ ithalat yapmıştır. Özbekistan'ın dış ticaret açığı ise 6,8 milyon \$'dır.

Tablo 13: Özbekistan'ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$)²¹¹

Ülkeler	İhracat	Ülkeler	İthalat
Çin	1.282.105	Çin	4.425.626

²⁰⁸ Özbekistan Ülke Profili, s. 8.

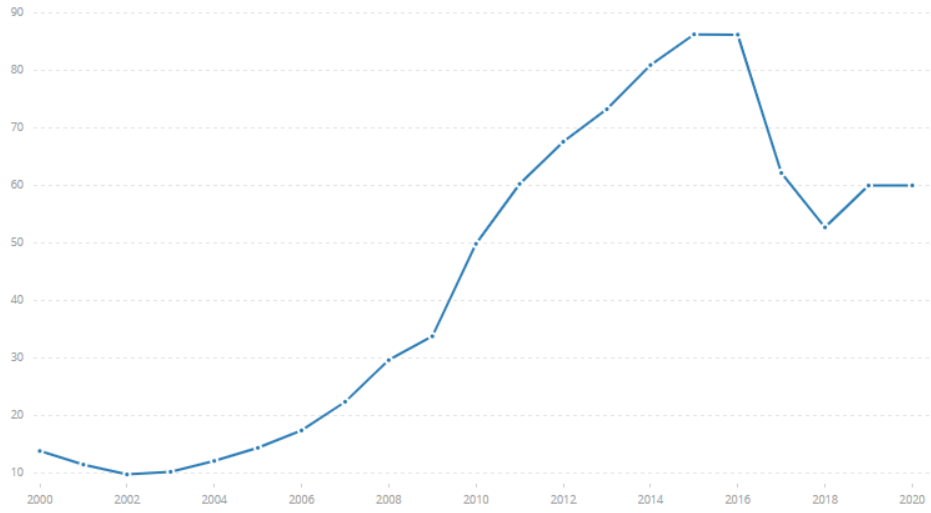
²⁰⁹ <https://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa>

²¹⁰ <https://www.trademapp.org/>

²¹¹ <https://www.trademapp.org/>

Rusya	1.161.766	Rusya	4.079.758
Türkiye	949.066	Kazakistan	2.091.366
Kazakistan	732.315	Kore Cumhuriyeti	1.934.612
Kırgızistan	712.544	Türkiye	1.072.526
Afganistan	570.571	Almanya	691.915
Tacikistan	284.257	Litvanya	471.193
İran	135.877	Çek Cumhuriyeti	456.151

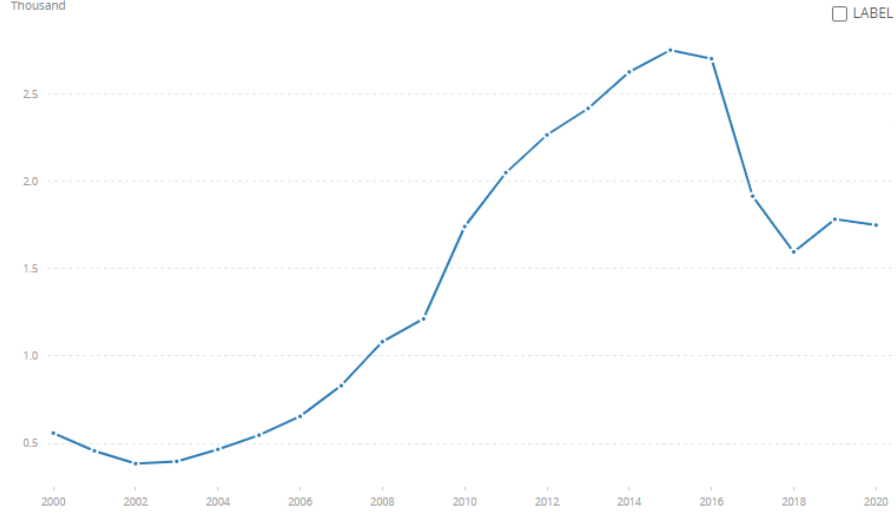
Tablo 13’da Özbekistan’ın en çok ticaret yaptığı ülkeler yer almaktadır. Özbekistan 2020 yılında en çok 1.3 milyar \$ ile Çin’e ihracat yapmıştır. Özbekistan’ın Türkiye’ye olan ihracatı ise 949 milyon \$’dır. Özbekistan’ın en çok ithalat yaptığı ülke ise 4.4 milyar \$ ile Çin’dir. Özbekistan’ın Türkiye ile olan ithalatı ise 1 milyar \$’dır.

Şekil 10: Özbekistan GSYİH²¹²

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Özbekistan’ın GSYİH’sı 2019 yılı ile aynı olmak üzere, 2020 yılında 59,93 milyar \$’dır.

²¹² <https://data.worldbank.org/indicator/>

Şekil 11: Özbekistan'ın Kişi başına düşen GSYİH (mln \$)²¹³

Dünya Bankası (2022) verilerine göre Özbekistan'ın Kişi başına düşen GSYİH 2016 yılından itibaren sert düşüş göstermiş ve 2019 yılında 1750 \$ olmuştur.

Sovyet sonrası dönemde Türkiye ve Özbekistan ilişkilerinde heyecanlı bir açılım başlamıştır. Dönemin Türkiye iktidarı, özellikle Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın çabaları kayda değerdir. Örneğin, siyasi çevrelerde yeni bağımsız Türk cumhuriyetleriyle ilişkiler kurma konusunda Türkiye tartışmalar sürerken, Özbekistan'ın henüz bağımsızlığını ilan etmesini beklemeden Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın talimatıyla 23 Şubat 1991'de Sağlık Bakanı Halil Şıvgın sağlık alanında iş birliği yapmak için Özbekistan'a (Orta Asya cumhuriyetlerine) gönderilmiştir. Bu gelişmelerin hemen ardından eğitim, kültür ve bilimsel konularda iş birliği yapılması amacıyla iki ülke arasında değişim programı, sağlık bakanlıkları arasında protokol ve ulaştırma konularında iş birliği protokolleri imzalanmıştır. Özbekistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesinin ardından 16 Aralık 1991'de Cumhurbaşkanı İslam Kerimov Türkiye'ye davet edilmiştir.²¹⁴ Bu şekilde başlayan ikili ilişkilerde pek çok karşılıklı ziyaret gerçekleşirken ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Fakat 1993'ten başlayarak Özbekistan iç siyasetinde yaşanan gerilimler, ayrıca radikal sağ İslami gruplar ve iktidar arasındaki çatışmada Türkiye'nin muhalif güçlerle hareket

²¹³ <https://data.worldbank.org/indicator/>

²¹⁴ Murat Yıldız, "Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri", İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021 (ss.261-262), s. 261-262.

ettiğine dair Özbekistan yönetiminde oluşan yanlış algı ilişkileri ciddi şekilde yaralamıştır. Bu durum, Türkiye'nin defalarca el uzatmasına rağmen İslam Kerimov tarafından geri çevrilmiştir. Böylelikle, iki devlet arasında 1993'ten başlayan soğuk dönem 2016'ya kadar, yani İslam Kerimov'un ölümüne kadar devam etmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki 2003'ten itibaren Ak Parti iktidarının çabaları sonucunda en azından ilişkiler gerginlikten bir durağanlık dönemine geçmiştir. Kerimov'un ardından Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesinin ardından yakın ilişkiler tesis edilmiştir.²¹⁵ Nitekim, Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, 25-27 Ekim 2017 tarihlerinde Türkiye'ye gelerek üst düzey temaslarda bulunması, 18 yıllık kesintiden sonra ikili ilişkilerde önemli kırılmanın başlangıcı olmuştur. Bu husus, ilişkilerin önümüzdeki dönemde daha da pekiştirileceğini göstermektedir.²¹⁶

Özbekistan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerde yaşanan gelişmeler, ilerleyen dönemler konusunda iyimser olmaya esas vermektedir. 2021 yılı verilerine göre Özbekistan 14 milyar \$'lık ihracatla dünyada 81. sırada yer almakta olup, ülkenin en çok ihracat yaptığı beş ülke arasında %11,7 payla, Türkiye de bulunmaktadır (Çin, Rusya, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan). 2021 yılında ihraç edilen başlıca ürünler

“altın (platin kaplamalı altın dahil) (işlenmemiş veya yarı işlenmiş ya da pudra halinde); pamuk ipliği (dikiş ipliği hariç) (ağırlık itibariyle pamuk oranı \geq %85 ve perakende olarak satılacak hale getirilmemiş); rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları (ham); petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar ve etilen polimerleri (ilk şekillerde)dir.”

24 milyar \$'lık ithalat hacmiyle (dünya genelinde %0,1 paya tekabül eder) 73. Sırada yer alan Özbekistan'ın ithalat sıralamasında da Türkiye yine ilk beş ülke (Rusya, Çin, Kazakistan, GüneyKore ve Türkiye) arasında yer almaktadır. Bu bağlamda

“ülkenin ithalatında Türkiye %7 paya sahiptir. 2021 yılında ithal ettiği başlıca ürünler; tedavide veya korunmada kullanılmak üzere hazırlanan ilaçlar (dozlandırılmış); karayolu taşıtları için aksam ve parçalar; petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar; buğday, mahlut ve otomobillerdir.”²¹⁷

İkili ilişkilerde yaşanan iyileşmeler ülkeler arasındaki ekonomik iş birliğinin gelişmesinin önünü açmıştır. Karşılıklı ziyaretler ve üst düzey temaslarda çok sayıda iş birliği anlaşması ve protokoller imzalanmış, 2019'dan itibaren Türkiye ve Özbekistan

²¹⁵ Bkz: Murat Yıldız, s. 266-275.

²¹⁶Bkz: Özge Nur Ögütçü, Türkiye-Özbekistan İlişkileri: Yeni Bir Sayfa Açılacak mı? <http://avim.org.tr/tr/Yorum/TURKIYE-OZBEKISTAN-ILISKILERI-YENI-BIR-SAYFA-ACILACAK-MI>, 27.10.2017 (Erişim tarihi:12.11.2022).

²¹⁷ *Özbekistan Ülke Profili*, s. 12.

arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kurulmuştur. Konseyin, 19-20 Şubat 2020’de Ankara’da düzenlenen toplantısına her iki ülkenin cumhurbaşkanları katılmışlardır. Konsey toplantısında Cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan iki ülke arasındaki ticaret hacminin her geçen yıl arttığını vurgulayarak, bu rakamın 5 milyar \$ olarak hedeflediklerini açıklamıştır. Mirziyoyev ise ikili ilişkilerde yaşanan gelişmelerden duyduğu memnuniyeti dile getirerek Türkiye ile sanayi, tarım, turizm, bilgi iletişim, bilim, eğitim, sağlık, spor, sağlık ve spor alanlarında büyük programlar hazırlandığını ve hayata geçirilmesinin planlandığını vurgulamıştır.²¹⁸ Görüldüğü üzere, yaşanan gelişmeler, ikili ilişkilerde atılan olumlu adımlar, Türk dünyasına yönelik entegrasyon çalışmalarının yeni bir boyuta taşınmasına ivme kazandırarak, bundan sonraki süreçte, Türkiye-Özbekistan ilişkilerini hem iki taraflı hem çok taraflı ve örgütsel boyutta ilerlemesine neden olacaktır.

2.2 Türk Dünyasının Kültürel Potansiyeli

Günümüzde Türk devletleri arasında iş birliği ve entegrasyon süreçlerinden bahsederken, kimlik ve kültürün ne kadar önemli değer olduğu bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Araştırmaya konu edinen Türk Devletleri Teşkilatı da bir kimlik ve kültür birliği temelinde düşünsel zemine oturtulmuş, geliştirilmiş ve olgunlaşmıştır. Bölgesel ve uluslararası devlet örgütlenmelerinin değişik gerekçelerle ortaya çıktığı bilinen bir gerçekliktir. Bu gerekçeler, ekonomi, barışı koruma ve sağlama, güvenlik, ticaret vs. saiklerle ortaya çıkar. Türk Devletleri Teşkilatı’nın da kuruluşunda bahsi geçen saikler bu veya diğer derece önem arz etmektedir. Fakat, bu örgütlenmenin, iş birliği ve entegrasyon süreçlerinin zeminini, tabiri caizse “olmazsa olmaz”ını ortak Türk kültürü teşkil etmektedir. Bu yüzden gerek bugün gerekse ilerleyen dönemlerde önemi ve katkısı ne olursa olsun, bu örgüte katılacak unsurlara yönelik öncelikli şart – Türk soyuna, kimliğine ve kültürüne sahip olmasıdır. Bu yüzden ki Türk Devletleri Teşkilatı’na götüren Zirveler Süreci ve ardından gelen kurumsallaşmaların ilk ve vaz geçilmez dayanağı ortak kimlik ve kültür olmuştur.

Türk milleti asırlar boyunca tarih sahnesinde bulunurken, dünyanın en kudretli devletlerinden olan Ak Hun Devleti, Büyük Selçuklu Devlet ve Osmanlı İmparatorluğu

²¹⁸ Murat Yıldız, s. 279-280.

dibi devletleri kurmuşlardır. Kuşkusuz, bu kadar önemli devletleri kurarak ayakta tutmak sadece askeri güçlü mümkün olmamıştır. Bu olgunun altında yatan ana nedenlerden biri Türklerin köklü ve gelişmiş bir medeniyete sahip olmalarıdır. Bu yüzdendir ki

“Atı evcilleştirip madenleri özellikle demiri maharetle işleyen, töre yoluyla hukuk fikrinin gelişmesine katkı sağlayan, düzenli ve sistemli ordu teşkilatını ilk kez kuran Türkler, Haçlı dünyasına karşı önemli başarılar elde edip aynı zamanda yüzyıllarca İslâm dünyasının liderliğini üstlenmişlerdir.”²¹⁹

Öncelikli olarak kültür kavramının anlamına kısaca değinmekte yarar vardır. Kültür, insanoğlunun gelişim tarihinin ayrılmaz bir bileşeni, insanı farklılaştıran, diğerlerinden ayırt eden son derece önemli bir değerdir. Kültür, insana özgü bir değer iken toplumu teşkil eden bireylerin kültürleriyle bir araya gelerek toplumsal kültür adlanan değeri meydana getirir. Günlük yaşantımızda kullanılan “kültür” sözcüğünün menşei Latince olup, anlamı sürmek, ekip- anlamına gelmektedir.²²⁰ Dilimize Fransızcadan (culture) geçmiş “kültür” kelimesi Türk Dil Kurumu sözlüğünde farklı kullanım şekli ve örnekleriyle verilmiştir. Örneğin, “*Bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü*”; “*Muhakeme, zevk ve eleştirme yeteneklerinin öğrenim ve yaşantılar yoluyla geliştirilmiş olan biçimi*”, “*Bireyin kazandığı bilgi*”, “*Uygun biyolojik şartlarda bir mikrop türünü üretme*” gibi anlamlarda verilmektedir. Fakat konumuzla en yakın bağlantısı olan tanım şu şekilde ifade edilmiştir: “*Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin*”²²¹ Türkçü düşünür Ziya Gökalp ise kültürü “hars” sözcüğü ile ifade ederek, medeniyetin beynelmilel, harsın ise daha çok milli olduğuna vurgu yapar.²²² İbrahim Kafesoğlu ünlü “Türk Milli Kültürü” eserinde yabancı bilim insanlarından derlediği tanımları; “Bilgiyi, imanı, sanatı, ahlakı, hukuku, örf-adeti ve insanın cemiyetin üyesi olması dolayısıyla kazandığı diğer bütün maharet ve itiyatları ihtiva eden mürekkep bir bütün”

²¹⁹ Murat Bayram Yılar, “Türk Kültürü ve Türk Uygarlığı Menşei ve Gelişmesi”. İçinde: *Türk Kültür Coğrafyası* (Editör: Ali Sinan Bilgili), (ss. 30-91), s. 30.

²²⁰ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 2000, s. 15

²²¹ Kültür, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>

²²² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi* (Haz. İsmail Aka ve Kazım Yaşar Koprıman), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s. 45.

(E.B.Taylor), “Bir topluluğun yaşama tarzı” (C. Wiester), “Atalardan gelen maddi-manevi değerler yekunu (E. Sapir)” vs. şeklinde aktarırken, “Görüldüğü üzere, bu tariflerde dikkati çeken ortak noktalardan biri, ‘kültür’ün daha ziyade her topluluğun kendine mahsus yaşayış ve davranış tarzı olmasıdır” der.²²³

“Her insan grubu, kendisini diğerlerinden ayıran düşünce ve aksiyon örneklerini zamanla geliştirir ve işte bu soyut (mücerred) örnekler kültürleri oluşturur. Söz konusu soyut örnekler grup hayatında, sosyal ilişkiler içerisinde, doğrudan doğruya veya dolaylı yollardan öğrenilip elde edilirler. Böylece kültür, tarihi içinden toplumun taşıdığı, getirdiği sosyal mirasın bütünüdür. Kültür, öğrenme yolu ile bir intikaldir. Geleneklerle varlığını sürdüren bir kavramdır. Bir toplumun kültürü, çok geniş çapta olmak üzere, o topluma mensup insanların kişiliklerine şekil verir. Zira kişilik (şahsiyet), kişilere özel olan ve çocukluktan itibaren elde edilen tecrübelerin de sonucudur.”²²⁴

Kültür, çoğunlukla din ve dil gibi ortak paydalar etrafında buluşanların tarih boyunca oluşturdukları değerler sistemi, geniş kitlelere mal olan yaşam şekilleri olarak ifade edilir. Bunun yanında toplumların tarihi, yani geçmişlerine ilişkin sahip oldukları şuur, kültürdür. Kimliği meydana getiren de önceli kuşaklardan davranışlar ve eğitim ile sonraki kuşaklara aktarılan toplumsal bellek olarak da nitelendirilir. Söz konusu belleğin temeli ortak dil, coğrafya, yaşam ve kültür tarafından oluşturulur.²²⁵

Türk kültürü kavramının Anadolu Türklüğü ile sınırları olmadığı gerek alan gerekse zaman bakımından çokengin, derin ve kapsayıcı olduğu tartışmaya yer bırakmayacak bir gerçekliktir. Bu noktada, Türk kültürüne sahip olan toplumların devlet, siyasi, kültürel ve coğrafi sınırları kavramı devreye girmektedir. Siyasi sınırlar siyasi bir kimlik taşıyan öğelerin resmi şekilde tanınan ve kabul gören sınırlardır. Devlet sınırları siyasi sınırların ise daha özele indirgenmiş, yani uluslararası sistemde devlet olarak tanınan siyasi öğelerin sınırlardır. Uluslararası hukuk, bu anlamda devletlerin sınırlarını ve toprak bütünlüğünün dokunulmaz olduğunu kayıt altına almıştır. Bu sınırlar, devletin yetkili mercilerinin ve yürürlükteki mevzuatın izni olmadan geçilemez. Oysa kültürel sınırlar siyasi ve devlet sınırlarının çok ötesine uzayabilmektedir. Özellikle Türk kültür coğrafyasının sınırları siyasi sınırlar ve devlet sınırlarıyla çizilmiş olan yüzölçümlerinin çok ötesindedir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından inşa edilen kimlikler ve ulus inşa süreçlerinde kültür kavramı öncelikli değer olarak ortaya

²²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken, Ankara, 1997, s. 15-16.

²²⁴ Ali Yayla, *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi Ders Notları*, <https://web.itu.edu.tr/~yayla/tkm.pdf>, s. 4.

²²⁵ Osman Horata, “Türk Dünyası’nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme”, *Bilgi*, Sayı: 82, Yıl: 2017 (ss. 117-131), s.118.

çıkılmış, ulusal politikaların temel parametrelerinden olmuştur. Sovyet sonrası dönemde Türk devlet ve toplulukları arasındaki ilişkiler de öncelikli olarak kültürel ilişkilerin tesisinden başlarken, kurumsallaşma yönünde ilk somut adım da kültür ekseninde atılmış, 1993 yılında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) kurulmuş, Türk kültürünün taşıyıcı olan özerk cumhuriyetler gözlemci üye olarak bu örgütte yer almışlardır. Kurucu anlaşmada kurumun amaçları şu şekilde belirlenmiştir: “- Türk kökenli ve Türk dili konuşan, Türk ülkeleri ve halklarının birbirlerini daha iyi anlamaların sağlamak; - Türk kültürünün, tüm insanlık medeniyetinin oluşmasında önemli bir yer tuttuğunu ve Türk dili konuşan ülke ve halkların kültür ve sanatını korunması ve yeniden canlandırılması ve gelişmesinin gerekli olduğunu göz önünde bulundurarak; - Ülkelerin gelecek kuşaklarına millî kültürün esaslarını öğretmek ve böylece karşılıklı dostane temaslar sağlamak amacıyla...”²²⁶,

“Türk halkları arasındaki dil, kültür, inanç ve kan birliği temeli üzerine kurulan TÜRKSOY, başlangıçta Türk toplulukları arasında uzun yıllar süren ayrı kalmışlığın doğurduğu yabancılaşmayı ortadan kaldırmaya yönelik çalışmıştır. Türkiye’de sınırlı çevrelerin haberdar olduğu Nevruz, Sabantoy, Manas, Abay, Mahdumkulu, Tukay gibi ortak kültür unsurları, düzenlenen etkinliklerle Türk toplumuna tanıtılmıştır. Bunun yanında aynı ocaktan çıkmış ve aynı kaynaktan beslenerek Anadolu’yu aydınlatmış Yunus Emre, Mevlâna ve Hacı Bektaş Veli gibi gönül dünyasının önderleri de ata vatanlarındaki akrabaları ile tanıştırmıştır. Bu ilk dönemde Dede korkut, Köroğlu ve Nasreddin Hoca gibi kahramanların canlı birer kültür mirası olarak yaşadığının görülmesi kültürel iş birliği doğrultusunda heyecanı daha da artırmıştır.”²²⁷

Türkiye’de Türk dünyası ve Türk birliği ülküsü öteden beri ortaya çıkmasına rağmen, siyasi iktidarların tavrına, ayrıca uluslararası ve bölgesel değişim ve dönüşümden iler gelen konjonktürler doğrultusunda zaman zaman sekteye uğramış, örselenmiş, hatta yasaklanmıştır. Oysa bağımsız bir Türk ulus devletini inşa eden Mustafa Kemal Atatürk bu ülküye verdiği önemi defalarca vurgulamış, adeta gelecek kuşaklara bir misyon yüklemiştir. O başlatmış olduğu mücadeleyi Türklük duygusunu rehber edinerek yürütmüş ve Türk milliyetçiliği temeline oturmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politikasını “ulusal ve millî” bir karaktere büründüren Atatürk, aynı

²²⁶ Bkz: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c053/tbmm19053072ss0400.pdf> (Erişim tarihi: 22.05.2022)

²²⁷ Fırat Purtaş, “Kültürel Diplomasi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (Türksoy)”, İçinde: *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye* (Editör: Okan Yeşilot) Ümraniye Belediyesi, İstanbul, 2012, (ss. 69-80), s. 71.

zamanda bütün Pan-İslâmist ve Pan-Türkist kaygıları bir tarafa bırakmıştır.²²⁸ Bu bağlamda, TBMM’nde yapmış olduğu bir konuşmasında dile getirdiği hususlar son derece kayda değerdir:

“Efendiler, bu dünyayı beşeriyette asgarî yüz milyonu müteceviz nüfustan mürekkep bir Türk milleti azimesi vardır ve bu milletin saha-i arzdeki vüs’ati nisbetinde saha-i tarihte de bir derinliği vardır...En bariz ve en kat’î ve en maddî delâil-i tarihiyeye istinaden beyan edebiliriz ki Türkler onbeş asır evvel Asya’nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligâh olmuş bir unsurdur...”²²⁹

Bir başka konuşmasında da “*Türkiye dışında kalmış olan Türklerin ilk önce kültür meseleleriyle ilgilenilmelidir. Nitekim biz Türklük davasını böyle müspet bir ölçüde ele almış bulunuyoruz. Büyük Türk tarihine, Türk dilinin kaynaklarına, zengin lehçelerine, eski Türk eserlerine önem veriyoruz*” diyerek ortak Türk kültürünün önemine işaret etmiştir.²³⁰ Bir başka söyleminde yurt dışı Türklerle ilgili geleceğe ilişkin önemli bir uyarıda bulunmuştur:

“Bugün, Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır; fakat, yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez; tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir; bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman, Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde, dili bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak, yalnız o günü susup beklemek değildir; hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır; manevî köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür, inanç bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların, yani dış Türklerin bize yaklaşmasını bekleyemeyiz, bizim onlara yaklaşmamız gerekli.”²³¹

Türk dünyasında birlik tesis etmenin temelinde yatan kültür olayının birçok değeri bünyesinde barındırdığı bilinen bir gerçekliktir. Bunlar, başlıca olarak dil, din, adet, gelenek, görenek ve diğerleridir. Dil olgusu kültür potansiyelinin en önemli bileşenidir. Tesadüf değildir ki Türk birliğinin düşünce babalarından İsmail Bey Gaspıralı

“Ruslara rağmen varlıklarını koruyabilmenin tek yolunun Rusya’da yaşayan diğer Müslümanlarla daha sıkı ilişkiler geçtiğine inanarak Rusya’daki Müslüman Türklerin birliğini zaruret olarak görüyordu. Bu yüzdendir ki bütün Türklerin anlayabileceği ortak edebi

²²⁸ Ercan Çelebi, “Atatürk ve Türk Dünyası”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* Ocak 2010 Cilt:18 No:1 (ss. 199-208), s. 201-203

²²⁹ Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 399

²³⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1984, s. 186.

²³¹ *Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı: 1, Yıl: 3; Sayı 15 (Mayıs-Haziran 1997)*, s. 13.

dilin geliştirilmesi ve bunun da sadeleştirilmiş, İstanbul Türkçesi olması üzerinde ısrarla durmuştur.”²³²

Bugün Türk birliğinden bahsederken Türk dillerinden hangisinin ortak iletişim dili olduğu, bunun yanı sıra ortak Türkçenin “icat edilmesi” konusu gündeme gelmektedir. Öncelikli olarak şunu belirtelim ki ortak Türkçeden bahsederken bunun yeni bir dil şeklinde telakki edilmesine dair bir yanılığ söz konusudur. Oysa dil icat edilen bir kültür değeri değil, yüzyıllar boyunca gelişen ve oluşan bir değerdir. Ortak dil konusunda mutabık kalmanın tek yolu Türk ulus ve toplulukları içinde o dilin taşıyıcı sayısı ve etkisi, ayrıca uluslararası alanda kullanım sahası, gelişmiş terminolojisi, medya olanakları, eser üretimi vb hususların dikkate alınarak ortak bir karar kabul etmedir. Bu dil, asla Türk dillerini sarfi-nazar edecek, görmezden gelecek bir dil olmayacaktır. Bilakis, ortak iletişim dili olarak kullandığı zaman Türk dillerinden kelime alacak ve kelime verecek, dolayısıyla ortak dil mirasına zenginlik katacaktır.

“1960’larda hızla gelişen Sovyet-Çin rekabeti ortamında Fransa Cumhurbaşkanı General De Gaulle Çin’in nüfus potansiyelini öne sürerek Orta Asya’nın kaderine hükmedecek sesin Moskova’dan değil, Pekin’den geleceğini söylemişti. Bunun üzerine Amerikalı gazeteci C.I. Sulzberger 26 Kasım 1965’te ‘Rusya, Çin ve Türkler’ adlı bir makale yazarak De Gaulle’nin sözlerinin doğru olmadığını, Orta Asya ile ilgili sesin Ankara’dan yükseleceğini ifade ederek şu gerçeği öne sürmüştür: Bugün bir Türk Balkanlardan Çin Seddine kadar herhangi bir vasıta ile seyahat ettiğinde, kendi anadilinin konuşarak her türlü ihtiyacını karşılayabilir. Fakat aynı coğrafyada seyahat eden bir Rus veya Çinli, belirli bölgeler hariç, ihtiyaçlarını karşılayamaz. Onun için bu coğrafyanın kaderiyle ilgili ileride bir ses çıkacak ise bu mutlaka Ankara’dan olacaktır.”²³³

Bilindiği Türkler ve kurmuş oldukları devletler, çoğunlukla bağlı oldukları boyun ismiyle anılmıştır. Türk dilinin farklı diyalektlerini konuşan topluluklar, karşılaşmış oldukları diğer uluslar tarafından Türk olarak isimlendirilmişlerdir. Türklerin tamamını, tarihin hiçbir döneminde tek bir sınırdaki toplamak mümkün olmamış; boylar genellikle en güçlülerin altında federatif olarak bir araya gelmiştir. Gerçekleşen büyük birliktelikler, yaşama kazandırdıkları derinlik ve anlam bakımından dünyanın sayılı milletlerinden olan Türklerin tarihteki uzun yolculuğu da bir kimlik arayışı olarak ifade edilir.²³⁴ Tarih boyunca kürk yolu ve ipek yolu gibi önemli ticaret

²³² Selami Kılıç, “Atatürk’ün Büyük Özlemi: Türk Dünyasında Kültür Birliği”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Erzurum, 2000, (ss. 63-60), s. 58.

²³³ Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Birliğin Kurulması Şart*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 237-238.

²³⁴ J. Paul Roux, *Türklerin Tarihi, Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. 3. baskı, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s.27.

yollarında yaşayan Türkler, bu nedenle farklı kültürleri tanımış ve kendilerini tanıtmıştır. Kültürel etkileşim, tarım toplumlarında seyyahlar ve azınlıklar üzerinden ve göç, sürgün, ticaret gibi temaslarla yaşanmış ve merkezden çevreye doğru genişlemiştir. Bilişim dönemindeyse, kitle iletişim araçlarının kullanımı ile söz konusu etkileşim daha geniş ve hızlı olarak yaşanmaktadır.²³⁵

Türk kültürünün ortak değerlerinden olan, inanç sisteminin yanı sıra bir kültür ve uygarlık değeri olan İslam dini, geniş Türk dünyasının önemli kısmına hâkim olmuştur. Şunu da belirtelim ki

“Türklerin İslâmiyet’i ne zaman ve hangi şartlarda kabul ettikleri konusunda farklı görüşler olabilmektedir. Bir kısım görüşe göre eski Türk inançları ile İslâm dini arasında benzerliklerin olması nedeniyle Türklerin İslâmiyet’i kabulleri kolaylaşmıştır. Diğer bir kısım görüşe göre ise Türklerin İslâmiyet’i kabulünde ne kılıç zorunun ne de Türklerin önceki inançlarıyla İslâmiyet arasında yakınlığın ya da etkinin söz konusu olmadığı görüşüdür.”²³⁶

Hemen bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki İslam dinine inanan Türkler, bu sayede ortak bir Türk-İslam medeniyetini de inşa etmişlerdir. Türkler, 7. yüzyıldan başlayarak İslamiyet’le tanışmış ve buna eş zamanlı olarak geniş şekilde konar-göçer yaşam tarzından yerleşik köy ve şehir hayatına geçiş yapmışlardır. Yeni dinin haricinde Mezopotamya ve Horasan’da Fars, Mısır ve Suriye’de Arap kültürüyle karşılaşan Türkler, yaşam tarzlarından kültür, sanat ve bilime kadar tüm alanlarda kültürel değişime girmişlerdir. Özellikle Maverâünnehir ve Horasan, 10-12. yüzyıllarda İslam medeniyetinin temellerinin atıldığı bölgeler olmuştur. Söz konusu bölgede Türk devletlerinin yönetiminde Türk, Arap ve Fars kültürünün bir araya gelmesiyle yaşanan, Batı dünyasının İran veya Türk Rönesans’ı olarak isimlendirdiği kültür, sanat ve bilimdeki büyük gelişmeler, Anadolu ve Orta Asya’da yükselecek büyük oluşumların temellerini meydana getirmiştir.²³⁷ Söz konusu temeller, İslam Medeniyetini ilk olarak Orta Asya’da zirveye taşıırken, Moğol istilasının neden olduğu büyük tahribattan sonra gelen Timurlular Devri (1370-1507), büyük imar faaliyetleri, edebiyat, mimari, ilim ve minyatür alanlarında daha sonra geleceklere örnek oluşturacak klasik eserleri ilk defa ortaya koymuştur. 11. yüzyıldan başlayarak Horasan bölgesinden Anadolu’ya gelen Oğuz Boyları, aynı temeller üzerinde küçük bir uç beyliğinden sadece 150 yıl gibi kısa

²³⁵ Osman Horata, s.119.

²³⁶ Murat Bayram Yılar, 45.

²³⁷ Halil İnalçık, “Klasik Edebiyat Menşei: İrani Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şâirler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, KTB Yayınları, İstanbul, 2007, s.233-238.

bir süre içerisinde devasa bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. Köklü devletlerin ancak bir kültür üzerinde olabileceğine inanan Fatih Sultan Mehmed (sal. 1451-1481), İstanbul'un kültür ve ilim merkezi olması için Batı'da ve Doğu'dan ünlü sanatkarları ve bilgileri İstanbul'a davet etmiştir. Bu adımların atılması, Orta Asya Türklerinden bir yüzyıl sonra kültür, bilim ve sanat alanında İslam medeniyetinin en olgun döneminin yaşanmasını sağlamış ve özgün Osmanlı üslubu oluşturulmuştur.²³⁸ Peter Golden tarafından Batılı tarihçilerin Orta Çağ'ın en önemli olayı olarak gördükleri bu olay, Türklerin göçebe geleneklerini korurken, aynı zamanda farklı din, dil ve kültürlerle kaynaşmasında başarılı bir devlet ve imparatorluk geleneğinin olmasına bağlanır. Tarih boyunca çok geniş coğrafi alanlara yayılan, sayısız dini ve etnik oluşumla karşılaşmış olan Türkler, güçlü kültürler karşısında ayakta kalmaları, fethettikleri bölgelerde sömürgeciliğe ve asimilasyona yönelmemeleriyle tanınmıştır. Söz konusu durum, Feroz Ahmed tarafından belirtildiği gibi onların diğer dini ve etnik gruplar tarafından kendi feodal yönetimlerine tercih nedenidir. Böylece farklı kimlikler, Osmanlı idaresinin farklı kültürleri paylaşımcı ve kaynaştırıcı özelliği ile kültürlerini koruyarak, geliştirmesine imkân vermiştir.²³⁹ Osmanlılar zamanında birlikte yaşama kültürünün, farklı bir deyişle Osmanlı barışının (Pax Ottomana) sağlanabilmesinin temel unsurlarından biri de Türklerin uhreviliği ve dünyeviliği dengede tutan, radikalizmden uzak bir din anlayışına sahip olmaları olarak gösterilir. İslamiyet'in Maveraünnehir bölgesiyle buluşmasının ardından, söz konusu bölgede yetişen Ebu Hanife, Zemahşeri, İmam Maturidi ve Fahreddin Razi gibi din alimleri; fikirleri, eserleri ve yetiştirmiş oldukları öğrencileriyle başta Türk toplumları olmak üzere farklı kültürlerden geniş kitleleri, ilahi davete ve akla dayalı din anlayışıyla bir araya getirerek İslam medeniyetinin yükselmesindeki en önemli unsurlardan birini meydana getirmişlerdir. İlgili gelenek, günümüzdeki problemler için de önemli bir referans kaynağı olarak kabul edilmektedir.²⁴⁰

Tarihte büyük medeniyetlerin bir araya geldiği stratejik önemi olan bir coğrafyada bulunan Türklerin konumu, jeokültürel bakımdan da Batı ve Doğu'yu kapsayan geniş bir coğrafyada çekim merkezi olma potansiyeline sahiptir. Tüm insanlığı kültürel bakımdan önemli problemlerin beklediği bir süreçte, jeokültürel potansiyel ve

²³⁸ Osman Horata, s.121.

²³⁹ Feroz Ahmed, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

²⁴⁰ Osman Horata, s.121.

farklı kültürleri bir arada tutabilme ve köklü devlet geleneğine sahip olma deneyimi, adımların doğru atılması durumunda Türklere tekrardan medeniyet vizyonlarını ortaya koyma fırsatı vermektedir.²⁴¹

Ortak Türk kültürünün belleğinde halk bilimi, inançlar, gelenek ve görenekler önemli kültür unsurları olarak yer almaktadır. Bugün Türk dünyasında, ileride de bahsedeceğimiz gibi, sadece İslam döneminin değil, İslam'dan önceki dönemlerin kültür değerleri araştırılarak ortaya konulmakta, eserler yazılmakta ve filmler çevrilmekte, bunları yapacak projeler geliştirilerek uygulanmakta, sorumlu ve yetkili kurum ve kuruluşlar oluşturulmaktadır. Örneğin, Türk oyunları olimpiyatlarının düzenlenmesi, Türk turizm değerlerinin²⁴² tanıtılması, eski destanların değişik Türk dil ve lehçelerine aktararak yayınlanması bunun bariz örneğidir. Bugün geç de olsa ortak alfabe, ortak Türk tarihi, ortak edebiyat vs konularda kayda değer çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle Türk Devletleri Teşkilatı'nın son iki zirvesinde alınan kararlar ve açıklana sonuç bildirgesinde ilgili kurum ve kuruluşlara somut görevler yüklenmiştir. Periyodik olarak düzenlenen dil, tarih ve kültür sempozyumları Türk toplumlarının hafızasını yenilemekte, tarih ve kültür belleğine önemli değerler katmaktadır.

²⁴¹ Osman Horata, s.127.

²⁴² Bkz: Hamitcan Sönmez, Kutay Oktay, *Türk Dünyası ve Turistik Çekim Kaynakları*, Nobel Yayınları, Ankara, 2021.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3 ENTEGRASYON VE İŞ BİRLİĞİ BAĞLAMINDA TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NIN KURULUŞU, YAPISI VE İŞLEYİŞİ

3.1 Entegrasyonun Kavramsal Çerçevesi ve Türleri

3.1.1 Entegrasyon Kavramı Üzerine

Uluslararası ilişkiler ve ekonomi alanında, ayrıca siyasi literatürde sıkça karşılaşılan kavramlardan biri “entegrasyon”dur. Entegrasyonun kavramı, kelime olarak Latince ‘*integratio*’ kelimesinden “integratio” olarak türetilen bu kelime, “yeniden ele alma, yenileme, evrilme ve gelişme” anlamına gelir. Türkçede “entegrasyon” şeklinde kullanılan bu kelime dilimize Fransızca “*intégration*” kelimesinden aktarılmış olup 1) bütünleşme 2) uyum anlamlarına gelmektedir²⁴³. “Integration” kelimesi ilke kez 1620’de sözlüklere dahil olmuş; anlamı “birbirinden ayrı parçaların bütün meydana getirmeye imkân veren unsurların birleştirilmesi” şeklinde ifade edilmiştir. Söz konusu birleşmeler birbirinden farklı ulusal birimlerin bir araya gelmesine dair süreci veya bu birleşme neticesinde ortaya çıkan durumu ifade eder. Daha farklı bir deyişle entegrasyon, belli durum veya sürecin sona ermesi değildir; entegrasyonun pek çok özelliğini uygulamalar, kural ve yapılarda güçlendirerek sürmesidir.²⁴⁴

Globalleşme ile yoğun bir hale gelen bölgeselleşme süreçleri, entegrasyon kavramının uluslararası sistemde ciddi bir gündem maddesi teşkil etmiştir. Ancak bilhassa

“İkinci Dünya Savaşı’nın ardından ‘entegrasyon’ kavramını ifade etmeye çalışan ve buna dair kuramlar oluşturulan çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bu kavramın ne olduğu noktasında tam bir görüş birliğine varılamamıştır.” “Entegrasyon kavramının bir durum mu, bir süreç mi, yoksa her ikisinin birden olduğu mu noktasında bilim insanları arasında görüş ayrılıkları vardır.”²⁴⁵

²⁴³ <https://sozluk.gov.tr/>

²⁴⁴ Erdal Düzdaban, *Bölgesel Kolektif Güvenlik Arayışları: Orta Asya Örneği*, Astana Yayınları, Ankara, 2020, s. 49.

²⁴⁵ Merve İrem Yapıcı, “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Entegrasyon Teorilerinin Yeri ve Önemi”, *DEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 2007 (ss. 130-157), s.132.

Uluslararası entegrasyon kavramının herkesçe kabul edilen bir tanımı bulunmamaktadır. Uluslararası sistemin bağımsız bir birimini teşkil eden, rasyonel-sosyal bir aktör olarak devlet, sahip olduğu egemenlik hakkını daha büyük bir topluluğun kurumsal ve hukuksal çatısı altında toplamak suretiyle kendilerini sınırlandırma yoluna yönlendiren nedenler, her mekân ve zamanda farklılık gösterir.²⁴⁶

Beril Dedeoğlu'na göre entegrasyon

“birbirinden bağımsız birimlere, parçalanmış uluslararası bir topluluktan başlayarak ister bir ister birçok alanda ya da ister bütünleşmiş birimlere bağlı alanların bütününde olsun, en az bir düzeyde karar gücü ile bezenen az ya da çok geniş yeni birimleri öncekilerin yerine koymak, bireysel bilinçler düzeyinde de bir katılmaya yol açmak ve yapısal düzeyde herkesin yeni birimin korunması ve geliştirilmesine katkısını gerçekleştirmek eğilimi gösteren bir yöntem ve süreç”

olarak ifade edilmektedir.²⁴⁷

Entegrasyon yöntem ve süreci üyelerinin karşılıklı ve gönüllü mutabakatı üzerine gelişir. Bu uygulamalar farklı yoğunluk düzeylerinde ortaya çıkarak entegrasyon kapsamına giren unsurların konumlarını ve karşılıklı etkileşimlerini belirler.²⁴⁸

Kavramsal açıdan bakıldığında ‘entegrasyon’, içerisinde birden fazla kavramı bulunduran gökkuşağı şeklinde kullanılır. Gökkuşağı içinde yer alan farklı renkler, sosyal olguyu belirtmektedir. İlgili sosyal olgular arasında nedensellik ilişkisi kurulamadığı için bu kavram soyut nitelik kazanır. Bu yüzden uluslararası entegrasyon kavramı üzerinde bir polemik oluşturmadan önce söz konusu tartışmanın sınırlarının belirlemek ve kavrama dair olgular arasındaki ilişkileri bularak ana hatlarıyla bu çerçevenin belirlenmesi isabetli olacaktır.²⁴⁹ Entegrasyon kavramı tanımlanırken, uluslararası ilişkiler alan yazınında kavramsal farklılıklardan kaynaklanan tanımlama zorluklarının aşılması için kendimize bazı sınırlar çizmek ve bunları kapsayan bir düzey belirlemenin yararlı olacağını ifade etmiştik. Bu durumun temel nedeni de sosyal içerikli

²⁴⁶ E. James Dougherty, Pfaltzgraff, L. Robert, *Contenting Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*, 3rd ed., Harper Collins, New York, 1990, s.458.

²⁴⁷ Beril Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, Cınar Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 25.

²⁴⁸ Caner Sancaktar, “Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri”, *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar* (Editör: Caner Sancaktar, Hasret Çomak), Beta Yayınları, İstanbul, 2013, (ss. 113-157), s.115.

²⁴⁹ Abdülkadir Çalısır, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Orta Asya’da Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon, (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2019, s.17.

bir kavram olan entegrasyonun tanımlanmasındaki farklılıklardır. Bunların ortaya çıkmasına etkin olan temel faktör sosyal bilimlerin insanla ilgili bir disiplin olmasıdır. Bu anlamda, uluslararası ilişkiler disiplini de insana dair olup, sosyal bilimlerin bir dalıdır.²⁵⁰ Entegrasyonun temel hedefi, belli bir bölgede çoğunlukçu ve çoğulcu bir güvenlik toplumunun oluşturulmasıdır. Daha farklı bir ifadeyle entegrasyon, uluslararası sistemde bir barış adası oluşturmak için dayanışma ortamı oluşturmayı hedeflemektedir. Entegrasyon ile devletler ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklara bağlı olarak krizleri çözmek ve bunun için kurumsal hale gelen, otonom, gelişen ve dinamik mekanizmalar oluşturmak ister. Bölge dışındaki aktörlere karşı rekabet gücü kazanmak bakımından entegrasyon büyük önem taşır. Bu sayede bölgedeki devletlerin çıkar çatışmaları engellenmiş olur. Entegrasyon sürecine girmiş olan devletler kendi aralarında ticari serbestlik sağlamak, refah düzeyini yükseltmek, bölgesel dengesizlikleri önlemek, siyasal ve sosyal sorunların çözümünde birlikte hareket etmek ve çıkar çatışmalarının bertaraf etmek açısından olanak sunar. Bu sayede entegrasyon içindeki ülkeler birçok alanda kazanım sağlar ve kendi başlarına elde edemeyecekleri kazanımları, entegrasyon ile etkili şekilde elde ederler.²⁵¹

Bela Balassa ekonomik bütünleşme temelinde entegrasyonun evre ve süreçleri üzerinde durur. Ticaret önündeki engellerin kaldırılması ticari entegrasyonu, uluslararası unsurların hareketine serbestlik sağlanması faktör entegrasyonu, ulusal çaplı iktisat politikalarının uluslararası ilişkilerin lehine uyumlu hale getirilmesi siyasi entegrasyon olgularını teşkil eder; bunların tümünün yapılması tam entegrasyon olarak ifade edilebilir. Erol Manisalı ise entegrasyon kavramını, ulusal ekonomilerdeki birleşme şeklinde açıklar. Manisalı, belli bir süre sonra politik ve ekonomik entegrasyonların birbirlerinin ayrılmaz parçaları haline geldiğini vurgular. Bu yüzden ekonomik entegrasyonun yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve politik tarafları da vardır.²⁵²

²⁵⁰ Abdülkadir Çalışır, s.26.

²⁵¹ Bahar Şanlı, “Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği’nin Olabilirliği”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2008, s.15.

²⁵² Emine Tahsin, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 10.

Entegrasyon genel olarak parçaların tek tek bir bütünü meydana getirmeleri olarak ifade edilebilir. Uluslararası ilişkiler bakımından ele alındığında ise söz konusu tanım, egemen devletlerin birlikte yeni bir siyasal, askeri, sosyo-kültürel ve ekonomik birlik meydana getirmeleri şeklinde açıklanabilir. Reinhard Meyers'e göre entegrasyon, bu süreçte yer alan aktörler arasında mutabakata varılarak ortak prensip, çıkar, değer ve amaçların geliştirildiği, temelinde barışın sağlanmasına yönelik siyasal bir topluluğun uluslararası sistemde oluşturulma sürecidir.²⁵³ Bu noktada ifade edilmesi gereken temel nokta, uluslararası entegrasyon kavramının temelinde, insan grupları arasında yer alan ilişkileri inceleyen bir olgu olması vardır. Söz konusu ilişkiler ekseninden yola çıkarak, realizmden beslenerek alan yazınında kesinlikle yer edinen ve genelde insan ilişkilerine yönelik 'tehdit' ve 'şiddet' kavramlarını öne çıkararak bir sınır oluşturulması, gerçek anlamda bir tanıma varılması açısından önemlidir. Bu noktada ilgili iki unsuru bir araya getirerek uluslararası entegrasyon kavramının bir ilişki çeşidi olduğu ortaya çıkar. Buradan hareketle ilk tanım oluşturulabilmektedir: "*Uluslararası entegrasyon insan grupları içinde, şiddet ve şiddet kullanımına ilişkin herhangi bir tehdide başvurmada hazırlanan karşılıklı ilişki ağı modeline verilen genel bir isimdir.*" Görüldüğü üzere entegrasyonun tarihsel zamana diliminde adım adım gelişen bir süreçtir. Bu bağlamda entegrasyon olgusu devletlerin karşılıklı bağımlılık, iş birliği vd. şekillerde oluşturulan esnek veya sıkı ilişki modelleridir.²⁵⁴

Entegrasyon olgusu üretim gücünün artması neticesinde önem kazanmış olup, aktörler arasında daha sağlam iletişim, bağlantı, iş birliği tesis etmek ve bu yönde engel teşkil eden unsurları bertaraf etmek açısından önemlidir. Bu sürecin gerçekleşmesi sadece ekonomik, askeri ve kültürel iş birliği ihtiyacını karşılamaktan ileri gelmez; burada önemli olan husus, sürecin devletler üstü kurumlar sayesinde çalıştırılabilir olmasıdır.²⁵⁵ Entegrasyonun gerçekleşmesi için bazı unsurların varlığı önem taşımaktadır. Kuşkusuz, bu unsurlar tüm zaman ve alanlar için geçerli olmayacaktır, zira entegrasyon süreçleri ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye farklılık gösterebilecektir.

²⁵³ Haydar Çakmak, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, Platin Yayınları, Ankara, 2007, s.168.

²⁵⁴ Abdülkadir Çalışır, s.17

²⁵⁵ Александр Челябинский, "Понятие интеграции в международных отношениях: теоретический аспект", *Журнал международного права и международных отношений* № 1 / 2009, (с.с. 29-32), с. 30.

Ayrıca, bu sürecin saptanmasında zamanlama da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, sıraladığımız unsurlar entegrasyonun gerçekleşmesi açısından önem taşımaktadır: 1) Yüksek düzeyde sosyo-ekonomik, siyasi ve hukuki gelişmeye ön ayak olacak şartların ortaya çıkması. Bu durum, entegrasyon sürecinde yer alan aktörlerin olgunlaşmasını etkileyecektir; iş birliği yapan ülkelerin ortak sorunları; güç sergileyici etkinin nümayiş ettirilmesi; nitekim, entegrasyon sürecinin başlangıcında pek çok unsur sürece katılmaz ve gelişmeleri izler. 2) Entegrasyonun amacı; makro ekonomik üstünlüklerin kullanılması; olumlu dış siyaset ortamı oluşturmak; gümrük politikalarıyla ilgili konuları karar bağlamak; ekonominin kuramsal yeniden yapılanmasına yardımcı olmak; 3) genç ulusal sanayi dallarının gelişmesini desteklemek. 3) Entegrasyon, devletin ekonomik kalkınma sürecini yaşadığı dönemde daha fazla başarı sağlamaktadır. Kriz dönemlerinde aktörler çeşitli önlemler almayı tercih eder, değişik düzenlemeler yapar, sınırlamalar getirir. 4) Aktörlerin coğrafi olarak birbirilerine yakın olmaları. Üyeler ne kadar uzaksa verimlilik o kadar düşük olacak, zira mal dolaşımı ve ulaştırma giderleri bu durumda daha fazla olacaktır. 5) Ortak tarihi miras. 6) Yüksek siyasal kültür ve entegrasyon sürecine giren ülke yönetiminin siyasi iradesi.²⁵⁶

Entegrasyon genellikle üç türe ayrılmaktadır. 1) ekonomik entegrasyon- ulus üzeri veya uluslararası bir ekonomik formülasyon 2) sosyal entegrasyon - ulus üzeri ya da uluslararası bir toplum formülasyonunun 3) siyasal entegrasyon- ulus üzeri veya uluslararası siyasal sistem formülasyonu.²⁵⁷

Ekonomik entegrasyon süreci ve bölgeselciliği/bölgeselleşmeyi birbirinden ayırmak güçtür. Entegrasyon, bölgeselleşmeye nazaran daha geniş bölgelerde ekonomik ve siyasi bir bütünleşme inşa eder; bu durumda diğer bölgelere karşı bir ayrımcılık söz konusudur. Emin Ertürk'e göre "*Ekonomik entegrasyonun küresel çapta gerçekleşme olanağı her zaman söz konusu iken, bölgeselleşme ve küreselleşme ile kavramsal olarak ayrılık oluşturmaktadırlar. Bu nedenle bölgesel entegrasyonlar ikinci en iyi teori olarak değerlendirilebilmektedir.*"²⁵⁸ Bölgeselleşme "*piyasalarda firma politikaları ve kararlarıyla ortaya çıkan entegrasyon süreci*" olarak ifade edilirken, bölgeselcilik

²⁵⁶ Александр Челябинский, с. 30.

²⁵⁷ B. Ernst Haas, *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957*, Stevens & Sons Limited, London, 1958, s.16.

²⁵⁸ Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa 1993, s. 6.

“devletler tarafından alınan ortak kararlar sonucunda yürütülen iş birliği projeleri olarak” tanımlanmaktadır.²⁵⁹

3.1.2 Entegrasyonun Türleri

3.1.2.1 Ekonomik Entegrasyon

Ekonomik entegrasyon kavramı ilk kez Tinbergen tarafından Uluslararası İktisadi İş Birliği adlı kitabında yer almıştır. Burada geçen tanıma göre ekonomik entegrasyon birleşme, bütünleşme, dayanışma ve iş birliği anlamına gelmektedir. Yazar, ekonomik entegrasyonu ayrıca negatif ve pozitif türlere ayırarak incelemiştir. Negatif entegrasyon

“ülkeler arasındaki serbest ticaret ve mal akışkanlığına engel teşkil edecek kısıtlamaların kaldırılması” şeklinde ifade edilirken, pozitif entegrasyon ise “ülkeler arasında gerçekleştirilecek olan ekonomik entegrasyonun amaçları doğrultusunda kurumsal yapılaşma ve organizasyonların oluşturulması süreci olarak tanımlamıştır.”²⁶⁰

Ekonomik entegrasyonlar, dünya ekonomisinde meydana gelen teknolojik gelişmelere paralel şekilde gerçekleşen globalleşme süreci son derece etkilidir. Ülkelerin toplumsal ve demografik yapılarında yaşanan dönüşümler toplumsal çapta üretim yapısında değişim ve üretim olanakların artmasına neden olmuştur. İlgili dönüşüm sürecine paralel bir şekilde insanların tüketim ve gelir seviyelerindeki değişimlerle pazar yapılarının homojen hale gelmesi ekonomik entegrasyon ve küreselleşmenin ortaya çıkışını hızlandırmıştır.²⁶¹

Gerek negatif gerekse pozitif olsun, ekonomik entegrasyonunun gerçekleşebilmesi için bu sürece dahil olan ülkeler arasında birbirine yakın ve benzer alanların olması şarttır. Bu alanlar şu şekilde sıralanabilir: “Coğrafi yakınlık; iktisadi, siyasal ve askeri (güvenlik) konularda iş birliği; iktisadi ve siyasal sistemlerin benzer

²⁵⁹ Richard Higgot, “The Theory and Practice of Regionalism in East Asia: Peter Katzenstein’s Value Added”, *Journal of East Asian Studies*, No: 7,2007, (pp. 78–87), p. 87. Naklen: Türker Batmaz, Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Ekonomik Birliği’ne Üye Ülkelerin Türkiye ile Olan Ticari-Ekonomik İlişkileri Üzerine Ampirik Bir İnceleme: Gravity (Çekim) Modeli (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir 2021, 6.

²⁶⁰ Jan Tinbergen, *International Economic Integration*, 2nd, Amsterdam, 1954, pp. 18, Naklen: Türker Batmaz, s. 5.

²⁶¹ Abdülkadir Çalışır, s.25.

olması; tarihsel ve sosyo-kültürel bağlara sahip olmak; gelişmişlik düzeylerinin bir birilerine yakın olması; iktisadi ve siyasal yönden bağımsız olmak.”²⁶² Bu şartların sağlanmadığı ülkeler arasında iktisadi entegrasyonun sağlanması imkansızdır; başlansa bile devam edemez.²⁶³

Ekonomik entegrasyonlara katılmayı arzulayan ulus devletler, temel olarak geniş bir pazarın içerisinde yer almanın sağlayacağı avantajlardan faydalanma amacıyla gelişmiş teknolojilere erişim sağlama, yabancı sermayeye ulaşma ve verimli kaynak kullanımı gibi farklı çekiciliklerden faydalanabilme amacıyla hareket etmektedir. Bu yüzden ulus devletler, kendilerinin hayata geçirmesi mümkün olmayan kapasite artışı ve çıkar maksimizasyonunu beraber elde etmeyi amaçlar. Fakat bunun yanında *“ekonomik entegrasyonlar, siyasal açıdan bağımsız olan ülkelerin ekonomik açıdan birbirlerine olan karşılıklı bağımlılıklarını artırıcı etkiye de neden olur.*”²⁶⁴ Ülkeler arasındaki söz konusu bağımlılık ilişkisi, bölgesel bütünleşmeleri kolay hale getirir ve daha etkili yapar.

“İktisadi bütünleşme, kapitalizmin gelişmiş olduğu ve gelişmiş bir kapitalist sınıfın var olduğu ülkeler arasında daha kolay gerçekleştirilebilir. Çünkü bu tip ekonomiler, uluslararası ve bölgesel rekabete daha açık olurlar. Gelişmiş kapitalist ekonomiye sahip olan bir ülke, kaçınılmaz olarak diğer ülkeler ile yoğun ticari ilişki içine girer. Ayrıca merkezi planlamacı (devletçi) komuta ekonomilerinin aksine, gelişmiş kapitalist ekonomiler ve bu ekonomilerde büyüyen kapitalist sınıf, yayılcı politikalara (toprak ele geçirmeye) başvurmadan, bir takım iktisadi-siyasal-ideolojik ilişkiler ağı geliştirmek suretiyle kendi ekonomilerini güçlendirebilme yeteneğine ve esnekliğine sahiptirler. Yani gelişmiş kapitalist sınıf ve kapitalist devlet, yeni topraklar “fethetmeden” de, kurulan bölgesel ve küresel ekonomik-siyasal- ideolojik ilişkiler vasıtasıyla yeni piyasalar elde edebilir, daha ucuz hammaddeye ve işgücüne ulaşabilir, karını arttırabilir ve böylece sermaye birikimini hızlandırabilir. İşte bu esneklik ve kabiliyet, hem kapitalizme ve kapitalist sınıfa büyük bir güç/avantaj katar, hem de belli bir bölge üzerinde iktisadi bütünleşmeyi mümkün kılar. Bu nedenle, özel mülkiyete dayalı gelişmiş piyasa ekonomileri (yani kapitalizm) iktisadi iş birliğine / ilişkilere daha yatkındır ve dolayısıyla iktisadi bütünleşmeyi kolaylaştırır / mümkün kılar.”²⁶⁵

Gerçekten de yeni sömürgecilik döneminin başladığı günümüzde, gelişmiş ülkelerin var durumlarını koruma istekleri, gelişmeye olan ülkelerin kalkınma sürecini başlatma ve bunu devam ettirme gayretlerini söz konusu kalkınma ve refah tesisi amacına bağlamak yanlış olmaz. Buradan yola çıkılarak ekonomik entegrasyon, uluslararası ekonomik alanda mevcut aktörlerin kendi çıkarları doğrultusunda

²⁶² Beril Dedeoğlu, s. 35.

²⁶³ Caner Sancaktar, s. 119.

²⁶⁴ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, Güzem Yayınları, İstanbul, 2003, s.244.

²⁶⁵ Caner Sancaktar, s. 117.

maksimum kar sağlamak ve karşılıklı kazanma stratejilerine dayalı süreç şeklinde ifade edilebilir.²⁶⁶ Ekonomik entegrasyon, en basit tanımıyla piyasaların bütünleştirilmesi olarak dikkat çekmektedir. Bu tür bir entegrasyon iki taraflı veya çok taraflı iş birliğinde ticareti engelleyici kısıtlamaların kaldırılmasını hedefler.²⁶⁷ Ekonomik entegrasyon kavramının daha kapsamlı bir tanımı; ticareti kısıtlayıcı etkenlerin kaldırılması yani ticaretin entegrasyonu, ulusal ekonomi politikalarının uluslararası çaptaki ilişkileri kuvvetli hale getirecek biçimde uyumlulaştırılmasını ifade eden ekonomik politika entegrasyonu, ülkeler arasındaki faktör hareketlerine serbestlik kazandırmayı belirten faktör entegrasyonu ve son olarak da bütün bunların bir araya getirilmesi sonucunu oluşturan tam entegrasyondur.²⁶⁸ *“Ekonomik entegrasyonun çeşitli düzeyleri bulunmaktadır. Bunlar, tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik ve parasal birlik ve son olarak da ulusal ekonomik bağımsızlığın tamamen yok olduğu tam ekonomik entegrasyondur.”*²⁶⁹ Ekonomik entegrasyonlar, siyasi sonuçlar doğurabilir veya siyasi eğilimler nedeniyle ortaya çıkabilir. İleride ifade edilecek uluslararası entegrasyon teorilerinden olan fonksiyonalizm ve neo-fonksiyonalizm teorilerinde öngörüldüğü haliyle *“spesifik bir alanda veya ekonominin tamamının bütünleşme merkezi karar alma mekanizmalarının manevra alanını ve yekpareliğini geniş hale getiriyorsa, bu siyasi iş birliğinin de gelişmesini ve bütünleşik bir yapıya dönüşmesini sağlamaktadır.”*²⁷⁰

Ekonomik entegrasyonlar siyasi eğilimlere dayanabilmekte ve siyasi sonuçlara yol açabilmektedir. Belli bir alanda üretim kapasitesinin genişletilmesi veya ekonominin tamamının bütünleştirilmesi, merkezi karar alma mekanizmasının geliştirilmesi; netice siyasi iş birliğinin gelişmesinin önünü açacaktır. Üst düzeydeki ekonomik entegrasyonlar, özellikle siyasi desteğe ihtiyaç durmaktadır.²⁷¹ Uluslararası alanda, özellikle bölge yapılanmalarında birçok siyasi entegrasyonun ekonomik entegrasyonun kuruluşu ve ilerlemesi sonucunda kurulduğu gözlemlenmiştir. Karşılıklı çıkarların

²⁶⁶ Abdülkadir Çalışır, s.26.

²⁶⁷ Molle Willem, *Economic Integration and Equal Distribution*, IADB, 1997, s.10.

²⁶⁸ Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Ezgi Yayınları, Bursa, 1993, s.9.

²⁶⁹ Merve İrem Yapıcı, s. 134.

²⁷⁰ B. Ernst Haas, s.12-13.

²⁷¹ Merve İrem Yapıcı, s. 134.

temin edildiği, eşit şartlarda sağlıklı iş birliğinin kurulduğu durumlarda ekonomik entegrasyonda siyasi entegrasyona ivme kazandırmaktadır.

Ekonomik entegrasyon çeşitli oluşumlarla sağlanmaktadır. Bunlar; ekonomik birlik, tercihli ticaret anlaşması, gümrük birliği, serbest ticaret bölgeleri, ortak pazar, siyasi birlik olarak çeşitlenmektedir.²⁷²

3.1.2.2 Sosyal Entegrasyon

İnsanlık, tarih boyunca bir topluluk veya toplum içerisinde varlığını devam ettirmiştir. Bu noktadan ele alındığında sosyal entegrasyon; kişinin içinde bulunduğu topluluğun veya grubun kural, davranışları, inançları ve üyesi olduğu topluluğunun kendine özgü değerleri ile içsel hale getirdiği dili üzerinden kurgulamış olduğu toplumsal iletişim ve etkileşim sürecini içermektedir. Söz konusu toplumsal bilincin içsel hale getirilmesi ve özümsemesi ile bizatihi üyesi olunan topluluğa dair tezahür eden bireysel kişilik meydana gelerek biçimlenir. Bunun yanında kültürel sembollerin ve toplumsal değerlerin topluluğu meydana getiren bireylerce paylaşılması, kültürel/toplumsal birlikteliği mümkün kılan ana unsur olarak dikkat çekmektedir. Ortak değerler üzerinden meydana gelen toplum bilinci, söz konusu topluluğun devamlılığını ve bütünlüğünü mümkün kılmaktadır. Bu yüzden en genel manada “*sosyal entegrasyon kavramının temelinde, toplum ve birey kavramlarıyla bunların karşılıklı etkileşimlerinin bulunduğu ifade edilebilir.*”²⁷³

Sosyal entegrasyon olgusu, toplumu oluşturan bir arada yaşama sorunluğunu sağlayan birey, kültür ve gruplar arasında tesis edilen bir uyumdur.²⁷⁴ “*Sosyal entegrasyon sorumluluk ve bilinç bakımından karşılıklı bağımlılığa olan aidiyetin bulunmadığı, daha çok kişisel etkileşim ve iletişimler veya karşılıklı mübadeleleri kapsayan bir entegrasyon türü olarak ifade edilebilir.*”²⁷⁵ Buradaki etkileşim, iletişim

²⁷² Bkz: Türker Batmaz, s. 11-

²⁷³ Jenna Martin, *Socialization: the Politics and History of a Psychological concept, 1900-1970*. Unpublished Masters Thesis, Wesleyan University, Social Science Institute, Connecticut, 2007, s.5-6.

²⁷⁴ Seyfettin Arslan, Öztürk Ümit, “Toplumsal Bütünleşme ve Ayrışma Kavramlarına Olgularına Yönelik Algılar” *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (II), 2016, 1142-1151.

²⁷⁵ Jenna Martin, s.6.

veya mübadelelere ticaret, turizm, personel veya öğrenci değişimleri, sanal veya gerçek ortamda gerçekleştirilecek görüşmeler örnek olarak verilebilir. Buradan hareketle, Karl Deutsch'un ifadesiyle sosyal entegrasyonu "kitleler arası entegrasyon" olarak adlandırmak mümkündür. İlgili isimlendirmeden hareketle bu entegrasyonun nüvesi olan kitleyi "elit kesim ve halk yığınlarının entegrasyonu" şeklinde ikiye ayırtmak mümkün olur.²⁷⁶

Sosyal entegrasyon süreci üç aşamadan geçmektedir: 1) entegre olacak yeni birimler topluma sunulur, 2) toplumun bu yeniliği kabul eder 3) toplumun büyük bir kesiminin rızası ile entegrasyon süreci tamamlanır.²⁷⁷

3.1.2.3 Siyasal Entegrasyon

Siyasi entegrasyon, diğer türlere nazaran tatmin edici bir tanıma ulaşma bakımından en zor ve muğlak olan bir türdür. Bu entegrasyon türü, aynı zamanda siyasal varlık içindeki bireyler bir araya gelerek oluşturdukları topluluk ilişkisidir. Bu grupta, kimlik ve bilinç duygusu ekseninde bireylerin, aralarındaki bağlarla araya gelmesidir.²⁷⁸ Siyasal entegrasyon kavramı, aynı siyasi varlık içerisinde bulunan insanların meydana getirdiği bir topluluk ilişkisidir; bu ilişki içinde bulunan gruba ortak kimlik ve bilinç kazandıran siyasal entegrasyonun temelinde, karşılıklı çıkarların sağlanmasını önceleyen bir kolektif bir eylem söz konusudur.²⁷⁹ Siyasi entegrasyonun oluşumu için bu şartlar sağlanacaktır: 1) siyasi birliği oluşturacak ülkelerin ortak hedefler 2) hedeflere varmak için bireysel entegrasyon 3) küresel entegrasyonun sağlanabilmesi için küresel siyasi toplulukların oluşması 4) hedeflere varmak için yasal çerçevelerin oluşturulması 5) Ulus -üstü yetkilere sahip ortak kurumların oluşturulması. Geniş bir entegrasyon çerçevesinde bir araya gelmek için iki farklı yöntem söz konusudur: 1) siyasi entegrasyonun değişkenleri siyasi entegrasyon ve ekonomik entegrasyon. 2)

²⁷⁶ W. Karl Deutsch, A. Sidney Burrell, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in The Light of Historical Experience*, Princeton Legacy Library, New Jersey, 1957, s.74-75.

²⁷⁷Mustafa Erkal, "Social Integration", İstanbul Journal of Sociological Studies, www.journals.istanbul.edu.tr. Sayı 25, Yıl 1998, (ss. 131-138), s. 136.

²⁷⁸ Merve İrem Yapıcı, s. 134-135.

²⁷⁹ W. Karl Deutsch, A. Sidney Burrell, s.75.

coğrafyaya dayalı olarak bölgesel ve küresel değişkenli entegrasyon.²⁸⁰ Herhangi bir bütünleşme sürecinin siyasi birlik aşamasına varabilmesi için bazı elverişli koşulların sağlanması gerekir. Bunlar; uygulamaların ortak siyasi ve hukuki değerlerle birlikte varlığı, kültürel alandaki göreceli homojenlik, iş birliklerinin basit düzeylerden başlatılması, üyeler arasında ileriye yönelik ortak bir amacın mevcudiyeti, ekonomik-mali birlik şartlarını oluşturan ortak yapı ve mekanizmaların oluşturulması, gelişen iş birliği sürecinin tüm ortakların yararına olacağına olan inanç, birlik kapsamındaki her türlü faaliyet, olgu ve olaydan üyeleri haberdar edecek mekanizmaların oluşturulması.²⁸¹ Siyasal bütünleşme süreci belli başlı aşamalardan geçerek nihai hedefine ulaşabilir. Bunlar siyasi yönetim kurum, kural, anlayış ve araçlarının uyumlaştırılması, “birleştirilmesi” ve nihayet “tekleştirilmesi” surecidir.”²⁸² Bu süreç dört şekilde gerçekleşebilir. Bunlardan birincisi, ikincisi yönetsel, üçüncüsü davranışsal ve nihayet dördüncüsü güvenlik entegrasyonudur. Bunlardan ilkinde, ortak kurumlar oluşturuluyor. Bu kurumlar gereken kuralların konulması ve uygulanması sürecini kolaylaştırıyorlar. Yönetimsel bütünleşmede ortak idare aygıtları oluşturulur ve yönetim ayrı ayrılıkta değil, oluşturulan ortak aygıtlar üzerinde gerçekleştirilir. Davranışsal bütünleşmede entegrasyon sürecine dahil olan ülkelerin iktisadi ve siyasi elitleri ile kamu kamu kesimi davranışları uyumlu hale getirilir. Sonuncu entegrasyon şeklinde ise ulusal aktörler güvenlik konusundaki endişelerini gidermek amacıyla bu alandaki talepleri uyumlu hale getirerek bu doğrultuda politika geliştirirler. Böylece, ulus üstü bir güvenli siyaset uygulamaya konur.²⁸³

²⁸⁰ Bkz: Nikola Ilievski, “The Concept of Political Integration: The Perspectives of Neofunctionalist Theory”, *Journal of Liberty and International Affairs*, C: 1, No: 1, 2015, (pp. 38-50); Naklen: Türker Batmaz, s. 19-20.

²⁸¹ Türker Batmaz, s. 22.

²⁸² Caner Sancaktar, s. 121.

²⁸³ Caner Sancaktar, s. 121-122.

3.2 Ana Hatlarıyla Entegrasyon Teorileri

3.2.1 İşlevselcilik (Fonksiyonalist) Teori

İdealizmden ve liberalizmden etkilenen işlevselcilik, bir entegrasyon teorisi gibi bütünleşme teorisi olarak inceleyen David Mitrany tarafından incelenmiştir.²⁸⁴ Mitrany'ye göre ekonomi alanında birbirleriyle entegrasyon sürecine girecek devletlerin savaşıma ihtimali azalacaktır. Görüldüğü gibi, bu düşünce yapısının temelinde uluslararası liberalizm düşüncesi yatmaktadır. Bu anlamda ekonomiler üzerinden sağlanan entegrasyon, ilerleyen siyasal bütünleşmeyi doğuracaktır.²⁸⁵ Zaten, uluslararası örgütleri/kurumları ortaya çıkaran şey, iyi niyetler değil, ortak sorunlar ve ihtiyaçlardır. Bu teoriye göre ulus devletlerin bütünleşmesi işlevsel bir bütünleşme olup, sosyal refahı artırmak ve istikrarlı kalkınmaya odaklanmıştır. Bu bağlamda bir işlevsel entegrasyon sürecine girmek bazı önemli engelleri aşmak bakımından faydalı olacaktır. Burada, entegrasyonun bir takım sözleşme, antlaşma ve kurumlar vasıtasıyla değil, ortak sorunlar/ihtiyaçlar üzerinden kurulan işlevsel iş birliği sayesinde gerçekleşecektir.²⁸⁶

İşlevselciyi yönelik eleştirilere göre 1) İşlevselciliği savunanlar sosyal davranışta rasyonelliği daha fazla önemsemişler. Fakat bu olgu tüm sosyal davranış kalıpları için genel kabul gören bir realite değildir 2) İşlevselciyi savunanlar, uluslararası ilişkileri polarizasyon sürecinden soyutlar, entegrasyonu teknokrat ve salt teknik yöntemiyle gerçekleştirmeye çalışmışlar. Bunun yanı sıra iktisadi ve teknik alanda yaygın hale gelen ve derinleşen iş birliğinin mevcudiyeti uzun süreli koordinasyon sorununu da beraberinde getirmektedir.²⁸⁷

3.2.2 İletişimsel Etkileşimcilik

Bu teoriye göre, her devlet içerisinde farklı ekonomik, kültürel ve sosyal gruplar vardır. Bu gruplar arasındaki etkileşim ve iletişim arttıkça bu grubu tek bir siyasal

²⁸⁴ Merve İrem Yapıcı, s. 137-138.

²⁸⁵ Mehmet Çağatay Abuşoğlu, "Orta Asya Bütünleşmesi: Engeller ve Teorik Değerlendirme", Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s. 7.

²⁸⁶ Caner Sancaktar, s. 130.

²⁸⁷ Saner Sancaktar, s. 131.

topluluk olarak nitelendirmek mümkün olmaktadır.²⁸⁸ Böyle bir siyasal topluluğun oluşabilmesi için hükümetlerden ziyade halk yığınlarının karşılıklı iletişim içinde olması gerekir.²⁸⁹ Haberleşme ve ticaret sayesinde kurulacak bu etkileşim netice bütünleştirici etki doğuracaktır.

3.2.3 Hükümetlerarasıcılık

Bu yaklaşım, daha ziyade konfederalist düşüncelerle uyuşan, ülkelerin ulusal egemenliklerini koruyarak iş birliğine girmeleri gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, üye devletler bir araya getiren yeni bir “üst devlet” değil, ulusal yapılarını koruyacak egemen devletlerin örgütlenmesini tercih etmek daha isabetli olacaktır.²⁹⁰ Bu doğrultuda ulusal çıkaralar doğrultusunda hareket eden hükümetler bütünleşmenin hızı, içeriği ve niteliğini belirler. Bu yüzden devletlerin bütünleşme sürecini yaşamaları için devletlerin ortak çıkarları öncelikli şarttır.²⁹¹

3.2.4 Federalizm

Federalist teori ulus devletleri birbirine eklemleyerek, onlara bazı yetkiler bırakır, yetkilerin önemli kısmını kendisi üstlenir ve bunu yaparken, oluşturmuş olduğu merkezi yönetim aygıtını kullanır. Bu tür entegrasyona sürecine dahil olan devletlerde birlik amacı uğruna çeşitli araçlar kullanılır. William Harrison Riker’e göre federalizmde bir siyasi örgütlenme olarak yönetsel etkinlikleri merkezi ve bölgesel yönetimler arasında paylaşılır.²⁹² Bu doğrultuda federalist teori *güvenlik, kurumsallaşma, piyasa ekonomisi, dengeli katılım, demokratik temsil, sosyal ve siyasal çoğulculuk konularını* önemser. Avrupa’da ortaya çıkan bu yaklaşımın temelinde yatan

²⁸⁸ Beril Dedeoğlu, s. 154-155.

²⁸⁹ Merve İrem Yapıcı, s. 151.

²⁹⁰ Reyhan Sunay, “AB Bütünleşmesinin Biçimi Üzerine Farklı Yaklaşımlar: Konfederal Yaklaşım ve Bugünkü Yapılanma II”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2006, (s.223-271), s. 226.

²⁹¹ Caner Sancaktar, s. 148.

²⁹² Yavuz Özdemir ve Elif Aktaş, “Federalizmi Anlamak”, *Turkish Studies- International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt:8, Sayı: 8, Yaz 2013, (s. 1989-1999), s. 1996.

amaç, 2. Dünya Savaşı'nın yıkımlarını ortadan kaldırarak Avrupa'yı yeniden kalkındırmaktır.²⁹³ Federal entegrasyon Almanya, Belçika, İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği'nde görülürken, bu tür örneklerin siyasal sistemler ve alt birimlerinin farklılığından ileri gelen, kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu vurgulamak gerekir.²⁹⁴

“Teoriye göre bütünleşme, ortak çıkar maksimizasyonu ile iş birliğini kolaylaştırma amaçlı uluslararası iktisadi ve siyasal koordinasyonu içerir. Temel ilke, katılımcı ulus-devletlerin çıkarlarının korunmasıdır. Ulus-devletin varlığının olmazsa olmaz koşulları, konfederal tarzda bütünleşmeye ilişkin düzenlemelerin dışında bırakılacaktır. Böylece, hem konfederal tarzda bütünleşen topluluğun bütünsel ve ulusüstü niteliği, hem de bu bütünleşmeye dahil olan ulus-devletlerin varlıkları ve etkinlikleri korunmuş ve sürdürülmüş olacaktır.”²⁹⁵

3.2.5 Konfederalizm

Konfederalizmde, federalizme nispeten, devletleri arada tutan çok daha gevşek bağlar söz konusudur. Beril Dedeoğlu'na göre konfederalist yaklaşımda ülkeler karşılıklı surette ulusal egemenliklerine zarar vermeden iş birliği konusunda mutabık kalırlar. Böylelikle, konfederalizmin amacı tüm unsurları bünyesine alan ‘süper devlet’ oluşturmak değil, devletleri, ulusal yapılarını koruyarak konfederatif bağlarla birbirine bağlamaktır.²⁹⁶ Konfederalizmde, antlaşmalar üzerine kurulu bir devletler çokluğundan bahsedilmektedir. Federasyondan farklı olarak burada ortak bir anayasa söz konusu değildir.

3.2.6 Kurumsalcılık

Bilindiği üzere küreselleşme sürecinde kurumsal yapıların önemi daha açık şekilde kendini göstermektedir. Entegrasyon süreçlerinin gelişmesinde bu kurumlar önemlidir; keza sorunların tek siyasi kurumda değil, değişik alanlarda faaliyet gösteren kurumlar vasıtasıyla çözülmesi daha isabetli olacaktır. Böylelikle, kurumsalcılıkta belirli alanlarda yerine getirilecek ortak hareketler ve alınacak önlemler doğrultusunda

²⁹³ Caner Sancaktar, s. 125.

²⁹⁴ Alper Arısoy, “Avrupa’da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar”, *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 10, Sayı: 4, Ekim 2010, (ss.1195-1206), s. 1196-1197.

²⁹⁵ Caner Sancaktar 128.

²⁹⁶ Beril Dedelioglu, s. 138-139.

karar alma yöntemlerini de kapsayan düzenlemeler konu edinmiştir.²⁹⁷ Bu yaklaşım daha çok 2. Dünya Savaşından sonra şekillenmeye başlarken, 1990'lerden sonra, bilhassa 2000'lerde klasik entegrasyon kuramlarının yerine geçmiştir.²⁹⁸ Bu teoriyi savunanlara göre Avrupa'nın tam anlamda bütünleşmesi bir ütopyadır. Böyle bir bütünleşme değil, “*egemen devletler arasında karşılıklı rızaya dayanan yoğun iş birliğini ve kurumsallaşma*” önemlidir; “*bu iş birliği ve kurumsallaşma, kararların merkezileştiği teknokratik yönetimi kapsamamalı; kural ve politikalarla düzenlenen prosedürün uygulandığı antlaşmalarla şekillendirilmelidir.*”²⁹⁹

3.2.7 Karşılıklı Bağımlılık Teorisi

Bu teoriye göre ulus devlet uluslararası siyasetin tek aktörü değildir; bunun yanı sıra etkin roller üstlenen uluslararası örgüt, şirket, siyasal parti, baskı grubu, iktisadi-siyasal-entelektüel seçkinler de vardır. Karşılıklı bağımlılık, devlet arasında bağımlığını ifade ederken, aynı zamanda dünya sistemi kapsamında meydana gelen herhangi bir olayın diğer yerleri de etkilemesini ifade eder. Karşılıklı bağımlılık süreci entegrasyon sürecinin bir ön şartı olarak nitelendirilmektedir. Bu durumun en güzel örneği olarak Avrupa Birliği gösterilmektedir.³⁰⁰

3.3 Uluslararası Örgütler ve Türk Cumhuriyetlerinin Ortak Üyelikleri

3.3.1 Bağımsız Devletler Topluluğu

Soğuk Savaş sonrası SSCB'nin dağılması, Orta Asya ve Kafkasya'da, siyasi tarih arenasına yeni aktörler çıkmaya başlamıştır. Her ne kadar bu aktörlerin 1990'lı yıllardaki etki ve gücü zayıf olsa da temel hedefleri ekonomik kalkınmalarını liberal ekonomi kuralları çerçevesinde sürdürerek askeri güvenliklerini sağlama olmuştur. Öte yandan bu devletler hem coğrafi konumları hem de doğal zenginlikleri ile kısa sürede

²⁹⁷Mustafa Aydın, “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, (ss. 71-114), s. 101.

²⁹⁸ Önder A. Afşar, “Rasyonel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık Açısından Avrupalılaşıma Yaklaşımı”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, 2017, (s.65-84), s. 68.

²⁹⁹ Caner Sancaktar, s. 137-138.

³⁰⁰ Caner Sancaktar, s. 140-141.

uluslararası ilişkilerin önemli aktörü haline gelmiştir. SSCB'nin ardılı olan Rusya, 2000'li yıllarda tek kutuplu sistemi tekrardan bozma şansını yakalamıştır. Kuşkusuz bölge ülkeleriyle olan ilişkilerinin de etkisi büyüktür. Bu bölümde incelenen iş birliği örgütlerinin de neredeyse tümü, Rusya'nın öncülüğünde kurulmuştur. Bölge devletleri de haklı siyasal ve ekonomik sebeplerden ötürü bölgesel iş birliklerinin tarafı olagelmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu, SSCB bölgesindeki ilk iş birliği girişimidir. BDT, 1991 yılında kurulmuş ve takip eden yıllarda siyasi, ekonomik ve askeri alanlar başta olmakla diğer iş birliklerine adeta çatı görevi üstlenmiştir. BDT, bölgede bir ruble bölgesi oluşturulmasına odaklanmış ve 1993 yılına gelindiğinde kendi çatısı altında Ekonomi Birliği de kurulmuştur.³⁰¹

BDT'nin 1991 yılında ortaya çıkıp etkinliğini artırmasında, 1993 tarihli Yakın Çevre Doktrini'nin etkisi kuşkusuz büyük olmuştur.³⁰²

“Yakın Çevre Doktrini tek kutuplu dünya düzenine karşı bir alternatif olarak uygulanacaktır. Bu doktrin gereği Rusya Federasyonu, uluslararası alanda bölgenin otoriter bir aktörü olarak “arka bahçesi” olarak gördüğü eski Sovyet coğrafyasında; Post-Sovyet Doğu Avrupa, Güney Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinin Batı yanlısı politikalarına “ayar vermek”, gerektiğinde askeri müdahaleleri desteklemek ve hatta bizzat silahlı müdahalede bulunmaktan çekinmemiş, ikinci bir adım olarak barış tesis etmek, ateşkes ve çözüm sürecini başlatmak adıyla süreçlere müdahil olmuş, elinde bulundurduğu siyasi, diplomatik ve askeri güç sayesinde çatışmaların durdurulması, ateşkes ve çözüm sürecinde söz sahibi olmaya çalışmıştır. Hem BDT hem de Şanghay İşbirliği Örgütü dışındaki bölgede Rusya'nın taraf olduğu diğer oluşumlar, bu doktrin çerçevesinde kendisini göstermiştir. Bir diğer ifadeyle, Rus dış politikasının birer ürünü olarak değerlendirmek mümkündür ve tümü için temel belirleyici ya da çatı kuruluş BDT olagelmiştir.”³⁰³

BDT, Rusya ile birlikte Belarus ve Ukrayna tarafından kurulmuş ve kısa sürede Orta Asya ve Kafkasya'daki devletlerin önemli bir kısmını bünyesine katmıştır.³⁰⁴ Zaman içerisinde Gürcistan ve Ukrayna, Rusya ile olan savaşlardan ötürü 2008 ve 2014 yılında birlikten ayrılmıştır. Mevcutta ise Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan ve elbette Rusya Federasyonu üye olarak

³⁰¹ Eray Alım ve Fuat Aksu, “Rusya Liderliğinde Bir Güç Merkezi Olarak Avrasya Ekonomi Birliği”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, C. 7, Özel Sayı, 2019, (ss. 1-22), s. 5.

³⁰² Okan Ancak, “Yeni Avrasyacılık Bağlamında Güney Kafkasya'da Türkiye ve Rusya”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(3), 2020, (ss. 1113-1144), s. 1124.

³⁰³ Ali Asker, “Rusya'nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz-Hazar (Güney Kafkasya) Bölgesi”. İçinde: *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz (Moskova Antlaşması'ndan Günümüze)*, Editörler: Mehmet Okur, Yüksel Küçükler, Ahmet Nafiz Ünalmiş, Akçağ Yayınları, Ankara, 2021 (ss. 97-141), s. 97.

³⁰⁴ Fuad Hüseyinov, “Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Oluşumunun Hukuki Boyutları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 4, 2003, (ss. 387-401), s. 387.

bulunurken, Türkmenistan gözlemci statüsündedir. Diğer örgütlerden farklı olarak hem Avrupa hem Asya devletlerinin önemli bir kısmı BDT çatısı altında yer almaktadır.

Mart 1992’de anlaşmayı kabul eden BDT, aynı yıl, dağılma tehlikesini de gözeterek hazırlıklarını yapmış ve 1993 yılında yeni anlaşmalarla birlikte BDT Şartı’nı kabul etmiştir.³⁰⁵ Buna karşın Rusya’nın BDT’ye bakış açısında da diğer üyelerin yaklaşımlarında da kimi zaman farklı nedenlerle değişimler olmuştur. Örneğin BDT’nin kuruluşundan kısa süre sonra, 1995 yılına gelindiğinde, Rusya’nın BDT Devletleri ile Stratejik Rotasyonu isimli belge uyarınca Moskova, üyelerin siyasi ve ekonomik gücünü artırmayı kendisine bir amaç edinirken, diğer yandan öncü ve düzenleyici rolünü sürdürmek istemiş ve nihayetinde ekonomik ve siyasi bir entegrasyonu gündemine taşımıştır.³⁰⁶ Tahmin edilebileceği üzere, bu bölümün son aşamasında ifade edilen ekonomik entegrasyon girişimleri, Rusya’nın değişen dış politika hedeflerinin birer sonucu olarak değerlendirilmektedir. Diğer tüm entegrasyon girişimlerinde olduğu gibi BDT’nin de geleceği hakkında kimi tartışmalar ve soru işaretleri bulunmaktadır. Nasıl ki AB üyeliğinden ayrılanlar varsa, benzer durumla BDT de karşılaşmıştır. BDT’nin geleceğiyle ilgili tartışmalara sebep olan durum ise, topluluk içinde Batı yanlısı iktidarlara Rusya’nın politikalarının ayrışmasıdır; Batı yanlısı yönetimlerin BDT’den bağımsız politika yürütme arayışına girmeleridir.³⁰⁷

3.3.2 Şanghay İşbirliği Örgütü

Öncelikli olarak kuruluşunu zaruri kılan zeminin hangi koşullarda oluştuğunda yarar vardır. Sınırdış olan ülkelerin güvenlik endişelerinin fazla olduğu bir dönemde Çin’in Doğu Türkistan, Rusya’nın Çeçenistan, Orta Asya devletlerinin ise radikal İslamcı örgütlere dair sorunlarının yaşandığı bir dönemde bölge ülkeleri arasında güvenlik konusunda iş birliğinin yapılması öncelikli mesele olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik unsurlar ise bölgenin zayıf ve güçlü devletlerini bir araya getiren ve onları

³⁰⁵ Fuad Hüseyinov, s. 397-398.

³⁰⁶ Hümbet Aslanov, Bağımsız Devletler Topluluğu Üyesi Devletlerin Topluluğa Farklı Yaklaşımlarının Karşılaştırılması (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009, s. 115.

³⁰⁷ Yasemin Uğur Çam, “Avrasya Bölgeselcilğinde Örgütlerin Rolünü Anlamak: Bağımsız Devletler Topluluğu Örneği”, İçinde: *Avrasya Stratejileri* (Der. A. Yalçınkaya & D. Tuğlu) Astana Yayınları, 2019, (ss. 197-202), s. 23.

bölgesel iş birliği çalışmalarına onları yönelten ikincil meseledir. Bu hususta Çin ve Rusya'nın ekonomik çıkarları birbirleriyle örtüşürken, Orta Asya devletleri sahip oldukları yeraltı zenginliklerini koruyabilme, üretimini sağlama, güvenli bir şekilde dünya pazarlarına ulaştırma amacı gütmüşlerdir.³⁰⁸ Şangay İşbirliği Örgütü ayrıca Çin'in, geçmişte Sovyetler ile yaşadığı sorunları bertaraf etme ve enerji başta olmak üzere uzun vadeli ekonomik hedeflerini sürdürme arayışının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.³⁰⁹ Zira Soğuk Savaş döneminde cereyan eden ideolojik ve sınırlarla ilgili sorunlar, ikili ilişkileri son derece müspet başlayan iki devlet arasında ciddi krizlere yol açmıştır.³¹⁰ Kuşkusuz ki iki aktörün aralarındaki sorunu barışçıl şekilde çözme arayışı olan örgütün kurulmasında, ABD'nin oluşturduğu tehdidin de etkisi olmuştur.³¹¹ Bu sürece götüren temel unsur ise güvenlik olmuştur: hem ulusal hem de bölgesel ve uluslararası güvenliğin tesis edilme arayışı olarak tarif edilmesi mümkündür.³¹² Orta Asya ülkelerinin sınır güvenliklerini sağlamak, diğer ülkelerle olan sorunlarını çözmek ve ekonomilerini geliştirmek şeklindeki gereksinimlerine yanıt olarak Nisan 1996'da bölgesel bir örgüt olan Şanghay Beşlisi Çin'in Şanghay şehrinde Rusya, Çin, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın imzaladıkları antlaşma ile resmen kurulmuştur.³¹³ Şangay Beşlisi 2001 yılında Şanghay İşbirliği Örgütü adıyla Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'dan ibaret üyeli bir bölgesel iş birliği teşkilatına dönüşmüştür. Zirvede imzalanan ŞİÖ Kuruluş Deklarasyonu, söz konusu örgütün temel hedeflerini; üye olan ülkeler arasındaki iyi komşuluk ve dostluk ilişkileri ile karşılıklı güvenin daha da sağlam hale getirilmesi, yeni ortaya çıkan tehditlere karşı birlikte hareket etmek, bölgede barış, güven ve istikrarı etkili olarak sağlamak ve korumak ve bunun için iş birlikleri geliştirmek, üye ülkelerin sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan gelişmelerini

³⁰⁸ Kırış Gürol, "Çin'in Orta Asya Stratejisi", <http://www.jeopolsar.com/14.htm>, [Erişim tarihi: 22.04.2022].

³⁰⁹ Erdi Kutlu, "İkili Anlaşmadan Bölgesel İşbirliğine: Şangay İşbirliği Örgütü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2021, (ss. 533-553), s. 536.

³¹⁰ Sevim Aydoğan, "Rusya ve Çin'i Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Oluşumuna Götüren Sebepleri", *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 3, 2021, (ss. 135-149), s. 136-137.

³¹¹ Ömer Faruk Kocatepe, "Türk Cumhuriyetleri'nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları Bağlamında Uluslararası Örgütlerle İş Birliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, (407-434), s. 416.

³¹² Erdi Kutlu, s. 541.

³¹³ Selçuk Çolakoğlu, "Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Çin", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt:1, Sayı:1, 2004, (ss. 173-197), s.178.

desteklemek şeklinde ifade edilmiştir. Söz konusu amaçlar çerçevesinde ŞİÖ, üye ülkeler arasındaki iş birliğini, birçok alanı kapsayacak şekilde genişletmiştir.³¹⁴ ŞİÖ'nün tesisinden kısa bir süre sonra meydana gelen 11 Eylül saldırıları, hakimiyetini bütün dünyaya kabul ettirmek isteyen ABD'nin bu yöndeki söylemini hayata geçirmesi için çok önemli bir fırsata dönüşmüştür. Saldırıların yapıldığı tarihten sonra ABD uluslararası hukuku veya dünya kamuoyunun tepkilerini dikkate almayarak, 11 Eylül saldırılarından sonra harekete geçerek,³¹⁵ Afganistan'da yer alan İslami eğilimlerin saldırılarda bulunduğu iddiasıyla hareket etmiş, bu durumu fırsata dönüştürerek bölgeye yerleşmek için adımlar atmaya başlamıştır. Bu doğrultuda bölge ülkeleriyle asker bulundurmak ve askeri üs kurmak konusunda bazı antlaşmalar yapmıştır. 2001'de Kırgızistan'da Manas-Gani, Özbekistan'da ise Hanabad askeri üsleri açılmıştır.³¹⁶ ABD'nin askeri üsler açarak bölgeye yerleşmesi, Pekin ve Moskova yönetiminin beklemedikleri bir gelişme olmuştur. Bu durum karşısında Çin ve Rusya bir süre durum değerlendirmesi yapmış ve beklemede kalmıştır. Ancak daha sonra kendi içindeki muhalefete ve ayrılıkçı hareketlere gözdağı vermek için ABD'nin girişimlerini haklı bulduklarını beyan etmişlerdir.³¹⁷ Fakat Afganistan'a müdahalenin ardından, 2003'te ABD'nin Irak işgali, özellikle Çin ve Rusya Federasyonu başta olmakla bölge ülkelerinin ciddi itirazıyla karşılaşmıştır. Yapılan itirazlar, Çin ve Rusya'nın ŞİÖ'yü güçlendirmek için bazı adımlar atmasını adeta gerekli kılmıştır. Böylesine bir ortamda ŞİÖ tarafından ele alınan konular; “dış tehdit ve terörizm nedeniyle bölge istikrarının olumsuz etkilenme ihtimali ve globalleşme süreci yaşayan dünyadaki ekonomik problemler” şeklinde olmuştur.³¹⁸ Çin ve Rusya'nın Özbekistan'a yönelik telkinleri

³¹⁴ Gregory Logvinov, “The Shangay Cooperation Organization: A New Qualitative Step Forward on the Results of the SCO Summit in St. Petersburg”, *Far Eastern Affairs*, Vol. 3, No: 3, 2002.

³¹⁵ Zehra Altundağ, “Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü”, *Avrasya Etüdüleri* 49, 2016, s.107.

³¹⁶ Esra Manavoğulları, “Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde ABD Dış Politikasında Orta Asya ve Kırgızistan”, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=686:uluslararası-likiler-çerçevesinde-abd-d-politikasında-orta-asya-vekrğızistan&catid=83:analizlerortaasya&Itemid=149, [Erişim tarihi: 20.04.2022].

³¹⁷ Turgut Demirtepe, “Moskova'dan ABD'ye Orta Asya Çalımını”, <http://www.usakgundem.com/yazar/1132/moskova%E2%80%99danabd%E2%80%99ye-orta-asya-%C3%A7alimi.html>, [Erişim tarihi: 17.03.2022].

³¹⁸ Hasret Çomak, “Küresel Kutuplaşma Çerçevesinde Şanghay İşbirliği Teşkilatı'nın Geleceği ve Bu Durumun Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri”,

sonucunda 2005 yılında Hanabad askeri üssü kapatılmıştır. Kapatma kararında 12-13 Mayıs 2005 tarihlerinde yaşanmış Andican ayaklanmasını şiddetle baskılayan ve çok sayıda göstericinin ölmesine neden olan Özbekistan yönetimine ilişkin ABD tarafından yapılan sert eleştiriler de büyük rol oynamıştır. Özbekistan'dan sonra Kırgızistan'da bulunan Manas askeri üssü de 2009 yılında kapatılmıştır.³¹⁹

Şanghay İşbirliği Örgütü'ne Türkiye, 2012 yılında diyalog ortağı olarak dahil olmuştur. Katılımın ardından kararı değerlendiren Rus analistler ve Çin'deki akademisyenler, ilgili kararın hem Türkiye hem de ŞİÖ bakımından bir devrim niteliğinde olduğundan söz etmişlerdir.³²⁰

Tablo 14: Şanghay İşbirliği Örgütü Üyeleri³²¹

Üye Ülkeler	Gözlemci Ülkeler	Diyalog Ortağı Ülkeler
Çin Halk Cumhuriyeti	Afganistan	Türkiye
Rusya Federasyonu	Moğolistan	Azerbaycan
Kırgızistan	Belarus	Sri Lanka
Tacikistan		Ermenistan
Kazakistan		Kamboçya
Özbekistan		Nepal
Hindistan		Suudi Arabistan
Pakistan		Mısır

<http://www.tasam.org/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&artid=159> [Erişim tarihi: 01.03.2022].

³¹⁹ Turgut Demirtepe, [Erişim tarihi: 17.03.2022].

³²⁰ <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=230242&tarih=18/08/2007>, [Erişim tarihi: 20.04.2022].

³²¹ T. C. Dışişleri Bakanlığı, “Şanghay İşbirliği Teşkilatı (ŞİÖ)”, <https://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa>

İran (Tam üyelik süreci
devam etmektedir)

Katar

Tablo 14, 2022 Aralık tarihi itibarıyla örgütün güncel üyelerini göstermektedir. Tablo 13'te de aktarıldığı üzere İran'ın tam üyelik süreci henüz tamamlanmamıştır. Bununla birlikte 2021 yılında düzenlenen zirvede, Ortadoğu'nun üç bölgesel gücü olan Suudi Arabistan, Mısır ve Katar'ın diyalog ortağı ülkesi olması kararlaştırılmıştır.

2021 yılı itibarıyla örgütün yalnızca tam üyeleri bile, dünya nüfusunun %45'ine yakınına ev sahipliği yapmaktadır.³²² Bu açıdan düşünüldüğünde, AB ile kıyaslanamayacak ölçüde geniş olduğu kabul edilebilir. Ayrıca küresel pazarlardaki üretim payları da dikkate alındığında, ekonomik bir güç olarak değerlendirilmesi gayet olağan görünmektedir. Tüm bunlara karşın, örgütün mevcut üyeleri arasındaki çeşitli anlaşmazlıkların ve rekabetin giderilememiş olması, iş birliği ve örgütün geleceği hakkında bazı soruları gündeme getirmektedir.³²³ Her şeye karşın Türkiye ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, örgütün bir fırsat sunduğu sonucuna da ulaşılabilmektedir. Örneğin dış ticaretin çeşitlendirilmesi noktasında yeni pazarlara ulaşılması, daha ucuz enerji temin edilmesi, doğrudan ve dolaylı yatırım çekilebilmesi gibi önerilerde bulunulmuştur.³²⁴ Bu potansiyelin üye devletlerin ortak çıkarları doğrultusunda nasıl değerlendirileceği ise bir başka tartışma konusudur.

3.3.3 Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Varşova Paktı'nın lağvedilmesi, Birlik bünyesinde bulunan bütünleşik savunma sistemini ortadan kaldırmış, böylelikle genelde Avrasya, özelde ise Orta Asya'nın yeni bağımsız cumhuriyetleri yerleşmek zorunda kalmıştır. Bu durumun neticesi olarak bölgenin bağımsız ancak güçlü olmayan ülkeleri, sınır çatışmaları, radikalizm, kaçakçılık ve uyuşturucu, dış müdahale ve ayrılıkçılık türünden tehditlerle yüz yüze bırakmıştır. Bu durum eski Sovyet bölgesinde bölgesel

³²² Erdi Kutlu, s. 538.

³²³ Sevim Aydoğan, s. 140.

³²⁴ Murat Mere ve Mahmut Masca, "Türkiye'nin Avrupa Birliği ve Şangay İş Birliği Örgütü Ülkeleriyle Ticari İlişkinin Panel Çekim Modeli Yaklaşımıyla Ampirik Analizi", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 87, 2021, (ss. 471-490), s. 486.

çaptaki güvenlik zafiyetinin artmasına neden olmuştur. SSCB sistemindeki kolektif ve bütünlük yapısından dolayı bireysel çapta yeterli ve kapsamlı bir güvenlik stratejisine sahip olmayan yeni Orta Asya cumhuriyetleri, bağımsız olduktan sonra bazı beka sorunları yaşamıştır. Bu sorunlarını problemlerini çözmek ve yakın gelecekte kendilerine yönelecek veya yönelmesi olası olan iç ve dış tehditleri etkisiz hale getirebilmek için SSCB dönemindekine benzer bir şekilde ortak güvenlik yapısı kurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Yeni bağımsız eden cumhuriyetler gerek kendi aralarındaki sorunları çözmek, gerekse dış tehditlere karşı koymak için Sovyet ordusunun yasal açıdan varisi olan Rusya Federasyonu ile yeni işbirlikleri kurma ve geliştirmeye mecbur kalmışlardır.³²⁵ Özetle, SSCB ordusunun ortadan kalkmasıyla oluşan güvensizlik durumunun bertaraf edilebilmesi istenmiş ve bölge ülkelerinin askeri ve siyasi tehditlere karşı kendi güvenliklerini tek başlarına sağlayamayacakları anlaşıldığı için ortak bir güvenlik mekanizmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır.³²⁶ Yani örgütün kuruluşunun temelini, güvenlik kaygıları oluşturmuştur. İşte Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü böyle bir zemin üzerinde inşa edilmiştir. Üye olan ülkelerin güvenliklerinin sağlanması için siyasi ve askeri çok yönlü karşılıklı iş birliğini sağlamayı hedefleyen örgüt, 7 Ekim 2002'de BDT üyesi olan ülkeler tarafından kurulan bir askeri ittifak şeklindedir. Üye devletler; Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Ermenistan, Belarus ve Rusya Federasyonu'dur. 1999 yılında Özbekistan³²⁷, Gürcistan ve Azerbaycan ayrılmıştır.³²⁸

Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne dönüşmesi 2002 Mayıs'tır ve tarih dikkate alındığında 11 Eylül saldırıları akabinde ABD'nin Afganistan'ı işgal etmeye başlamasından kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.³²⁹ Tahmin edilebileceği gibi ABD'nin Asya içlerine girmesi, bölgenin diğer devletleri nazarında bir güvenlik endişesine yol açmıştır.³³⁰ Adından anlaşılacağı

³²⁵ Abdülkadir Çalışır, s. 61-62

³²⁶ Ömer Faruk Kocatepe, s. 410-411.

³²⁷ Özbekistan ayrıca 2006-2012'de örgütün üyesiydi

³²⁸ Saltanat Kydyralieva, Abdibaitova Burulkan, "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün Merkezi Asya'daki Etkinsizliği", *Bilge Strateji*, 10(18), 2018, 93-109.

³²⁹ Ömer Faruk Kocatepe, s. 411.

³³⁰ Ömer Faruk Kocatepe, s. 411.

gibi güvenlik alanında ortak iş birliğini amaçlayan bir yapıdır. Kuruluş anlaşmasına göre üye ülkelerden herhangi birine karşı meydana gelecek saldırı durumunda diğer üyeler saldırıya maruz kalan tarafı korumak için harekete geçecekler. Anlaşmaya dair metinde de yer aldığı gibi, gerektiği hallerde bütün katılımcı devletler, saldırılan ülkeye askeri dahi gerekli olan tüm yardımı sağlamayı taahhüt eder. BM Şartı'nın 51.maddesi gereğince toplu savunma haklarını korumak amacıyla üye devletler ellerindeki tüm imkanları seferber ederek saldırıya uğrayan tarafa destek verecektir. Ülkelerin kendi ülke toprakları dışında yer alan askeri güçleri, BM Şartı ve iç hukuka uygun olarak hareket etmek zorundadır.³³¹ KGAÖ'nün kurumsal yapısı çerçevesinde “*Daimî Kurul, Kolektif Güvenlik Kurulu, Milli Güvenlik Sekreterleri Kurulu, Dışişleri Bakanları Kurulu, Savunma Bakanları İstişare Kurulu ve Genel Sekreterlik merkezi çalışma biriminin başında yer alır.*”³³²

Örgütün ismi, yakın tarihte iki önemli gelişmede geçmiştir. 1) 2020 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan'a dönük saldırıları sonrasında Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilen topraklarını kurtarması sırasında olmuştur. 2) 2022 Ocak'ta Kazakistan'da yaşanan toplumsal olaylarla ilgili olmuştur. Bilindiği üzere 2. Karabağ Savaşı başladığında Ermenistan, örgüte yardım çağrısında bulunmuştur.³³³ Rusya ise, yaşanan savaşta Türkiye ile de iletişim halinde olduğunu ve ayrıca ilgili örgüt uyarınca herhangi bir yardımın da söz konusu olmadığını ifade etmiştir.³³⁴ Ermenistan, Rusya'dan alamadığı desteği bu kez Avrupa'dan sağlama yoluna gitmiş olsa da Azerbaycan uzun yıllardır Ermeni işgali altındaki topraklarını kurtarmayı başarmıştır.³³⁵ İkinci gelişme Kazakistan'daki olaylarla ilgilidir. 2022 Ocak'ta sınıvlaştırılmış doğal gaz fiyatlarına yapılan zamları eleştiren gösteriler kısa sürede ekonominin geneline dönük

³³¹ Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Resmi Web Sitesi, Ortak Güvenlik, 2018, <http://odkb.gov.ru/g/k.htm>, [Erişim tarihi: 12.03.2022].

³³² Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Resmi Web Sitesi

³³³ Bahar Özsoy ve Fatma Betül Aydemir Baş, “Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 33, (ss. 143-160), s. 153.

³³⁴ Suinbay Suyundikov, “Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, (ss. 132-145), s. 138.

³³⁵ Bahar Özsoy ve Fatma Betül Aydemir Baş, s. 153.

bir tepkiye ulaşmış ve barışçıl özelliklerinin yerini silahlı çatışmalar almıştır.³³⁶ Barışçıl gösterilerden silahlı çatışmalara dönüşen bu olayı bastırmakta başarısız olan Kazakistan, örgüt üyelerinden ülkeye barış gücü göndermelerini talep etmiş, gerekçe olarak saldırıları yurtdışında eğitilmiş teröristlerin yaptığını söylemiştir.³³⁷ Örgüt, Kazakistan'ın çağrısını kısa sürede yanıtlamış ve 3000'i Rus olmak üzere 3700 kişilik bir güçle olaya olayların bastırılmasında Kazakistan hükümetine destek vermiştir.³³⁸

Örgüt çatısı altında yer alan üye devletler arasında birtakım sorunların yaşandığını da vurgulamak gerekir. Bu sorunlar arasında, son zamanlarda ortaya çıkan Kırgızistan-Tacikistan uyuşmazlığı dikkat çekmektedir. Su ihtiyacından kaynaklanan, iki ülke arasında ölümle sonuçlanan çatışmalara yol açan sınır sorunu, örgütte olmasa da birçok konuda iş birliğinde bulunan Özbekistan da sorunun bir diğer tarafında yer almaktadır.³³⁹ Bu durum aslında AB Gümrük Birliği ve NATO çatısı altında birlikte yer alan Türkiye ile Yunanistan arasındaki Ege Denizi sorununa da benzetilebilir. Dolayısıyla bu durum, hükümetlerarası örgütlerin bu noktadaki uzlaşma ve çözüm konusunda ne derece verimli olabileceği yönünde soru işareti oluşturmaktadır.

3.3.4 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT)

Bölgesel ekonomik iş birliğini arttırmak amacıyla Türkiye, Pakistan ve İran 1964'te İstanbul Bildirisini yayınlamayıp, merkezi Tahran'da bulunacak Kalkınma için Bölgesel İşbirliği'ni (Regional Cooperation for Development-RCD) adlı bölgesel bir örgüt kurmuşlardır. Fakat bu format kapsamındaki faaliyetler, 1979 İran İslam Devrimi'nin ardından büyük ölçüde askıya almış ve işlevini zaman içerisinde kaybetmiştir.³⁴⁰ 1980'lerde birlikte ülkeler arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin artmasıyla beraber, üç ülke arasında bulunan iş birliğinin RCD'deki hukuki zeminden

³³⁶ Rüştü Kaya, Erdal Bayar, "Afganistan'da Taliban İktidarı Sonrası Orta Asya Bölgesel Güvenliği", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Özel Sayı, 2022, (ss. 147-180), s. 171-172.

³³⁷ Rüştü Kaya, Erdal Bayar, s. 171.

³³⁸ Ömer Faruk Kocatepe, s. 414.

³³⁹ Dursun Yıldız, "Orta Asya'da Uzaktan Kumandalı Bir Saatli Bomba: Su Sorunu", *Avrasya Dosyası*, 12 (1), (ss. 113-146), s. 26.

³⁴⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, Genel Bilgi, 2019, <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>, [Erişim tarihi: 09.03.2022].

ayrılmayarak farklı bir adla iş birliğine devam etme konusunda mutabakata varmışlar. Bu kararlar beraber 1985'te EİT'in kurulduğu duyurulmuştur. Böylelikle SSCB sonrasında bağımsız olan *“Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Azerbaycan ile Afganistan'ın da dahil olmasıyla birlikte örgüt, 1992 senesinde toplamda 7 milyon km2 üzerinde yaklaşık olarak 400 milyon nüfusu içinde bulunduran ekonomik ağırlıklı bir bölgesel örgüte dönüşmüştür.”*³⁴¹

EİT kapsamında, Dışişleri Bakanları seviyesinde dönemsel toplantılar ile Devlet Başkanları zirveleri yapılmıştır. İlgili toplantı ve zirvelerin haricinde, EİT çalışma stratejisi olarak tarım, ulaştırma, ticaret, sanayi, çevre, enerji, ekonomi ve maliye türünden farklı teknik alanlarda da bakanlar seviyesinde düzenli toplantıların yapılması kararlaştırılmıştır. Bu sayede *“sektörel bazda alınmış olan kararların ve kararlaştırılan iş birliği projelerinin belli zaman dilimleri içerisinde izlenmesine de olanak sağlanmıştır.”*³⁴² EİT zirveleri, her iki yılda bir defa, Hükümet/Devlet Başkanları seviyesinde yapılmaktadır. Teşkilatın ana karar organı Bakanlar Konseyi Toplantısıdır (BKT). Bu organ Dışişleri Bakanları düzeyinde yapılmaktadır. Ayrıca BKT, yılda bir defa toplanmaktadır. Bölgesel Planlama Konseyi (BPK) yılda en az bir kez toplanır. BKT öncesinde ise Kıdemli Memurlar Toplantıları (KMT) gerçekleştirilmektedir. KMT dışında EİT içerisinde sektörel bazdan bakanlar toplantıları da yapılmaktadır. BPK, yılda en az bir kez toplanmakta olup, ana sorumluluk alanı ise teşkilatın gündemindeki iş birliği faaliyet/proje/programlarını gözden geçirmek ve teşkilat faaliyetlerine dair takvimin hazırlanmasını sağlamaktır. İlgili toplantılar sonucunda hazırlanan raporlar ise BKT'ye sunulmaktadır. Daimi Temsilciler Konseyi (DTK) ise üye olan ülkelerin İran Dışişleri Bakanlığı ve Tahran Büyükelçilerinin EİT işlerinden sorumlu olan genel direktöründen oluşur. Her ay düzenli bir şekilde toplanarak teşkilatın aylık bazdaki mali ve idari işleri gözden geçirilmektedir. Bunların haricinde EİT'nin kurumsal yapısında yer alan teşkilatın işleyişi ile kurumlar arasındaki koordinasyonun sağlanmasından sorumlu olan Sekreteryaya vardır. Bunun dışında, örgüt nezdinde karşılıklı iş birliğini

³⁴¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi

³⁴² T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi

yükseltici bölgesel ve uzman kuruluşlarla işbirliğini arttırıcı direktörlükler de yer almaktadır.³⁴³

Örgütün temel hedefi, üyelerin ekonomik kalkınmalarını desteklemektir; bunun için ise kendi aralarındaki ticaret engellerini kaldırmak, ticareti geliştirmek ve küresel pazarla entegre olmalarını sağlamaktır.³⁴⁴ Buna karşın yapılan bir çalışmada, 2012 yılından sonra örgüt üyeleriyle olan dış ticaret büyüklüklerinin 2018 yılına dek Türkiye açısından düştüğü tespit edilmiştir.³⁴⁵ Bu aralıkta yaşanan negatif gelişmeye gerekçe olarak hem bölgesel ve küresel ekonomideki durgunluk ve daralmalar hem de üyelerin diğer ekonomik işbirliklerindeki rolleri gösterilebilir.

3.3.5 Orta Asya İşbirliği Teşkilatı (CACO)

Orta Asya İşbirliği Teşkilatı beş üyeden (Rusya, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan) oluşuyor Bunun dışında ve gözlemci statüye sahip olan üç ülkeden (Gürcistan, Türkiye, Ukrayna) oluşan uluslararası bir kuruluştur. Örgüt, temeli ilk kez 1991 yılında Orta Asya’da yer alan beş ülkenin dahil olmasıyla “Orta Asya Topluluğu” adıyla tesis edilmiştir. Sonraki dönemlerde Türkmenistan tarafsızlık politikalarına dayalı olarak bütün bölgesel forumlardan çekilmiştir. 1994 yılına gelindiğinde ilgili topluluk, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan’ın desteği ile Orta Asya Ekonomik Birliği (CAEU) ismiyle varlığını devam ettirmiştir. 1998 yılında Tacikistan’ın da üye olmasından sonra birliğin adı Orta Asya Ekonomik İşbirliği (CAEC) olarak değiştirilmiştir. 2002 yılına gelindiğinde ise günümüzdeki hali ile birliğin adı Orta Asya İşbirliği Teşkilatı (CACO) şeklinde değiştirilmiştir. 2004 yılında Rusya da birliğe katılmıştır. Teşkilatın bankası ve sekreteryası Almatı’da olup, başkanlık ise dönemsel olarak değişmektedir. Birliğin temel amacı, ekonomik iş birliğinin etkili olarak sağlanması ve teşvik edilmesidir. Orta Asya’da başarılı bir bütünleşmeye zemin hazırlama potansiyeli olan bu birlik, kendisinden beklenenleri tam

³⁴³ Abdülkadir Çalışır, s.53.

³⁴⁴ Rumeysa Köktaş, “Türkiye’nin Ortadoğu’daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, ARAP LİĞİ ve ECO”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 2018, (ss. 45-75), s. 66.

³⁴⁵ Havanur Ergün Tatar, “Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasında İmalat Sektöründe Endüstri-İçi Ticaretin Ampirik Analizi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(3), (ss. 80-95), s. 82.

olarak ortaya koyamamış, başarılı olmamış ve amaçları genellikle kâğıt üzerinde kalmıştır.³⁴⁶

3.3.6 Avrasya’da Ekonomi Tabanlı Kurulan Üç Örgütün Dönüşümü

Tezin bu aşamasında, birbirini tamamlayan veya yerine geçen üç bölgesel işbirliği örgütünden bahsetmek yararlı olacaktır. Bunlardan ilki 2000 ile 2014 yılları arasında varlığını sürdüren Avrasya Ekonomi Topluluğu olmuştur. Sonrasında ise 2010 yılında kurulan Avrasya Gümrük Birliği’ne kısaca değinilmiştir. Ardından temelleri 1990’lı yıllara uzanan ve resmen 2015 yılında hayata geçirilen Avrasya Ekonomik Birliği’nin oluşumu paylaşılmıştır. Bilindiği üzere, ekonomik entegrasyonlar, siyasi anlamda bağımsızlıklarını sürdüren tarafların ekonomik olarak birbirlerine bağımlı hale geldiği ve bunda da kendi rızalarının söz konusu olduğu aşamayı ifade eder.³⁴⁷ Ekonomik entegrasyonun bir sonraki aşaması siyasi entegrasyondur. Bu realite ışığında BDT ve/veya Rusya öncülüğündeki üç temel girişim ise 1990’lı yıllarda temelleri atılıp en son Avrasya Ekonomik Birliği ile tamamlanan entegrasyonlardır.

3.3.6.1 Avrasya Ekonomi Topluluğu

Avrasya Ekonomi Topluluğu, 2000’de Rusya, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından kurulmuş olup, üye devletler arasında serbest ticaret, ortak gümrük tarifeleri, serbest sermaye dolaşımı ve ekonomik entegrasyonun geliştirilmesini hedeflemiştir.³⁴⁸ Avrasya Ekonomi Topluluğu, 2014 yılında varlığını yitirmiş olsa da aslında yerine geçen 2010 yılında kurulan Avrasya Gümrük Birliği olmuştur. 10 Ekim 2014’te Rusya, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Minsk şehrinde; 1 Ocak 2015’ten Avrasya Ekonomik Birliğinin faaliyete geçeceği gerekçesiyle, bu yüzden Avrasya Ekonomik Topluluğunun lağvedilmesini öngören belgeyi imzalamıştır.

³⁴⁶ Bahadır Tursunaliyev, Orta Asya’da Entegrasyon Hareketleri ve Kırgızistan (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010, s. 47 vd.

³⁴⁷ M. Büşra Engin Öztürk, *Uluslararası Ekonomik Entegrasyonlar ve Kuruluşlar*, Ekin, Bursa, 2016, s.1.

³⁴⁸ Mehmet Şahin, “Uluslararası Ekonomi Politikte Neoklasik Realizme Duyulan İhtiyaç: Avrasya Ekonomi Topluluğu”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 57, 2020, (ss. 253-272), s. 265.

3.3.6.2 Avrasya Gümrük Birliği

2010 yılında kurulan Avrasya Gümrük Birliği, Rusya Federasyonu'nun öncülüğünde Belarus ve Kazakistan'la birlikte kurulmuştur. Moskova'nın kendi ekonomik çıkarlarını baskın hale getirmeye çalışmasıyla üyeler arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmış; ancak Rusya her iki ülkeye yapılan akaryakıt sevkiyatını keserek, kendisine olan bağımlılığı ortaya koymuştur.³⁴⁹ Avrasya Ekonomi Topluluğu'nun Avrasya Gümrük Birliği'ne dönüşümü, kısa süre içerisinde Avrasya Ekonomi Birliği'ne dönüştürülmüştür. Böylelikle bölge ülkelerinin ekonomik hedefleri doğrultusunda daha kapsamlı bir girişim hayata geçirilmiştir. BDT çatısı altında daha etkin bir ekonomik bütünleşme arayışının sonucu olarak değerlendirilen bu yeni sürece 2012 yılında Tek Ekonomik Alan eklenmiş ve devamında ise Avrasya Ekonomik Birliği hayata geçirilmiştir.³⁵⁰

3.3.6.3 Avrasya Ekonomik Birliği (AEB-EURASEC)

Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) adlı örgütün temeli aslında 2000'de Rusya Federasyonu, Kırgızistan, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Tacikistan arasında imzalanmış olan ve Orta Asya İşbirliği Örgütü'nü 'Avrasya Ekonomik Topluluğuna (AET)' çeviren anlaşmaya dayanmaktadır. 2010 yılında Kazakistan, Rusya ve Belarus arasında kurulan Gümrük Birliği sayesinde, bu süreç somut evreye dahil olmuştur. 2012 yılında tek ekonomik bölgeye geçiş yapılırken, 2012'de Avrasya Ekonomik Birliği Komisyonu kurulmuştur. Buradan anlaşılacağı üzere örgütün öncelikli amaçları arasında genişleme fikri yer almıştır.³⁵¹ Bütün bu sürecin ardından Rusya, Belarus ve Kazakistan arasında 29 Mayıs 2014 günü imzalanan antlaşma, AEB kuruluşunu resmileştirmiştir. Kırgızistan ve Ermenistan birliğe dahil olacaklarına yönelik açıklamalar yapmışlardır. Avrasya Ekonomik Birliği'nin olası üyeleri olarak kabul edilen Moldova, Ukrayna ve Gürcistan ise Rusya ile yaşamış oldukları siyasi sorunlar nedeniyle buradaki öngörünün tersine

³⁴⁹ Ahmet Gökbek, Togzhan Turganbayeva, "Kazakistan'da Petrol, Doğalgaz ve Dış Politika: Rusya, Çin, ABD ve AB Dengesi", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, (ss. 1-28), s. 14.

³⁵⁰ Eray Alım, Fuat Aksu, s. 6.

³⁵¹ Sean Roberts, Marin Anais, Moshes Arkady, Pynnöniemi Katri, "The Eurasian Economic Union-Breaking the Pattern Of Post-Soviet İntegration?", *The Finnish Institute Of International Affairs, FIIA Analysis*, 3(1), 2014, s. 4.

tercihlerini Avrupa Birliği yönünde kullanmışlardır. Ayrıca Kırgızistan ve Ermenistan'ın da katılımı ile birlik, günümüzde toplamda beş üyeden oluşan bir örgüte dönüşmüştür. Avrasya Ekonomik Birliğine Türkiye'nin de gelecek dönemlerde katılabileceği öngörülmektedir.³⁵²

3.4 Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kuruluşu, Gelişimi ve Genişlemesi

3.4.1 Genel Olarak

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan iki kutuplu uluslararası sistemde Türkiye'nin Batı blokunda, Türk cumhuriyetlerinin ise Doğu Blokunun başını çeken SSCB bünyesinde yer alması birbirleri ile doğrudan iletişim kuramamalarına neden olmuştur. Ayrıca, SSCB bünyesinde birer “birlik cumhuriyeti” statüsünde yer alan Türk cumhuriyetleri birer egemen devlet olmayıp, d özellikle dış işlerinde mutlak surette Moskova'nın direktiflerine bağlı idiler. Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991 tarihinde dağılmasıyla birlikte bağımsızlığına kavuşan on beş ülkeden beş tanesi Türk cumhuriyetleridir. Bunlardan dördü Orta Asya'da bulunan Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve biri de Kafkasya'da bulunan Azerbaycan'dır. Bu ülkeler bağımsız uluslarını kurma çabası içinde iken birbirleriyle iş birliği arayışına girmişlerdir. Türk topluluklarının bir arada hareket etme, birlik arzusu çok eski dönemlerde de var olan bir fikirdir. Türkçülük akımı 19.yüzyılda ortaya çıkmıştır. Türkçülüğün düşünce önderlerinden İsmail Gaspıralı'nın ileri sürdüğü Türk Dünyası için “Dilde, fikirde, işte birlik!” düşüncesi ile adeta birlik için yol gösterici olmuştur. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Mustafa Çokay, Hüseyinzade Ali Turan, Zeki Velidi Tokan gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Türkçülük akımının önde gelen isimleri bulunmaktadır.

Türk Devletleri ortak tarihi, dili, kültürü çerçevesinde iş birliği yapmak istemişlerdir. 1991 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleriyle başlayan entegrasyon sürecinde 2010 yılına kadar 10 zirve gerçekleşmiştir. 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan Anlaşması'nın imzalanmasıyla kurulan Türk Konseyi'nin temel amaçları arasında Türk dünyası ülkeleri arasında bütünleşme çabalarını arttırmak,

³⁵² Osman Ağır, Ömer Ağır, “Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Kuruluş Süreçlerinin Karşılaştırılması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-2017/Avrupa Birliği ve Avrasya*, 2017, (ss. 103-128), s.112-113.

bölgede barışı güçlendirme ve ikili anlaşmaları arttırmaya yönelik hükümler yer almaktadır.

Tablo 15: Devlet Başkanları Zirveleri Süreci (Kaynak: Çiğdem Şahin “Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, 13. Uluslararası Türk Dünyası Bildiriler Kitabı, (Editörler: Vecdi Can Vd.) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, (ss. 1165-1174)

Türkçe/ Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri Süreci³⁵³		
	Tarih ve Yer	Katılımcı Devletler
1. Zirve	30-31.10.1992 Ankara/Türkiye	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye, Özbekistan
2. Zirve	18-19.10.1994 İstanbul/Türkiye	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye, Özbekistan
3. Zirve	27-29.08.1995 Bişkek/Kırgızistan	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye, Özbekistan
4. Zirve	21.10.1996 Taşkent/Özbekistan	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye, Özbekistan
5. Zirve	09.06.1998 Astana/Kazakistan	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan (Meclis Bşk), Türkiye, Özbekistan
6. Zirve	08.04.2000 Bakü/Azerbaycan	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan (Meclis Bşk), Türkiye, Özbekistan (Meclis Bşk)
7. Zirve	26-27.04.2001 İstanbul/Türkiye	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye, Özbekistan (Meclis Bşk)
8. Zirve	17.11.2006 Antalya/Türkiye	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan (Büyükelçi), Türkiye, Özbekistan
9. Zirve	2-3.10.2009 Nahcivan/Azerbaycan	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye
10. Zirve	16.09.2010 İstanbul/Türkiye	Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan (Misafir), Türkiye

³⁵³ 7. Zirveye kadar toplantının adına ilişkin genel olarak kullanılan ifade ‘Türkçe Konuşan Devletler/Ülkeler’ olmuştur. Ancak 7. Zirve ve sonrasında ‘Türk Dili Konuşan Ülkeler’ ifadesi yerleşmiştir.

2010 yılına kadar süren zirveler sürecinde, gidişatın bir uluslararası örgüt kurmak amacı olduğu açıkça belirtilmemiştir. Ancak çeşitli zirvelerde alınan kararlar ve zirve arası dönemlerde atılan adımlar, aslında nihai noktanın sadece iş birliğini sürdürmek değil, bu işbirliğini kurumsal hale getirmek olduğunun sinyallerini vermektedir. 18-19 Ekim 1994'te İstanbul'da toplanan ikinci zirvede alınan bir karar, bu adımlara örnektir. Zirve sonunda imzalanan bildirinin 23. Maddesinde bir 'danışma mekanizması'nın kurulması öngörülmüştür: '*Devlet Başkanları, Zirve Toplantısı kararlarının uygulanmasını gözden geçirmek ve bir sonraki Zirve Toplantısının hazırlıklarını yapmak üzere Dışişleri Bakanlarının veya uygun göreceklere yüksek görevlilerin uygun zamanlarda danışmalarda bulunmalarını kararlaştırmışlardır*' (1994 İstanbul Bildirisi). Sürekliliği niyeti beyan edilmiş olan zirvelerin takibine ilişkin bu işlev, bir sekreteryaya benzeri yapıya işaret etmektedir.³⁵⁴

2021 yılına gerçekleşen Türk Konseyi'nin Sekizinci Zirvesinde birliğin adı Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) şeklinde değişmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın üye ülkeleri³⁵⁵ arasında ekonomi, ulaştırma, kültür, eğitim, spor, bilişim, sağlık, tarım, turizm, gümrük gibi birçok iş birliği alanları bulunmaktadır.

Eski adı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi/Keneşi) olan Türk Devletleri Teşkilatı'nı daha iyi kavrayabilmek amacıyla birliğin kuruluş sürecine giden yolda gerçekleşen Türk Devlet ve Toplulukların Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarından ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirve Toplantılarından, 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması ile kurumsallaşan birliğin zirveler sürecinden, Türk Devletler Teşkilatı'nın temel organlarından son olarak ise Teşkilatın operatör ve yardımcı kuruluşları üzerinde durmakta yarar vardır. Hükümetler arası bir kuruluş olan Türk Devletleri Teşkilatı'nın kuruluşu uluslararası sistem içerisinde önemli bir olaydır. Uzun yıllar sosyalizm etkisinde kalan Türk ülkelerin birçok sistemleri Sovyet Rusya'ya bağımlı kalmıştır. Öyle ki bu ülkeler SSCB'nin yıkılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen ekonomi, eğitim, sanayi gibi konularda Rusya

³⁵⁴ Çiğdem Şahin "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", *13. Uluslararası Türk Dünyası Bildiriler Kitabı*, (Editörler: Vecdi Can Vd.) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, (ss. 1165-1174)

³⁵⁵ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurucu üyeleridir. 2009 yılında Özbekistan birliğe tam üye olmuştur. Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci ülke statüsündedir.

Federasyonu'na bağımlı kalmıştır. Türkiye, Türk ülkelerin bağımsızlıklarını ilk tanımıştır. Türkiye 1990'lı yılların başında bağımsız Türk cumhuriyetlerinin ekonomik alanda bağımsızlıklarını güçlendirmesine destek olmak amacıyla pek çok iki taraflı anlaşma imzalamıştır.³⁵⁶ Türk cumhuriyetleri ve Türkiye'nin ortak dil, ortak tarih ve ortak kimliğe sahip olmaları Türk Birliği arzusuna yöneltse de bu süreç uzun ve sıkıntılı olmuştur. Türk dünyasının entegrasyonu sürecinde Türk Halklarının Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Kurultayları, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirve Toplantıları, Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi kapsamında gerçekleşen programlarla günümüz yapısına ulaşmıştır.³⁵⁷

Beş Türk Cumhuriyetinin bağımsızlıklarını kazanmasından sonra birliktelik fikrinin daha etkili atılması için Türk Devlet ve Toplulukları İşbirliği Vakfı önderliğinde on bir kez kurultay düzenlenmiştir. İlk kurultay 1993 yılında İzmir şehrinde gerçekleşmiştir. Diğerleri ise 1994 ve 1995 yıllarında İzmir'de, 1996 yılında Ankara'da, 1997 yılında İstanbul'da, 1998 yılında Bursa'da, 1999 yılında Pamukkale-Denizli'de, 2000 yılında Samsun'da, 2001 yılında İstanbul'da, 2006 yılında Antalya'da gerçekleşmiştir. Son kurultay Türkiye dışında İlham Aliyev himayesinde 2007 yılında Bakü'de gerçekleşmiştir. Genel olarak gerçekleşen kurultaylarda “toplum yönetim ve hukuk”, “eğitim, öğretim”, “iktisadi, ticari ve mali işler”, “kültür”, “bilim ve teknoloji” ve “uluslararası ilişkiler ve iletişim” gibi komisyonlar çalışmalarını ayrı ayrı yürütmüştür. Kurultayın en önemli amaç ve prensipleri arasında “Türk Devlet ve toplulukları arasında dostluk, kardeşlik ve iş birliğini geliştirmek. Dost ve Kardeş ülkeler arasında bağımsızlıklarına karşılıklı saygı gösterme, iç işlerine karılmama ve mütekabiliyet esaslarına dayalı karşılıklı ilişkilerin kurulmasına ve gerçekleştirilmesine yardımcı olmak.” yer almaktadır.³⁵⁸ 1993 yılından itibaren gerçekleşen kurultaylar ortak değerlere sahip olan Türk Cumhuriyetlerinin birlik fikrinin daha sağlam atılmasına, karşılıklı yakınlaşmanın artmasına neden olmuştur.

³⁵⁶ Bilal Niyazi Şimşir, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar (1990-1992), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.

³⁵⁷ Cavanşir Feyziyev, Türk Devletleri Birliği: Küresel Entegrasyonun Avrasya Modeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.

³⁵⁸ “Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri”, TÜDEV, Erişim Tarihi:30.12.2022

Bu süreç Türk Dünyası ülkeleri arasında çok yönlü bir iş birliğinin başlamasını mümkün kılmıştır. Böylelikle Türk Devletleri Teşkilatı, 1992'den itibaren toplanmakta olan, “Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri” sonucunda ifade edilen ortak siyasi iradenin üzerine inşa edilmiştir.

3.4.2 Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi – Türk Konseyi (Türk Keneşi)

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeni dönemde 1992 yılında Orta Asya'daki Türk cumhuriyetleri arasında bir geleceğe yönelik bir yol haritası belirleme fikri ortaya çıkmıştır. Süreç içinde milli kimliklerinden uzaklaşan Türk Devletleriyle Sovyetlerin son döneminde Glasnost ve Perestroyka kavramlarının ortaya çıkmasıyla sosyo-ekonomik ve politik iş birlikleri gündeme gelmiştir. Turgut Özal'dan Süleyman Demirel'e dönemin politikacıları “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Yurdu” düsturuyula hareket etse de Moskova'nın yakın çevre doktrini durumu kontrol etmesini sağlamıştır. 1991 yılında Nursultan Nazarbayev'in Türkistan Birliği'ne dair fikirleri proaktif bir bakış açısına sahip olduğunu göstermiştir. Sovyet sonrası süreçte yaşanan değişim ve dönüşüm adı geçen cumhuriyetlerin hareket alanını kısıtlarken Türkiye Cumhuriyeti bu cumhuriyetlere destek veren bir politika izlemiştir.³⁵⁹ Daha önceleri NATO, Birleşmiş Milletler ve Varşova Paktı gibi oluşumlardan sonra değişen dengelerde Türk Dünyası'nın da her alanda stratejik bir iş birliği platformuna ihtiyacının olduğu liderler tarafından görülmüştür.

Sovyet sonrası Türk Dünyası için en ciddi platformlardan olan Türk Devlet Teşkilatı'nın kuruluş tohumları 30-31 Ekim 1992'de Ankara'da Ebulfez Elçibey, Nursultan Nazarbayev, Askar Akayev, İslam Kerimov ve Saparmurad Niyazov temsiliyetiyle düzenlenen Türk Zirvesi'yle atılmıştır. Bu zirvede Turgut Özal'ın ticari iş birlikleri, petrol, ulaştırma ve iletişim konularında iş birliğini dile getirmiş bu zirvede

³⁵⁹ Ali Asker, Ayşe Şener,” Türk Dünyasında İş Birliği ve Entegrasyon Sürecinin Kurumsallaşması Üzerine”, İçinde: *Yeni Türkiye*. Yıl: 27, Sayı: 120, İş'te Birlik Özel Sayısı-I, Ankara, 2021 (ss. 97-105). 98; Merve Kılıç, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Türk Devletleri Teşkilatı'nın Rolü”, *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi* 11-13 Mayıs 2022, Ed. Güray Alpar-Gökberk Durmaz, Ankara, (249-258), 253; Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist Çerçeve de Politik ve Askeri İşbirliğinin İncelenmesi: Türk Devletleri Teşkilatı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara, 2022, 72-73.

Türk Dünyası ülkelerinin cumhurbaşkanları Ankara Bildirisine imza atmışlardır. Zirve dönemin konjonktürünün doğru değerlendirilmesi gerektiği sürecin doğru okunmasıyla her türlü ulaşım kanalının güçlendirilmesi yoluyla uluslararası bir örgüt kurulmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Böylelikle Türk Dünyası ülkeleri arasındaki her alandaki (ticaret, iletişim, bankacılık, ulaşım) bağlantıların güçlendirilmesi hedeflenmiştir.³⁶⁰

Başlangıçta Bakü’de yapılması planlanan ikinci zirve Dağlık Karabağ olayları sebebiyle Süleyman Demirel’in himayesinde 18 Ekim 1994’te İstanbul’da gerçekleşmiştir. Zirveye Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurad Niyazov (Türkmenbaşı) katılmışlardır. Zirve sonunda İstanbul Bildirisi imzalanmıştır.³⁶¹ İstanbul zirve bildirgesinde şu hususlar öne çıkmıştır: uluslararası kuruluşlarda ortak hareket etmek, Azerbaycan-Ermenistan uyuşmazlığını barış yoluyla çözülmesi gerektiğine vurgu yapmak, “Büyük Öğrenci Projesi’ni” kapsamında öğrencilere burs imkânı sunmak, ülkeler arasında ticareti geliştirmek, mevcut ulaşım yollarını geliştirmek ve yeni bağlantılar kurmak. Ayrıca, 1993 yılında kurulan TÜRKSOY faaliyetlerine gerekli desteğin sağlanacağı belirtilmiştir.³⁶² Zirvelerin başlaması Rusya Federasyonu’nu rahatsız etmiştir. BDT’nin kurulduğu zamana denk gelen zirve Rusya Federasyon tarafından Çarlık Rusya’yı taklit edencesine tavırla Türk ülkeleri arasındaki bu birlikteliği Pantürkist olarak adlandırmıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan cumhurbaşkanlarının hazır bulunduğu zirvede eğitim, ulaştırma ve ekonomi başlıkları ele alınmıştır. Zirvenin en önemli başlıklarından birisi de Türkoloji alanında yapılması gerekenler olmuştur.³⁶³

³⁶⁰ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist Çerçeve de Politik ve Askeri İşbirliğinin İncelenmesi: Türk Devletleri Teşkilatı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 73-74; Murat Bircan, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) Üzerine Yapısal ve İşlevsel Bir Değerlendirme, Niğde Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2021, s. 31-32.

³⁶¹ “Zirveler”, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:30.12.22, [Zirveler | Türk Devletleri Teşkilatı \(turkicstates.org\)](http://Zirveler|TürkDevletleriTeşkilati(turkicstates.org))

³⁶² A. Amirbek, A. Anaurbekuly, K. Makhanov, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmiş ve Kurumsallaşması”. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2017): 164-204

³⁶³ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realists..., s. 31-33.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Türkiye cumhurbaşkanlarının katıldıkları 27-29 Ağustos 1995 tarihli Bişkek Zirvesinden ortak bildiri (Bişkek Bildirisi) imzalanmıştır. Zirvede eğitim, ulaşım, güvenlik ve ekonomi başlıkları konuşulmuştur. Bu zirvede ekonomi dışındaki politik bir düstur belirlenmesi halinde Özbekistan zirvelere mesafeli duracağını açıklarken, Türkmenistan meselelere İran ve Rusya ile ortak yaklaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Zirve sonunda Bişkek bildirisi hazırlanmıştır. Bişkek zirve bildirgesinde bölgesel istikrarın ve güvenliğin sağlanması, kültürel, bilimsel ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konuları üzerinde durulmuştur.³⁶⁴ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye ve Özbekistan cumhurbaşkanlarının hazır bulunduğu 21 Ekim 1996'da Taşkent'te (Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi) düzenlenen dördüncü zirvede Daimi Sekreteryaya oluşturulmuş, Taşkent Bildirisi imzalanmıştır. Dördüncü zirvede Türk Dünyası konulu bilimsel faaliyetlerin düzenlenmesi hakkında fikir birliğine varılmıştır. Taşkent bildirisinde Sekreteryanın görevleri belirlenmiştir. Bu düzenleme gereği Sekreteryaya, ülke liderlerine, dışişleri bakanları ve eşit düzeydeki makamlara sunulacak belgelerin koordinasyonunu sağlamak ve hazırlıklarını gerçekleştirmek, Türk cumhuriyetlerinin dil, kültür ve başarılarını tanıtmaya yönelik programlar teşkil etmek, geçmişten günümüze kadar devam eden sürede Türk halklarının yaşamına ilişkin tarih kaynakların incelenerek yayınlamaya hazırlamak öngörülmüştür.³⁶⁵

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye Özbekistan cumhurbaşkanları ve Türkmenistan Meclis Başkanı'nın hazır bulunduğu 9 Temmuz 1998'de Astana'da düzenlenen beşinci zirvede Daimî Sekreteryaya Tüzüğü onaylanmış ve Astana Bildirisi imzalanmıştır. Bu zirveden itibaren Türkmenistan daimi tarafsızlık konumu nedeniyle bu platformda devlet başkanı olarak katılmamıştır. Ayrıca uzun yıllardır Özbekistan Türklerinin muhalif kanadını temsil eden Muhammed Salih'in Türkiye'ye gelişi Özbekistan-Türkiye arasındaki ilişkileri negatif yönde etkilemiştir. Astana bildirisinde alınan kararlarda ticari ve ekonomi ilişkileri geliştirmek, İpek Yolu'nu canlandırmak, bu konuda ortak proje yürütmek, ülkelerin doğal kaynaklarının (doğalgaz, petrol vb.) çıkartılması, işletilmesi ve dünya pazarına çıkarılması konusunda projeler geliştirmek, Türkiye üzerinden Akdeniz kıyısı ve Avrupa'ya nakledilecek petrol ve doğalgaz boru

³⁶⁴ Bkz: Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 75; Murat Bircan, s. 34.

³⁶⁵ Murat Bircan, s. 35.

hatlarını döşeme konusunda çalışmalar yapmak vd. konular memnuniyetle karşılanmıştır. Bunun dışında, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın başlattıkları entegrasyon çalışmalarının geliştirilmesine yönelik çabalar desteklenirken, *Asya'da İşbirliği ile Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı*'nin toplanmasıyla ilgili Kazakistan'ın attığı adımlar desteklenmiştir. *Avrupa-Kafkasya-Asya* ulaştırma koridorunun geliştirilmesiyle ilgili uluslararası konferansa destek verilmesi beyan edilirken, Azerbaycan-Ermenistan uyuşmazlığın BM Güvenlik Konseyi'nin ilgili kararları ve AGİT Lizbon Zirvesi ilkeleri doğrultusunda çözümüne vurgu yapılmıştır.³⁶⁶

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye cumhurbaşkanları ve Türkmenistan ve Özbekistan Meclis Başkanlarının hazır bulunduğu altıncı zirve 8 Nisan 2000'de Bakü (Türk Dili Konuşan Ülkeler)'de düzenlenmiştir. Bu zirveye damgasını vuran başlıklar Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı ve Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye-Avrupa Hazar Doğal Gaz Hattı olmuştur. Terör ve narkotik konularında iş birliği yapılması istişare edilmiştir.³⁶⁷ Zirvenin sonunda Bakü Bildirisi imzalanmıştır. Bildiride Daimî Sekreteryası'nın Türkiye'de tesis edilmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır.³⁶⁸

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan cumhurbaşkanları ve Özbekistan Meclis Başkanının katıldıkları yedinci zirve 26-27 Nisan 2001'de İstanbul'da yapılmıştır. Bu zirvenin önemi Kazakistan tarafından Aksakalılar Konseyi ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi, Kırgızistan tarafından Zirve Daimî Sekreteryası oluşturulması önerilmiştir.³⁶⁹ Zirvede Türkçe Konuşan Ülkeler ifadesi yerine Türk Dili Konuşan Ülkeler ifadesi kullanılması dikkat çekilmiştir. Sekizinci zirvesinin 2002 yılında Aşkabat'ta düzenlenmesi 2001 yılında gerçekleşen İstanbul Bildirisinde karar verilmişti. Fakat aradan geçen beş yıl sonunda 2006 yılında Antalya'da gerçekleşmiştir. Bazı uzmanlar bu kesintiye Türkiye'nin Orta Doğu'ya

³⁶⁶ Murat Bircan, s. 37-38.

³⁶⁷ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 76.

³⁶⁸ "Zirveler", Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:30.12.22, [Zirveler | Türk Devletleri Teşkilatı \(turkicstates.org\)](http://Zirveler|TürkDevletleriTeşkilatı(turkicstates.org))

³⁶⁹ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 77.

yönelerek Orta Asya'ya uzak kalmalarını³⁷⁰ ve o dönem Türkiye'de yaşanan istikrarsızlıklara³⁷¹ bağlamışlardır.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye cumhurbaşkanları ve Türkmenistan Ankara büyükelçisinin hazır bulunduğu sekizinci zirve, verilen aranın ardından 17 Kasım 2006'da Antalya'da düzenlenerek süreç devam etmiştir. Zirvede Irak ve Kıbrıs Türklerinin meseleleri konuşulmuş, Kazakistan tarafından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin oluşturulması fikri teklif edilmiştir. Zirve, Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in ev sahipliğinde düzenlenmiştir. Zirveye Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan cumhurbaşkanları, Türkmenistan ise elçilik düzeyinde katılmıştır. Özbekistan ise Zirveye katılmamıştır. Sekizinci zirvede görüşülen konular aynı olmakla birlikte en önemli nokta Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin kurulması önerisi olmuştur. Zirve sonunda İstanbul Bildirisi imzalanmıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye cumhurbaşkanları ve Türkmenistan Cumhurbaşkanı yardımcısının hazır bulunduğu 2-3 Ekim 2009'daki dokuzuncu zirvede Nahçıvan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi kurulmuştur. Ancak benimsemiş olduğu tarafsızlık ilkesi gereğince Türkmenistan söz konusu antlaşmayı imzalamamıştır.³⁷² Bu tarihi gün her sene “3 Ekim Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Günü” olarak kutlanmaktadır.³⁷³ Konseyin kuruluşuyla alakalı 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül “*Tarihi bir zirve olmuştur. Büyük mutluluk içindeyim. Son iki senedir yapılan çalışmalar kurumsallaşmanın ve teşkilatlanmanın önünü açmıştır. 1992'de başlayan rüya gerçek oldu. Konseyin kurulmasıyla birlikte Türk dünyası içinde ilişkiler, yardımlaşma ve iş birliği daha ileri düzeye ulaşacaktır*” demecini vermiştir. Nahçıvan Antlaşması maddeleri ile Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin ardılı olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında oluşan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi “...uluslararası hukukun evrensel normlarını benimseyen şemsiye bir

³⁷⁰ Mehmet Seyfettin Erol, “Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 12, 2012

³⁷¹ Bkzı: A. Amirbek, A. Anaurbekuly, K. Makhanov, ss. 164-204

³⁷² Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 77-78.

³⁷³ Serdar Işıldak, Küresel Entegrasyonda Türk İşbirliği Modeli Olarak Türk Devletleri Teşkilatı'nın Yeri, (Bursa Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Bursa, 2022, s. 32.

örgüt formatını kazanmıştır.” Zirveye Özbekistan’ın katılmaması dikkat çekmiştir. Konseyin kuruluşunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in çabaları Nursultan Nazarbayev tarafından takdir edilmiştir.³⁷⁴

Yine Özbekistan’ın katılmadığı Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Türkmenistan cumhurbaşkanları hazır bulunduğu onuncu zirveye 15-16 Eylül 2010’da İstanbul’da düzenlenmiştir. Bu zirvelerde Türk Dünyası ülkeleri arasında sosyo-ekonomik iş birlikleri gerçekleşmiştir.³⁷⁵

3.4.3 Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Zirveleri

Nahçıvan Antlaşması’ndan sonra Türk Dili Konuşan İşbirliği Ülkeler Konseyi Zirvesinin ilk toplantısı Ekonomi ve Ticari İşbirliği hedefiyle 20-21.09.2011’de Almatı’da gerçekleşmiş Türk İş Konseyi ve tüzük çalışmaları yapılmıştır. Tematik şekilde gerçekleşen ilk zirve olması dolayısıyla önemlidir. Birinci Zirve Bildirisinde genel, ekonomik, uluslararası projeler, güvenlik, sanat ve kültürel, uluslararası örgütlerde iş birliği ve diğer konular üzerinde durulmuştur. Zirvenin dokuzuncu maddesinde üye ülkeler arasında malların, sermayelerin, hizmetlerin ve teknolojilerin serbest dolaşımı gerçekleşmesinin ekonomik iş birliğinin temel amacı olduğu vurgulanmıştır. Zirvede üye ülkelerdeki kitle iletişim araçlarının, kamuoyundaki Türk Konseyi ve Konsey ile ilgili kuruluşlar arasında daha fazla farkındalık sağlamak konusunda önemli bir rol oynaması gerektiğini vurgulamışlar, bu bağlamda Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Platformu’nun kurulmasını memnuniyetle karşılamışlardır.³⁷⁶

Ardından 22-23.08.2012’de Bişkek’te Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği temalı olarak yeni kuşakların kazanılması hedeflenmiştir. Toplantıya Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev başkanlık etmiştir. Zirveye Azerbaycan Başbakanı Artur Razi-zade, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül katılım göstermiştir. Zirve “Eğitim, Bilim ve

³⁷⁴ Myrzakhan Baibolov, Türk Dili Konuşan Devletlerde Gazetelerin Olaylara Bakışı, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2020, s. 68-71.

³⁷⁵ Ali Asker, Ayşe Şener, s. 98-99; Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist ..., s.78.

³⁷⁶ “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Birinci Zirve Bildirisi”, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/1-zirve-bildirisi-8-tr.pdf.

Kültürel İşbirliği” teması ile gerçekleşmiştir. İkinci Zirve’de kültürel iş birliği, eğitim ve bilim iş birliği, ekonomik işbirliği, dış politika ve güvenlik konularında işbirliği ve diğer meseleler üzerine görüşmeler sağlanmıştır. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin 2012 yılında gerçekleşen ikinci zirvesinde Konsey’in resmi bayrağı kabul edilmiştir. Konsey’in dört üye ülkesinin milli bayraklarından semboller barındıran resmi bayrak; sekiz köşeli yıldız sembolünü Azerbaycan bayrağından, mavi rengini Kazakistan bayrağından, güneş sembolünü Kırgızistan bayrağından, hilal sembolünü Türkiye bayrağından almıştır. Konsey Bayrağının resmi onayı ise 2012 yılında Türk Konseyi’nin Devlet Başkanları düzeyinde gerçekleşen toplantısında gerçekleşmiştir. Zirvede derinleştirilmiş toplumsal bağlara kapsamlı bir temel oluşturma amacıyla yeni bir ortak Türk kültürü gündemi başlatacaklarını beyan ederken bu maksatla 2010 yılında kurulan Türk Akademisi ikinci zirve ile uluslararası statü kazanmıştır. Zirvede Türk Kültür ve Miras Vakfının kurulmasına dair anlaşma imzalanmıştır. Gerçekleşen zirvede eğitim konusunda birçok madde üzerinde durulurken Türk Üniversiteler Birliğinin kurulması yönünde gerçekleşen adımları desteklerini belirtmişlerdir.³⁷⁷

Türk Konseyi’nin Üçüncü Zirvesi 15-16.08.2013 tarihinde “Ulaştırma” teması ile Azerbaycan’ın Gebele şehrinde gerçekleşmiştir. Zirveye Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev başkanlık ettiği toplantıya Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambaev, Türkmenistan Başbakan Yardımcısı Sapardurdu Toyliyev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül katılım göstermiştir. Gebele’de Üçüncü Zirve Bildirisi imzalanmıştır. Bildiride kültürel iş birliği, spor işbirliği, bilim ve eğitim işbirliği, ekonomik işbirliği, diaspora işlerinde işbirliği, dış politika ve güvenlik konularında işbirliği ve diğer meseleleri içeren konular üzerinde durulurken işbirliklerini artırma kararlarını içermektedir. Zirvede şimdiye kadar gerçekleşen kültürel gelişmelere memnuniyetlerini vurgularken; Türk Kültür ve Miras Vakfı’nın onay sürecinin tamamlanmasının önemine işaret etmişlerdir. Türk Akademisinin Kuruluşuna Dair Anlaşmanın tamamlanmasına dikkat çekmişlerdir. Türk Üniversiteler Birliği’nin kurucu toplantılarına memnuniyetlerini belirtirken Birliğin hedeflerinin gerçekleştirilmesi üzere Bakanlıkları ve devlet kurumlarını görevlendirmişlerdir. Türk Konseyi üye devletleri arasında ticaret ve yatırım hacminin

³⁷⁷ “Türk Konseyi İkinci Zirve Bildirisi”, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/2-zirve-bildirisi-9-tr.pdf.

artmasından memnuniyetlerini vurgulamışlardır. 3 Temmuz 2013 tarihinde düzenlenen Türk Konseyi Ulaştırma Bakanları Birinci Toplantısı raporunu memnuniyetle karşılayarak; ulaştırma verimliliğinin artırılması hususunda Sekreteryaya ile ilgili kurumlar görevlendirilmiş, Üye Devletlerin Ulaştırma Bakanları tarafından “Ulaştırmanın Geliştirilmesi üzerine Ortak İşbirliği Protokolü”nün ve “Bakü, Aktau ve Samsun Limanları Arasında İşbirliği ve Kardeş Liman İlişkisi Kurulmasına Yönelik Mutabakat Zaptı”nın imzalanmasını memnuniyetle karşılamışlardır.³⁷⁸

Türk Konseyi’nin Dördüncü Zirvesi 05.06.2014 yılında Türkiye’nin Bodrum şehrinde “Turizm Alanında İşbirliği” temasıyla gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün başkanlık ettiği zirveye Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazbek Atambaev katılmıştır. Ekonomik alanında iş birliği, dış politika ve güvenlik konularında işbirliği, toplumsal ve insani ilişkiler alanında işbirliği ve diğer konular üzerinde durulmuştur. Ağırlık olarak ekonomi özellikle turizm alanında iş birliğinin geliştirilmesi mevzusu üzerinde durulmuştur. Zirvede “Turizm Alanında Ortak İşbirliği Protokolü”nün Üye Ülkelerin Turizmden sorumlu Başkanları tarafından imzalanması ve Türk Konseyi himayesinde bir Ortak Turizm İş Birliği kurulması kararını memnuniyetle karşıladıklarını belirtmişlerdir. Bir turist rehber kitabıyla desteklenen “Türk Konseyi- Modern İpek Yolu” adında ortak bir tur programı düzenlemesinden duydukları memnuniyet duyduklarını ifade ettiklerini, Üye ülkelere gezi programları düzenlemek amacıyla Kazakistan’ın koordinatörlüğünde Görev gücü kurulmasından memnuniyet duyduklarını belirtmişlerdir. Türk Dili Konuşan Yazarlar Birliğinin TÜRKSÖY tarafından kurulmasını takdirle karşılamışlardır. Türk dünyası ülkeleri arasındaki iş birliği ve bağların geliştirilmesinin ve daha ileriye taşınması için çeşitli alanlardaki kuruluşların faaliyetlerinin eşgüdümünü sağlayan ve tekrarını önleyen çatı organizasyon olarak Türk Konseyi’nin önemini altını çizmişlerdir.³⁷⁹

Türk Keneşi’nin Beşinci Zirvesi “Medya ve Enformasyon İşbirliği” teması ile 11.09.2015 yılında Astana’da gerçekleşmiştir. Zirveye Kazakistan Cumhurbaşkanı

³⁷⁸ “Türk Konseyi Üçüncü Zirve Bildirisi”, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/3-zirve-bildirisi-10-tr.pdf

³⁷⁹ “Türk Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi”, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi: 31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/4-zirve-bidirisi-11-tr.pdf

Nursultan Nazarbayev ev sahipliği yaparken, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Almazek Atambaev ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı İsmet Yılmaz katılım sağlamıştır. Ayrıca ev sahibi olan Kazakistan'ın daveti ile Türkmenistan Başbakan Yardımcısı Sapardurdu Toyliyev zirve toplantısına katılmıştır. Zirve süresince medya ve enformasyon alanında iş birliği, ekonomi alanında işbirliği, dış politika ve güvenlik konularında işbirliği, sosyal ve kültürel konularda işbirliği, eğitim ve bilim alanında işbirliği, Türk Dünyası'nda kurumsal işbirliği ve diğer konular üzerinde durulmuştur. Zirvede medya ve enformasyon konusunda Türk Konseyi Ortak Protokolünün, Türk Konseyi Üye Ülkeleri Resmi Haber Ajansları Arasında İşbirliğine Dair Mutabakat Zaptının, Türk Konseyi Üye Ülkelerinin Ulusal Televizyon Kanalları Arasında İşbirliği Protokolünün imzalanması takdir ettiklerini beyan etmişlerdir. Uluslararası Türk Televizyon Kanalı kurulması planı üzerine tarafları kanalın kurulması için teşvik ettiklerini beyan etmişlerdir. Zirvede Türk Devlet Teşkilatı bünyesinde Türk Konseyi Genel Sekreteri ve Türk Kültür ve Miras Vakfı başkanlığı atamaları yapılmıştır.³⁸⁰

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Devlet Başkanları 03.09.2018'de Kırgızistan'ın bir şehri olan Çolpan-Ata'da bir araya gelmişlerdir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov'un ev sahipliğinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan katılım sağlamıştır. Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev ve Macaristan Devlet Başkanı Victor Orban ev sahibi Kırgızistan'ın daveti üzerine iştirak etmişlerdir. Zirve toplantısının teması “Gençlik ve Ulusal Spor İşbirliği”dir. Zirvede gençlik ve spor iş birliği, ekonomide işbirliği, dış politika/güvenlik konuları ve uluslararası kuruluşlarla ilişkiler alanlarında işbirliği, toplumsal alan medya alanları ve kültürel alan ilişkilerinde işbirliği, eğitim ve bilim alanlarında işbirliği, Türk Dünyasında kurumsal işbirliği ve diğer hususlar üzerindeki kararlarını Zirve Bildirgesinde beyan etmişlerdir. Zirvede gençlik ve spor alanında Konsey Ülkelerin dayanışma ve kalkınma girişimlerinin teşviki konusunu gündeme getirmişlerdir. İkinci Zirve toplantısında ilk kez gündeme gelen Dünya Göçebe Oyunlarının 2014, 2016 ve 2018 yıllarında Issık Göl'de gerçekleşmesini takdir etmişlerdir. Üye ülkelerin gençlik

³⁸⁰ “Türk Konseyi Beşinci Zirve Bildiri”, Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim Tarihi: 31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/fifth-zirve-bildirisi-12-tr.pdf

örgütleri arasındaki ilişkileri güçlendirecek olan Türk Konseyi Gençlik Platformu'nu ve Genç Liderler Forumu'nu faaliyete geçirmeleri için teşvik etmişlerdir. Altıncı Zirve Toplantısı'nın en önemli noktalarından birisi ise Macaristan'ın Türk Konseyi Gözlemci Ülkesi statüsü almasıdır.³⁸¹

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Yedinci Zirvesi 15.09.2019'da Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ'lerin) Desteklenmesi" temasıyla gerçekleşmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde Kazakistan Cumhurbaşkanı-Elbaşı ve Türk Konseyi Onursal Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Macaristan Başbakanı Victor Orban ve Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev katılım göstermişlerdir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in daveti ile Türkmenistan Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Purli Agamyradov zirveye iştirak etmişlerdir. Yedinci Zirve Nahçıvan Anlaşmasının onuncu yıl dönümü ile aynı tarihte gerçekleşmiştir. Güçlenerek devam eden Türk Konseyi'nin tam üyesi olması konusunda Özbekistan karar almıştır. Zirve Bildirisinde üye ülkeler takdir duyduklarını, iş birliğinin daha da gelişeceğine duydukları güveni ifade etmişlerdir. Yedinci Zirve Bildirisinde ekonomide iş birliği, dış politika/güvenlik konularında işbirliği ve uluslararası kuruluşlarla ilişkiler, kültürel ve sosyal işler alanında işbirliği, eğitim ve bilim alanlarında işbirliği, Türk Dünyası'nda kurumsal işbirliği ve organizasyona ilişkin hususlar üzerinde durulmuştur. Türkiye tarafı Türk Ticaret ve Sanayi Odası'nın (TTSO), Üye Ülkeler arasındaki ticaret ve yatırım iş birliğini geliştirmek için yeni ve güçlü mekanizma haline getirilmesi ve 2019 tarihinde TTSO'nun Genel Kurul Toplantıları dikkat çekmişlerdir. Zirve Bildirisinde Türk Konseyi Üye Ülkelerin özel sektörleri arasındaki ilişkileri güçlendirmek için yeni Türk İş Web Portalı'nın (www.turkicbusiness.com) kurulmasının talimatı verilmiştir. Türk Keneşi bünyesinde kurulması planlanan "Ortak Türk Yatırım Fonunun" aşamalarının hızlanması noktasını vurgulamışlardır.³⁸²

³⁸¹ "Türk Konseyi Altıncı Zirve Bildirisi", Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/6-zirve-bildirisi-13-tr.pdf

³⁸² "Türk Konseyi Yedinci Zirve Bildirisi", Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi: 02.01.2023, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/7-zirve-bildirisi-14-tr.pdf

Özbekistan Türk Devletleri Keneşi'nin 1, 2, 4, 5, 6 ve 7. zirvelere katılmış 15 Ekim 2019 zirvesinde Özbekistan Senatosu'nun onayıyla Türk Konseyi'ne üye olmuştur. Bu katılım konseyi sosyo-ekonomik manada güçlendirmiştir. Özbekistan'ın Türk Dünyası için önemli bu platformdan uzak durmasındaki temel neden 16 Şubat 1999'da Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'a düzenlenen suikast girişiminin etkisi olmuştur. Özbekistan'da iktidarın Şevket Mirziyoyev'e devredilmesine kadar devam etmiştir.³⁸³ 19 Eylül 2019'da Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de Türk Konseyi'nin Avrupa ofisi açılmıştır.³⁸⁴

10 Nisan 2020'deki zirve Covid-19 salgını nedeniyle video konferans aracılığıyla yapılmıştır. Bu zirvede tüm liderler salgın sonrasındaki dünyaya hazırlanmanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Zirveye Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus'da katılmıştır. TDT'nin bu süreçte farklı ülkelerde kalan yabancı vatandaşların vize sorununun çözülmesi, gümrük geçişlerinin kolaylaştırılması, yaşanan tecrübelerin paylaşılması gibi yapılması gerekenler istişare edilmiştir (Akşam Gazetesi, 11.04.2020; Takvim Gazetesi, 11.04.2020; Yeni Şafak, 11.04.2020).³⁸⁵

Dünya Sağlık Örgütü Çin'in Wuhan kentinde nedeni bilinmeyen vakalar ile karşılaştığını belirtmiştir. Bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 2020 yılında tanımlanan bir virüs olarak ortaya çıkmıştır.³⁸⁶ Bulaşma süresi çok hızlı olan bu virüsün tüm dünyaya yayılması Türk Konseyi'ni de etkilemiş, Konsey bu global soruna kayıtsız kalmamıştır. 2020 yılında Devlet Bakanları Olağanüstü Toplantısı "Covid-19 Küresel Salgını ile Mücadelede Dayanışma ve İşbirliği" teması ile video konferans aracılığıyla gerçekleşmiştir. Başkanlığını Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in yaptığı toplantıya Kazakistan Cumhurbaşkanı Kaasım Comert Tokayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov, Macaristan Başbakanı Victor Orban, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Türkmenistan Cumhurbaşkanı

³⁸³ Rahim Mamadaliyev, "Türk Devletleri Teşkilatında Özbekistan'ın Rolü", *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi* 11-13 Mayıs 2022, Ed. Güray Alpar-Gökberk Durmaz, Ankara, (141-148), 143-144; Myrzakhan Baibolov, s. 80.

³⁸⁴ Myrzakhan Baibolov, s. 84.

³⁸⁵ Serdar Işıldak, s. 33.

³⁸⁶ Covid-19 Nedir? T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu, Erişim Tarihi:02.01.2023 <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>

Gurbangulu Berdimuhammedov, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Türk Konseyi Genel Sekreteri Bağdat Amreyev katılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Dr. Tedos Adhanom Ghebreyesus da toplantıya video konferans vasıtasıyla katılmıştır. Toplantıya Macaristan Başbakanı gözlemci üye olarak katılırken, Türkmenistan Cumhurbaşkanı ve Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü misafir olarak katılım göstermiştir. Zirvede Covid-19 pandemisinin oluşturduğu küresel tehdide karşı ortak önlem alınması gerektiğini vurgularken, küresel iş birliği ve dayanışma ile pandeminin yol açtığı olumsuz olayların düzelmesine olan inançlarını vurgulamışlardır.³⁸⁷

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin gayri resmi 31 Nisan 2021 tarihinde “Türkistan: Türk Dünyasının Manevi Başkentlerinden Biri” temasıyla gerçekleşmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Comart Tokayev'in başkanlık ettiği toplantıya Kazakistan'ın Birinci Cumhurbaşkanı ve Türk Konseyi'nin Onursal Başkanı Nursultan Nazarbayev, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Japarov, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulu Berdimuhammedov, Macaristan Başbakanı Victor Orban ve Türk Konseyi Genel Sekreteri Bağdad Amreyev'in katılımları ile gerçekleşmiştir. Zirve'nin gerçekleştiği tarih Nevruz Bayramına denk gelmesinden dolayı bayramı kutlarken, Konseyin son yıllarda elde ettiği başarılarla dikkat çekmişlerdir. Zirvede Türkistan şehrini Türk Dünyası'nın manevi başkentlerinden birisi olarak ilan etmişlerdir. Türk Keneşi'nin Onursal Başkanı Nursultan Nazarbayev'in Konsey'in ismini değiştirmeye yönelik girişimini desteklemişlerdir.

3.4.4 Yeni Adlandırma: Türk Devletleri Teşkilatı

Türk devletleri arasında kurumsallaşma sürecindeki en önemli gelişmelerden biri örgütün adının değiştirilerek hak ettiği bir şekle kavuşturulması olmuştur. Bu önemli adım 12.11.2021'de “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” temasıyla

³⁸⁷ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Olağanüstü Zirvesi Bakü Bildirisi”, Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim Tarihi:02.01.2023, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/olaganustu-zirve-baku-bildirisi-2020-17-tr.pdf

İstanbul’da düzenlenen Türk Konseyi’nin 8. Zirve Toplantısında³⁸⁸ atılmıştır. Toplantıyı önemli kılan bir başka husus ise İkinci Karabağ Savaşı sonrası düzenlenen ilk toplantı olmasıydı. Zirve, Cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan’ın başkanlığında gerçekleşirken, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Macaristan liderleri ve örgütün genel Sekreteri Baghdad Amreyev katılmıştır.³⁸⁹ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, bu toplantıda örgütün adının değişerek “Türk Devletleri Teşkilatı” ismini alması, kurumsallaşma yönünde atılan en önemli adımlardan biridir. Bu sıradan bir ad değişikliği olmayıp, Türk devletlerinin vizyon olarak çok önemli bir gelişme ve çağın ruhuna uygun bir bakış açısı yakaladıklarının bir göstergesidir. Bir başka önemli gelişme, sürekli olarak tarafsızlık ilkesine vurgu yaparak örgütün çalışmalarına yetersiz düzeyde katılım sağlayan Türkmenistan, bu sefer cumhurbaşkanı düzeyinde katılmış olmasıdır. Bu husus, ilerleyen dönemlerde Türkmenistan’ın örgüte katılım konusunda daha kararlı bir tutum sergileyeceği yönünde yorumların yapılmasına yol açmıştır.³⁹⁰ Toplantıda, Karabağ Zaferi dolayısıyla Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, örgütün yüksek ödülü olan “Türk Dünyası Âli Nişanı” ile ödüllendirilmiştir; bu olay aynı zamanda örgütün Karabağ Savaşı’nın sonuçlarına yönelik kurumsal bir bakış açısının ifadesi olarak değerlendirilebilir. Örgütün yeni adlandırılmasının yanı sıra genel olarak, zirvenin basına yansıyan görüntüleri, yapılan açıklamalar, karşılıklı diyaloglar ve verilen mesajlar, Türk devletleri arasında işbirliğinin nitelik itibariyle yeni bir evreye girdiğinin göstergesidir. Zirvede genel olarak İkinci Karabağ Savaşı, Kırgızistan-Tacikistan arasındaki anlaşmazlıklar ve Türk Dünyası ülkeleri arasındaki lojistik bazlı meseleler olmuştur.³⁹¹ Zirvede 121 maddelik bildiri yayımlanmış, dönem başkanlığını Türkiye Cumhuriyeti devralmıştır.³⁹²

³⁸⁸ Ali Asker, Ayşe Şener, s. 72-85.

³⁸⁹ “Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirvesi İstanbul’da düzenlendi” *Türk Devletleri Teşkilatı*, 12.11.2021, (Erişim Tarihi:15.11.2021), https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi_2394

³⁹⁰ Sedanur Şeyban, “İş Birliğinde Yeni Merhaleye Geçiş; Türk Devletleri Teşkilatı”, *Kafkassam*, 14.11.2021 (Erişim Tarihi:15.11.2021), <https://kafkassam.com/sedanur-seyban-is-birliginde-yeni-merhaleye-gecis-turk-devletleri-teskilati.html>

³⁹¹ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 96.

³⁹² Serdar Işıldak, s.34.

3.5 Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kişiliği ve Konumlandırılması

Türk Devletleri Teşkilatı'nın uluslararası örgüt niteliği üzerine birtakım araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar gerek kavramsal gerekse kuramsal çerçeveden bakıldığında, teşkilatın; örgütün faaliyetleri ve üye devletler arasındaki ilişkilere dayalı bir uluslararası örgüt olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu hususta aksi bir tez ve iddia bulunmazken, tartışılan konu Türk Devletleri Teşkilatı'nın örgüt sınıflandırılması içerisinde nereye konumlandırılmasıdır. Bu konuda sağlıklı bir değerlendirmede bulunmak için örgütlerin ve uluslararası örgütlerin tanım ve sınıflandırılmasına değinmekte yarar vardır. Çalışmanın sınırlarını aşmadan örgüt kavramı ve türleri üzerine şu hususlara değinilebiliriz. Bilindiği üzere “örgüt bir amacı veya eylemi gerçekleştirme ereğiyle bir araya gelmiş kurumların ve kişilerin oluşturduğu bir birliktir.” Genel sözlüklerde geçen tanımlama da bu şekildedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde “ortak bir amacı veya işi gerçekleştirmek için bir araya gelmiş kurumların ve kişilerin oluşturduğu birlik, teşekkül, teşkilat” tanımlanmaktadır.³⁹³ Sosyal bilimler alanında da “*belirli bir hedefi gerçekleştirmek yada bir işi yürütmek üzere insanların katılımıyla oluşturulan veya toplumsal ilişkilerde tüzel kişiliğe, kurumsal kimliğe ve fiziki varlığa sahip olan oluşumlar*” örgüt olarak ifade edilmektedir.³⁹⁴

Uluslararası örgüt tanımı yapılırken örgüt kavramı uluslararası sistem üzerinden değerlendirilmekte ve bağlamda içerik kazanmaktadır. Davut Ateş'e göre uluslararası örgüt fiziksel varlık olarak ortaya çıkar, kurumsal olarak kimliği belirlenir ve tüzel kişiliği tanınır.³⁹⁵ Uluslararası örgütlerin gelişim tarihi her ne kadar eskilere dayansa da modern anlamda 19. yüzyıl başından itibaren şekillendiği söylenebilir. 1814 Viyana Kongresinde yapılandırılan “Avrupa Uyum” bu anlamda bir ilktir. Aynı yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında uluslararası örgütlenmeler açısından Lahey Konferansları büyük önem taşımıştır.³⁹⁶ 20 yüzyılda ilk kapsayıcı ve etkin örgütlenmenin Milletler Cemiyeti tecrübesinde yaşandığını görmekteyiz. “Büyük

³⁹³ Bkz. TDK Sözlüğü (Online)

³⁹⁴ Davut Ateş, *Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı*, Dora Yayınları, Bursa, 2014; Ayrıca bakınız *Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler*, (Editörler: Şaban H. Çalış, Erdem Özlük), 2. Baskı, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2022.

³⁹⁵ Davut Ateş, s. 23.

³⁹⁶ Mehmet Hasgüler, Mehmet Uludağ, *Uluslararası Örgütler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2012, s. 51-52

deney” olarak adlandırılan bu gelişme kalıcı bir şekilde varlığını sürdürmemesine rağmen evrensel olma bakımından bir önemli ve bir ilktir.³⁹⁷ Uluslararası örgüt açısından ikinci önemli gelişme günümüzde de devam eden Birleşmiş Milletler sürecidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası yeryüzünde barışı korumak amacıyla oluşturulan bu örgüt, günümüzde çok fazla eleştirilmesine rağmen bunun dışında bir alternatifin olabileceğini söylemek son derece zordur. Keza dünya düzeni hâlihazırda bu örgüt üzerinden işlenmektedir.³⁹⁸ İkinci Dünya Savaşı’nın ardından küresel çapta adeta bir “örgüt patlaması” yaşanmıştır. Her geçen gün sayıları artan, işlevsellikleri konusunda belli sorunlar yaşayan, iniş çıkışların yaşandığı uluslararası örgütlerin yapısı ve işleyiş şeklinin gözlemlenmesi bu alanda çalışan araştırmacıları zorlayacak niteliktedir. Bu yüzden günümüzde uluslararası örgütün kuruluşundan ziyade istikrarlı bir şekilde çalışıp çalışmadığı önemlidir.

Uluslararası örgütlerin sınıflandırılması ve türlerinin belirlenmesi farklı kriterler üzerinden yapılmaktadır. En genel anlamıyla uluslararası örgütler hükümet arası örgütler ve hükümetler dışı yani uluslararası sivil toplum kuruluşları şeklinde iki kola ayrılmaktadır. Çeşitli kriterler üzerinden yapılan sınıflandırmada ise çok sayıda örgütün hangi sınıflandırmaya tabi tutulacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu tür bir sınıflandırma doktrinsel nitelikte olup farklı yaklaşımlarla belirlenmektedir. Örneğin uluslararası örgütler amaçlarına göre genel ve özel amaçlı, sürelerine göre daimî ve geçici, coğrafi dağılımına göre küresel ve bölgesel, faaliyet önceliğine göre ekonomik, teknik, siyasal, askeri vs. şeklinde sınıflandırılmaktadır.³⁹⁹ Bir örgütün uluslararası hüviyet kazanması için beş temel unsura sahip olması gerektiğinden bahsedilir. Bu bağlamda uluslararası örgüt 1) uluslararası bir antlaşma ile kurulacak. 2) uluslararası bir kişiliğe sahip olacak. 3) kurumsal olacak. 4) işlevsel bir kuruluş olarak çalışacak. 5) üyeler arasında işbirliğini sağlayacaktır.⁴⁰⁰ Yukarıda bahsedilen hususları dikkate alarak Türk Devletleri Teşkilatı’nın nasıl bir uluslararası örgüt olduğu konusunda somut tespitlerde

³⁹⁷ Bkz. A. LeRoy Bennett, James K. Oliver, *Uluslararası Örgütler: İlkler ve Meseleler*, (Çeviren: Nasuh Uslu), BB101, Ankara, 2015, s. 24 vd.

³⁹⁸ İnan Rüma, “Uluslararası Örgütler”, İçinde: *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, (Editör: Evren Balta), İletişim Yayınları, Ankara, 2014, (ss. 371-406)

³⁹⁹ Ayrıntılı bir sınıflandırma için bakınız: Beril Dedeoğlu, “Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırma Biçimleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 49, S.0, Yıl:1998, (Ss. 15-49)

⁴⁰⁰ Mehmet Emin Çağırın, *Uluslararası Örgütler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013, s. 7-13

bulunabilir: Türk Devletleri Teşkilatı Nahçıvan Antlaşması ile kurulmuş olup, söz konusu antlaşmanın 1. maddesine göre uluslararası kuruluş niteliğindedir. Bu kuruluş üye devletlerin rızasıyla gerçekleşmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı bir örgüt olarak, kurucu antlaşması gereği uluslararası hukuki kişiliğe sahiptir. Ayrıca bu kişilik uluslararası sistemin diğer aktörleri tarafından da tanınmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı faaliyetlerini örgütün kurumsal yapısı üzerinden gerçekleştirir. Bu yapıyı oluşturan organlar Devlet Başkanları Konseyi, Dış İşleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekretarya'dan ibarettir. Örgütün faaliyet amaçları ve işlevleri yine kurucu antlaşmanın 2. maddesinde belirtilmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın hangi uluslararası örgüt sınıfına ait edilmesi konusuna gelince ayrıntılara girmeden teşkilatın bir bölgesel örgüt niteliğinde olduğu, üyeliğe açık olduğu, Türk kültürüne sahip ülkelerin sadece üye olabileceği, fakat gözlemci üye statüsünün de belirlendiği ayrıca vurgulanması gereken hususlardır.⁴⁰¹ Türk Devletleri Teşkilatı pek çok uluslararası örgütle; Dünya Sağlık Örgütü, İslam İşbirliği Konferansı, AGİT, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı vd. işbirliği yapmaktadır.

3.6 Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kurumsal Yapısı

Daha önce bahsedildiği gibi bir uluslararası örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı kurucu belgeyle belirlenmiş bir kurumsal yapıya sahiptir. Bu yapı içinde ana karar organı olan Devlet Başkanları Konseyi üye devletlerin ülke liderlerinden oluşur. Hâlihazırda üye devletler olarak Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanları bu konseyin üyeleridir. Adil yönetim ilkesinden hareketle Devlet Başkanları Konseyi'nin dönem başkanlığı, üye devletlerin devlet başkanları tarafından sırasıyla yürütmektedir. 2022 yılından itibaren Türk Devletleri Teşkilatı dönem başkanlığı Türkiye'ye havale edilmiştir. Dönem başkanlarının olağan toplantıları yılda bir kez yapılmaktadır. Kurucu belgenin dışında bu konuda Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Çalışma Esasları adlı bir normatif düzenleme bulunmaktadır; düzenleme gereği olağanüstü toplantılar da yapılabilmektedir üye devletlerden biri 10

⁴⁰¹ Türk Devletleri Teşkilatı'nın örgüt statüsünün uluslararası hukuk ekseninde yapılmış olan bir değerlendirme için bakınız: Hakkı Hakan Erkine, İlayda Eray, "Uluslararası Hukuk Bakımından Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletler Teşkilatı", *Güvenlik Stratejileri Dergisi 2022 TDT Özel Sayısı*; (ss. 217-250); Çiğdem Şahin (ss. 1165-1174)

gün içinde olağanüstü toplantı bildirimine itirazda bulunmazsa toplantı gerçekleşecektir. Kurum bünyesindeki tüm kararlar oy birliği ile alınır.⁴⁰²

Kurucu antlaşmanın 6. maddesinde belirtildiği üzere teşkilatın gündemindeki konuları ve güncel uluslararası meseleleri değerlendiren, ayrıca Sekretarya'nın mali yapısını ve raporunu tasdik eden organ Dış İşleri Bakanları Konseyi'dir. Dış İşleri Bakanları Konseyi, Devlet Başkanları Konseyi'nin toplantılarının yapıldığı yerde ve toplantı öncesinde düzenlenir; tarafların antlaşması üzerine olağanüstü toplantılar da yapılabilecektir. Bu organ üye devletlerin en az üçte ikisinin katılımıyla toplanarak kararları oy birliği ile alacaktır.

Bir başka organ da Kıdemli Memurlar Komitesi'dir. Bu komiteye taraflar en az bir temsilci görevlendirir. Komite Sekretarya'da görev yapacak personeli onaylama yetkisine sahip iken Sekretarya ile işbirliği içinde çalışarak ona yardımcı olmaktadır.

Türk Devletleri Teşkilatı Aksakallar Konseyi örgüt bünyesinde faaliyet gösteren bir daimî danışma kuruludur. Konseyin faaliyet esasları 21 Ekim 2011'de Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Himayesinde Faaliyet Gösteren Aksakallar Konseyi Yönetmeliği ile yürütülmektedir. Aksakallar Konseyi'nin çalışmaları ve gündem maddeleri koordinatör tarafından belirlenecektir. Konsey aksakalları üye devletleri tanınmış ve saygın kişiler tarafından seçilecektir.

Türk devletleri teşkilatının işlevsellik açısından daimî faaliyet gösteren Sekretarya kurumu önemli görevler üstlenmiştir. Bu birimin başında duran Genel Sekreter Dış İşleri Bakanlığı tarafından tavsiye edilmektedir. Bu tavsiye üzerine Devlet Başkanları Konseyi gereken onay işlemi gerçekleştirir. Genel Sekreter 3 yıllık bir süre için atanır. Genel Sekreter yardımcıları üye devletler tarafından tayin edilirken diğer görevliler üye devletlerin ulusal mevzuatları doğrultusunda atanmaktadır.

Türk Devletler Teşkilatı'nın bünyesinde yer alan organların toplantılarına katılacak kişiler ve Sekretarya'da çalışan görevliler, ev sahibi ülke tarafından diplomatik misyon mensuplarına sağlanacak diplomatik ayrıcalık ve muafiyetlerden yararlanacaklardır. Bilindiği üzere bu konudaki düzenlemeler 1961 tarihli diplomatik ilişkiler hakkında Viyana Sözleşmesi hükümlerinde yer almaktadır.

⁴⁰² Bu bölümdeki alıntılar Türk Devletleri Teşkilatı'nın resmi internet sitesinde yer alan normatif belgelerden iktimas edilmiştir.

3.7 Türk Devletleri Teşkilatı ile İlişkili Kuruluşlar

3.7.1 Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı: TÜRKSOY

1992 Ankara Zirvesi'nde çizilen rota sonucunda TÜRKSOY Türk Dünyası'nın eğitim, kültür ve sanat alanlarında iş birliği amacıyla 12.07.1993 tarihinde Türk cumhuriyetlerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan) kültür bakanlarının imzasıyla Almatı'da "TÜRKSOY'un Kuruluşu ve Faaliyet İlkeleri Hakkında Anlaşma" ile kurulmuştur. 1998'de Rusya Federasyonu bünyesinde yer özerk Türk cumhuriyetleri (Altay, Başkurdistan, Hakas, Saha (Yakut), Tataristan ve Tıva cumhuriyetleri), Moldova'ya bağlı özerk Gagavuz Yeri, ayrıca Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti TÜRKSOY'a gözlemci ülke statüsünde dahil olmuştur.⁴⁰³ Sıklıkla Türk Dünyası'nın UNESCO'su olarak anılan TÜRKSOY yumuşak güç olarak kültürel diplomasi platformu olarak hizmet etmektedir.⁴⁰⁴ TÜRKSOY'un ilk Genel Sekreteri Azerbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanı, sanatçı Polad Bülbüloğlu seçilmiştir. Sonraki genel sekreter görevini Düsen Kaseinov üstlenmiştir. Kaseinov 2022'de görevi, "Kırgızistan Ulusal Yazarı" unvanına sahip Sultan Raev'e devretmiştir. Raev, bu görevi 2022-2025 dönemi için icra edecektir. Genel Sekreter yardımcılığı başlangıçta Fırat Purtaş tarafından yapılmış, 2019 yılında bu görev Doç. Dr. Bilal Çakıcı'ya devredilmiştir.⁴⁰⁵ Görüldüğü üzere, genel sekreterler üye devletlerin bürokratları arasından atanmaktadır. Bu şekilde bir atamayla adil temsil ilkesi de gerçekleşmektedir.

TÜRKSOY'un etkinliklerinin tamamı Türk Devletleri Teşkilatı tarafından belirlenir ve yapılacaklar Ankara'daki TÜRKSOY Genel Sekreterliği tarafından uygulanır. Bu kapsamda bilim ve sanat alanında (2010-2022), Nevruz Bayramı (2010-2019), her yıl bir şehrin Türk Dünyası Kültür Başkenti (2012-2023) olarak belirlenmesiyle o şehirde çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir. Söz konusu yıllar arasında sırasıyla Astana, Eskişehir, Kazan, Merv, Şeki, Türkistan, Kastamonu, Oş, Hive, Bursa ve son olarak işgalden kurtulan Şuşa (2023 için) şehirleri seçilmiştir. Bu

⁴⁰³ Ali Asker, Ayşe Şener, s. 103; Murat Bircan, s. 32.

⁴⁰⁴ Sümeyya Ayşe Yıldırım, "Türk Devletleri Teşkilatında Kültürel Diplomasi İle Halkların Yakınlaşması", *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi*, 11-13 Mayıs 2022 (Editör: Güray Alpar-Gökberk Durmaz), Ankara, (259-270), 265.

⁴⁰⁵ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist Çerçeve de Politik ve Askeri İşbirliğinin İncelenmesi: Türk Devletleri Teşkilatı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 89.

etkinlikler sonucunda söz konusu şehirlerdeki ziyaretçi oranı 1/4 oranında artmaktadır.⁴⁰⁶ Şuşa şehrinin kültür başkenti seçilmesi güçlü bir sembolik önem taşımaktadır. Bu şehir, Karabağ'ın kültür merkezi olarak, Azerbaycan sanatına büyük hizmet yapan çok sayıda sanatkar yetiştirmiştir. Diğer taraftan Ermenilerin üzerinde ısrarla durdukları, sahte tarih uydurarak “Ermenileştirme” çabalarının sürdürüldüğü, fakat İkinci Karabağ Savaşı'nın son kurtarılmış şehri olarak tarihe geçmiştir. Askeri bir zaferle ismini dünyaya duyuran Şuşa, kültür başkenti olarak da tanınacaktır. Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkileri müttefiklik düzeyine çıkaran, tüm konularda tarafların birbirilerini destekleyeceğine dair yükümlülük aldıkları belge olan “Şuşa Beyannamesi” de bu şehirde imzalanmıştır. Kültür şehri ilan etme geleneğinin sürdürülmesi bir taraftan Türk bilim insanları, aydınları, STK ve meslek grupları temsilcilerini bir araya getirirken, diğer taraftan etkinliklerin yapıldığı şehirleri Türk dünyası tarafından tanınmasına vesile olmaktadır.

TÜRKSOY Türk Dünyası devletleri arasında kültür ve sanat iş birliği platformu olarak hizmet etmektedir. Bu minvalde TÜRKSOY Halk Çalgıları Orkestrası, TÜRKSOY Gençlik Korosu ve TÜRKSOY Gençlik Oda Orkestrası kurulmuştur.⁴⁰⁷

3.7.2 Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

TÜRKPA'nın kurulmasına dair ilk girişimler 17 Kasım 2006'da Antalya'da düzenlenen Türk Dili Konulan Ülkeler 8. Zirvesinde yapılmıştır.⁴⁰⁸ 21 Kasım 2008'de İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda Türk cumhuriyetlerinin parlamento bakanlarının İstanbul Antlaşması'nı imzalamasıyla kurulmuş 29 Eylül 2009'da Bakü'deki ilk genel kurulda içtüzük, sekretarya (Bakü'de olması kararlaştırılmıştır) ve Bakü Beyannamesi kabul edilmiştir. Astana'da toplanan İkinci Genel Kurul'da bütçe, içtüzük ve sekreterlik yönetmeliğinde düzenlemeler yapılmış, bayrak ve amblem belirlenmiştir. Diğer genel kurullar, 2012'de Bişkek, 2013'te Ankara, 2014'te Bakü, 2015'te Nur-Sultan, 2017'de Bişkek, 2018'de İzmir, 2019 Bakü ve 2021'de Türkistan'da gerçekleşmiştir.⁴⁰⁹ Son 11.

⁴⁰⁶ Sümeyya Ayşe Yıldırım, s.266; Serdar Işıldak, s. 51.

⁴⁰⁷ <https://www.turksoy.org/sanat-topluluklari> (Erişim Tarihi: 02.01.2023).

⁴⁰⁸ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 90.

⁴⁰⁹ Ali Asker, Ayşe Şener, s. 104.

Genel Kurul 24 Haziran 2022’de gerçekleşmiştir. Bu toplantıda, Türk Devletleri Teşkilatı adının alınması üzerine TÜRKPA’nın da ismi Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi olarak değiştirilmiştir.⁴¹⁰ Özbekistan henüz Türk Devletleri Teşkilatı üyeliğine girmeden önce TÜRKPA heyeti gereken temaslarda bulunmak üzere Taşkent’e bir ziyaret düzenleyerek Özbekistan Senatosu Başkanı Birinci Yardımcısı Sadık Safayev ‘le bir araya gelmiştir. Parlamento diplomasisi yoluyla Türk devletleri arasında iş birliği ve diyalogun geliştirilmesi, Türk devletleri arasında iş birliğinin geliştirilmesi, ortak kültür mirasının, tarih, sanat ve edebiyat alanlarındaki ortak değerlerin korunması, üye ülkeler arasında siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel, insanî, hukukî ve diğer alanlarda ilişkilerin geliştirilmesi TÜRKPA’nın öncelikli görevleri arasındadır.

3.7.3 Uluslararası Türk Akademisi (UTA)

Türk dünyasında bir akademinin kurulması önerisi 3 Ekim 2009’da Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından ileri sürülmüştür. Bu öneri üzerine akademi 25 Mayıs 2010’da Astana’da Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuştur. Uluslararası Türk Akademisi adlandırılan bu kurum, ABD, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Saha (Yakut) Cumhuriyetleri, Özbekistan, Türkiye ve Ukrayna’dan Türkologların da iştirak ettiği törende merkezi açılmıştır.⁴¹¹ Akademinin faaliyet alanı kapsamında

“Türk dili, edebiyatı ve kültürünün tarihsel gelişimine ilişkin çalışmaları korumak, geliştirmek ve yaygınlaştırmak, Türk diline ilişkin araştırmaları koordine etmek ve geliştirmek, Türkiyat çalışmalarını geliştirmek ve bu çalışmalara ilişkin bilimsel araştırmalarda uluslararası iş birliğini artırmak; ortak Türk tarihi ve etnografyası üzerinde kapsamlı çalışmalar yapmak; Türk halklarının kültürel ve manevi mirası hakkında araştırmalar yapmak; Tüm Türk halkları için ortak bir edebi dil yaratma yolunda çaba harcamak; tüm Türk dilleri için geçerli olacak konsolide bir alfabe oluşturmak; üye devletlerin eğitim kurumlarında kullanılmak üzere ortak ders kitapları/öğretim materyallerinin hazırlanması amacıyla çalışmalar yürütmek; Türk Akademisi tarafından

⁴¹⁰ Nazir Aliyev Tayfur, “Kırgızistan, TÜRKPA 11. Genel Kurul Toplantısı’na ev sahipliği yaptı”, *Anadolu Ajansı*, 24.06.2022, (Erişim Tarihi: 27.06.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkpa-11-genel-kurul-toplantısına-ev-sahipligi-yapti/2621803>

⁴¹¹ Ali Asker, Ayşe Şener, s.105.

istihdam edilen araştırmacılar için farklı eğitim programları düzenleyerek Türkiyat çalışmalarını alanında uzmanlar yetiştirmek” gibi görevler yer almaktadır.⁴¹²

Bugüne kadar akademi, “Ortak Türk Tarihinin Teorik ve Metodolojik Temelleri”, “Doğu Göktürk Kağanlığı Tarihi”, “Batı Göktürk Kağanlığı’nın Devlet Yapısı”, “Türk Dillerinin Tarihi: Yeni Metotlarla Türk Dillerinin Sözlük ve Gramer Yapısının Karşılaştırılmalı İncelenmesi”, “Çağdaş Türk Dünyasındaki Entegrasyon Süreçleri: Sosyal ve Kültürel İlişkiler”, “Türkçe Terimlerin Günümüzdeki İncelenmesi ve Geleceği”, “Türk Dünyası Entegrasyonunun Ekonomik ve İnsani Yönleri”, “Ortak Türk Yazısı: Latin Alfabesinin Fonetik ve Gramer Kanıtlanması ve Eğitim ve Metodolojik Modeli” gibi projeleri yürütmüştür.⁴¹³ Uluslararası Türk Akademisi’nin “Atalar Mirası: Multimedya Fonu” Türkoloji alanına atalarmirasi.org sitesine 300’den fazla Türk Yazı Tarihi, Ön Türkçe Eserler, Eski Türk Bitigleri, Sözlü Türk Edebiyatı Ürünleri, Ortak Türk Edebiyatı Yazılı Eserleri, Millî Edebiyat Dönemi Eserleri, Arkeolojik Eserler, Etnografik Eşyalar, Gazete ve Dergiler (“Tercüman”, “Alem-i Nisvan”) ve Harita yükleyerek katkı sağlamıştır.⁴¹⁴

Başkanlığı Prof. Dr. Darhan Kıdıralı, Genel Sekreterliği Aşat Kessikbayev tarafından yapılan Uluslararası Türk Akademisi pek çok kuruluşla işbirliği antlaşması imzalamıştır. Bu kurumun amacı Türkoloji alanında bilimsel çalışmalarını teşvik ederek Türklük bilimine katkı sağlamaktır.

3.7.4 Uluslararası Türk Kültür ve Mirası Vakfı

Türk Devletler Teşkilatı’nın ilişkili kurumlarından biri olan Türk Kültür ve Miras Vakfı’nın kuruluş kararı 2009 yılında Azerbaycan’da gerçekteşen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi’nde alınmış ve 2010 tarihinde Türkiye’de düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi’nde desteklenmiştir. Taraflar olarak anılan Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye arasında ortak bağların geliştirilmesi ve kuvvetlendirilmesinin önemi noktasında 2012 yılında

⁴¹² Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 92.

⁴¹³ Darhan Kıdıralı, “Uluslararası Türk Akademisi”, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Yıllığı 2013*, Ed. M. Turgut Demirtepe ve Murat Yılmaz, (Ankara: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, 2015), 603-604.

⁴¹⁴ <http://atalarmirasi.org/tr/about>. (Erişim Tarihi: 02.01.2023).

gerçekleşen Türk Konseyi İkinci Zirvesi'nde Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı'nı imzalanmıştır. Vakfın merkezi Azerbaycan'ın Bakü şehrindeydir. Vakfın ilk başkanı görevine Günay Efendiyeva atanmıştır. Vakıf, desteklediği ve finanse ettiği faaliyetler, proje ve programlar aracılığıyla, Türk kültür ve mirasını korumak, araştırmak ve desteklemekle görevlidir. Şartın 3. maddesinde belirtildiği gibi vakıf,

“Türk kültür ve mirasını muhafaza etmek, korumak, restore etmek ve geliştirmek için maddi destek sağlar; Türk kültür ve mirasının korunması, restore edilmesi ve geliştirilmesine ilişkin bilimsel ve teknik meselelerin çözümüne yardımcı olur; Türk kültür ve mirasının korunması, restore edilmesi ve geliştirilmesi alanında uzmanlar yetiştirilmesine destek olur; Seminerler, çalıştaylar, konferanslar, kongreler, alan çalışmaları ve sergiler düzenlenmesine yardımcı olur; Elektronik veya yazılı bilimsel dergi ve yayınların hazırlanmasına yardım eder; Yarışma, festival, turnuva vs. etkinlikleri destekler; Türk Dili konuşan halkların yaşadığı bölgedeki geleneksel sanat ve zanaatların yaşatılması, desteklenmesi ve geliştirilmesine yardımcı olur; Fikri mülkiyet haklarının korunması için sanatçı, zanaatkar ve diğer yaratıcı sanat çalışanlarına yardım sağlar.”⁴¹⁵

3.7.5 VIII. Zirve: Sonuç Bildirgesi ve 2040 Vizyon Belgesi

12 Kasım 2021'de İstanbul'da Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler başlığıyla düzenlenen 8. zirvede Türk Konseyi adlandırması Türk Devlet Teşkilatı olarak değişmiştir. Zirveye, geniş ve üst düzeyde bir katılım sağlanırken, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan liderleriyle birlikte Macaristan başbakanı da katılmıştır. Bu zirveye kadar daimî tarafsız ülke olan Türkmenistan'ın zirvede gözlemci üye olarak bulunması, bir dönem bu yapıya uzak duran Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in bu toplantıda bulunması da önemlidir. Bu toplantıda Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi'nin kabulü bu zirvenin en önemli olayı olmuştur.⁴¹⁶ Bu zirvedeki diğer bir önemli konuya “Kıbrıs Türk Halkının Türk Devletleri Teşkilatı'nın faaliyetlerine katılmaya davet edilmesi talebini tanıdıklarını” söylemeleri Kuzey Kıbrıs Türkleri için yeni bir pencere açarken diğer bir önemli meselede Türk Dünyası'nın hiç gündeminden düşmeyen Zengezur Koridoruyla Hazar Geçişli Orta Koridorun etkin olması için Azerbaycan'a yardım edilmesi olmuştur.⁴¹⁷ Bu toplantıda Özbekistan'ın duruşu Türk Dünyası açısından önemli bir adımdır. Türk

⁴¹⁵ Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı, Uluslararası Türk Kültürü ve Mirası Vakfı, Erişim Tarihi: 03.01.2023, <https://itCHF.org/haqqimizda/>

⁴¹⁶ Ömer Faruk Kocatepe, Neoklasik Realist..., s. 94-95.

⁴¹⁷ Serdar Işıldak, s. 34.

Devletleri Teşkilatı'nın Sekizinci Zirvesi'nde Türk Dünyasının birlik ve dayanışması için önemli kararlar alınmıştır.

VIII. Zirve Sonuç Bildirisi adlı belge Türk dünyasında işbirliğinin geliştirilmesi yönünde geniş bir bakış açısı sunmuştur. Bildiri şu başlıklardan oluşmaktadır:

- Siyasi konular, dış politika ve güvenlik konularında işbirliği
- Ekonomik ve sektörel işbirliği
- Halklararası işbirliği
- Türk dünyasında kurumsal işbirliği
- Üçüncü taraflarla işbirliği
- Teşkilatı konular

Toplantıda Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının 30. Yıldönümü kutlanırken, Türk dünyasının ortak çıkarlarının bölgesel ve küresel çapta desteklemesi gereğine ve örgütün taahhütlerine vurgu yapılmıştır. Zirve Bildirgesi'nde Türk dünyasının ortak çıkarlarına ilişkin meselelerde istişarede bulunmanın altı çizilmiştir. VIII. Zirve Bildirisi üzerinde durulan noktalar Siyasi Konular, Dış Politika ve Güvenlik; Ekonomik ve Sektörel İş Birliği, Halklarla İş Birliği; Türk Dünyası Kurumsal İş Birliği; Üçüncü Taraflarla İş Birliği; Teşkilat Konuları şeklindedir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Sekizinci Zirve teması "Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler" olsa da birçok alanda önemli kararlar alınmıştır. Türk Dünyası fikrinin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için Türk Devletleri Teşkilatı üyelerinin arasında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de yer alması önemli bir noktadır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Teşkilata üye ülke olması tanınması açısından da önemli bir olaydır. VIII. Zirve Bildirisi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin Kıbrıs'ın teşkilata katılması talebini tanıdıkları belirtilmiştir. Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından beri siyasi görünümü tartışma konusu olmuştur. Anayasa düzeyindeki reformların değişikliğini Türk Devletleri Teşkilatı üyeleri olumlu karşıladıklarını belirtmişlerdir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin daha fazla demokratikleşme sürecini desteklediklerini vurgulamışlardır. Uzun yıllardır Kırgızistan Cumhuriyeti ile Tacikistan Cumhuriyeti arasında sınır belirleme konusunda anlaşmazlık bulunmaktadır.

Bilindiği üzere, Türk Devletleri Teşkilatı'nın 6. Zirvesi'nde Macaristan Gözlemci Devlet statüsünü kazanmıştır. 2018 yılından itibaren Teşkilat ile iş birliği artmıştır. Macaristan üye ülkelerde diplomatik temsilcilikler kurmuştur. 8. Zirve'de

Macaristan'ın bu stratejik hamlesi takdir edilmiş, Macaristan'da bulunan Türk Devletleri Teşkilatı Temsilcilik Ofisinin faaliyetlerini memnuniyetle karşılanmıştır. Bilindiği üzere, Covid-19 salgını ile ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılık bir kez daha hatırlatmıştır. Zirve Bildirgesinde, Türk Devletleri Teşkilatı Üye ve Gözlemci Devletleri arasında Covid-19 salgını sürecinde gerçekleşen ikili dayanışma ve iş birliğinin devam ettirilmesine bağlı kaldıkları vurgulanmıştır. Türk Konseyi Gayri Resmi Zirvesi'nde Türkistan, Türk Dünyasının manevi başkentlerinden biri ilan edilmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev, Gayri Resmi Zirve'de Türkistan'ın Türk halkları için kutsal bir mekân olduğu ve özlenen ata yurt olduğunu vurgulamıştır. Yapılan Sekizinci Zirvede ise Türkistan'da düzenlenmekte olan faaliyetleri takdir ettikleri vurgulanmıştır.

27 Eylül 2021 tarihinde İstanbul'da Afganistan'daki güncel gelişmeleri görüşmek amacıyla Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Olağanüstü Toplantısı düzenlenmiştir. 8. Zirve'de olağanüstü toplantıda kabul edilen Bildiriye atıfla, Afganistan'da insan haklarını koruyan siyasi sistem yeniden vurgulanmıştır. Afganistan'dan dünyaya yayılabilecek terör ve göç gibi sorunları ortadan kaldırmak, ülkenin iç istikrarsızlığını sonlandırmak için kapsayıcı bir hükümet kurulmasının gerekliliği yeniden vurgulanmıştır. İnsani yardım çağrısında bulunulmuştur. Şayet Afganistan'daki güvenlik sorunları sadece ülkenin bulunduğu Güney Asya bölgesi için değil bütün Avrasya bölgesi için tehdit oluşturmaktadır. Bu konuda daha önceden Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Afganistan'ın egemenliğini, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü teyit ederek, Afgan halkının güvenli ve onurlu yaşamını vurgulamışlardır. Afgan halkının milli uzlaşma çabalarını destekleyerek, katkıda bulunmaya hazır olduklarını belirtmişlerdir.⁴¹⁸

Türk Dünyası 2040 Vizyon belgesi, Türk Devletleri Teşkilatı VIII. Zirvesi ile birlikte 12 Kasım 2021 tarihinde Devlet Başkanları tarafından kabul edilmiştir.⁴¹⁹ Belgede dünya çapındaki gelişmelerin ülkeler üzerindeki etkilerin üstesinden gelebilmek için stratejik bir vizyon gerektiği belirtilmektedir. Türk Dünyası 2040

⁴¹⁸ Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi'nin Afganistan'daki Duruma İlişkin Bildirisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Erişim Tarihi:03.01.2023. <https://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-bildirisi.tr.mfa>

⁴¹⁹ "Türk Dünyası 2040 Vizyonu", 30 Kasım 2022, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu_2396

Vizyon Belgesi bölgesel ihtiyaçlar ışığında, uluslararası sistemin değişen dinamiklerini göz önüne alarak bir vizyon ortaya koymaktadır. Belgede teşkilatın gücünü halkların ortak dil, kültür ve geçmişlerinden aldığını belirtmektedir.⁴²⁰ Türk iş birliğini amaçlayan Vizyon Belgesi üye devletlere hem politik hem de stratejik fayda sağlamaktadır. Stratejik fayda ortak projeler ve üye ülkelerin vatandaşlarının birbirlerine yakınlaştırılmasından ortaya çıkmaktadır. Politik fayda ise üye ülkelerin karşılaştığı bölgesel ve küresel sorunların iş birliğini amaçlayarak ele alınmasından oluşan katkı olarak açıklanabilir. Teşkilatın hedefleri arasında iş birliğini artırmak ve geliştirmek, bir dayanışma alanı oluşturmak ve teşkilata üye devletler arasındaki karşılıklı çıkarları kardeşlik bağıyla bağlayarak güven ve saygı çerçevesinde kurulması bulunmaktadır. Belge Devlet Başkanlarının ortak bildirgesidir ve eylem planı içermektedir. 2040 Vizyon Belgesi'nde Devlet Başkanları Türk Devletleri Teşkilatı'nın başarıyla devam edebilmesi için bağlı kalacaklarını beyan etmişlerdir. Belgede siyasi ve güvenlik iş birliğine önem verilirken, dış politika konularında üye devletler arasında siyasi istişareler gerçekleştirmek, iş birliğini kuvvetlendirmek, bu yönde faaliyet gösteren kurumlarla koordinasyon sağlamak öngörülmüştür. Çağımızda, İslamofobi, yabancı düşmanlığı ve terörizm ile mücadele etmek, üye devletler arasında sınır güvenliğini sağlamak, “uyuşturucu ticareti, düzensiz göç, insan kaçakçılığı, silah kaçakçılığı, ekonomik, mali, siber suçlarla organize bir şekilde mücadele edebilmek için ortak iş birliğini sağlamak ve göç konularında iletişim kanalları ve işbirliği kurmanın” önemine vurgu yapılmıştır. Vizyon belgesinde ekonomik iş birliğinin geliştirilmesine ilişkin hususlara da yer verilmiş, “*üye devletler arasında sermaye, hizmet, teknoloji ve serbest dolaşım sağlamak amacıyla çalışmalar yapmak, ekonomik büyüme politikaları geliştirmek, ortak altyapı projeleri oluşturmak ve finansmanında yardımcı olmak, bölge içi yatırımları teşvik etmek, genç ve kadın girişimcileri desteklemek amaçları*” ifade edilmiştir. Vizyon belgesinde ayrıca nakliye ve gümrük, konusunda zikredilen hükümlerde Zengezur Koridoru'nun önemine vurgu yapılmıştır. Vizyon belgesinde böyle bir hususa yer verilmesi, Türkiye ve Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgede barışın tesis edilmesi, işbirliği, refah ve kalkınmaya yönelik çabalarının bir tasdiki olarak da değerlendirilebilir. Fakat bugüne kadar Ermenistan, aslında savaşı sonlandıran Üçlü Bildiri'de yer alan ulaşım yollarının açılacağına ilişkin taahhütlerin

⁴²⁰ “Türk Dünyası 2040 Vizyonu”, 30 Kasım 2022, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu_2396

Ermenistan tarafından yerine getirilmediği görülmektedir. Halbuki, Zengezur Koridoru'nun açılması, bu bağlamda diğer demiryolu ve karayollarının kullanıma sokulması Ermenistan'ın son derece ağır olan ekonomik ve sosyal darboğazdan kurtulması bakımından sağlam bir reçetedir.

Vizyon Belgesine göre ileride üye devletlerin amaçları arasında “BİT (Bilgi İletişim Teknolojileri) alanında politikaları uyumlu hale getirmek, ticaret, ulaşım, sağlık ve eğitime önem verilerek e-devlet ve e-hizmetler alanında program ve projeler geliştirmek, siber güvenlik alanında iş birliği oluşturmak, uzay çalışmaları alanında bilimsel iş birliğini teşvik etmek bulunmaktadır.” Vizyon belgesinde yer alan bir başka önemli konu da Enerjidir. Gün geçtikçe gelişen Türk devletleri işbirliğinin muhtemelen lokomotif gücünü teşkil eden konuların başında enerji gelecektir. Günümüzde gelişen olayların etkisiyle Avrupa’da yaşanan enerji krizini dikkate aldığımızda Türkiye ve Türk dünyasının bu konuda yürütecekleri ortak çalışmalar sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda siyasi düzlemde ve güvenlik konusunda da yapıcı çözümler sunmalarına vesile olacaktır. Belgede belirtildiği gibi

“Üye Devletlere güvenli, sürdürülebilir, rekabetçi ve uygun fiyatlı enerji sağlamak amacıyla politikaların koordinasyonu, enerji ticaretinin teşviki, yatırımlar, enerji ürünlerinin üretimine katılma, araştırma ve teknolojik işbirliği yoluyla Üye Devletler arasında enerji alanında stratejik ortaklık kurma, Avrupa ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmanın yanı sıra Üye Devletlerin talebini karşılamak ve onlara alternatif güzergah sağlamak amacıyla bölgede Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum, Güney Gaz Koridoru ve bileşenleri TANAP ve TAP gibi stratejik enerji altyapı projeleri geliştirme, Özellikle güneş, biyoenerji, rüzgar, nükleer gibi yenilenebilir enerji alanlarında ortak yatırımlar, bilgi, tecrübe ve uzmanlık alışverişi yoluyla enerji çeşitlendirmesi ve temiz/yeşil enerji için Üye Devletler arasında işbirliğini sağlama, Maliyeti düşürmek, modern enerji teknolojilerinin kullanımını artırmak ve petrokimya ürünlerinin ortak üretim ve dağıtımını sağlamak amacıyla araştırma ve inovasyon yapmak üzere hükümetler ve özel sektörler arasında yakın işbirliğini sağlama, Kentsel ve kırsal bölgelerdeki hane halkı ve topluluklar için uygun fiyatlı temiz/yeşil enerji taşıyıcılarına ve son kullanım hizmetlerine evrensel düzeyde erişim sağlama, Entegre Türk Enerji Pazarı kurulması yoluyla Üye Devletler arasında enerji işbirliğinin kurumsallaştırılması, Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ve Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA) ve Enerji Şartı dâhil, ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere uluslararası kuruluşlarla yakın işbirliği kurma”

Vizyon belgesinde turizm, sağlık, çevre, tarım konularına yer verilirken, 5 başlık altında halklar arası iş birliğinin geliştirilmesi yönünde bir vizyon sunulmaktadır. 2040 Vizyon Belgesi üçüncü taraflarla iş birliği adı altında uluslararası kuruluşlarla iş birliği, insani konularda yardım ve kalkınma alanında iş birliği öngörülmüştür.

SONUÇ

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle iki kutuplu dünya düzeninden çok kutuplu dünya düzenine geçiş çabaları kendini açık şekilde göstermiştir. Fakat bugüne kadar gelişen süreçler ve yaşanan olayları gözlemlediğimizde somut olarak çok kutuplu dünya düzeninin oluşmadığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda dünyanın süper gücü olan ABD merkezli tek kutuplu bir uluslararası sistemden de bahsetmek doğru bir tespit olmayacaktır; ABD süper güç olarak kalırken tek bir kutup teşkil edecek bir durum da söz konusu değildir. Dolayısıyla 1990'lardan itibaren değişen ve dönüşen dünyada uluslararası sistemin yeniden şekillenme sürecinin ne kadar devam edeceği ve kesin bir şekil alacağı konusunda zamansal tahminde bulunmak kolay değildir. Zira günümüzde olaylar ve süreçler inanılmaz derece yoğun ve hızlı bir şekilde gelişmektedir; bu durum ileriye dönük tahminde bulunmayı zorlaştırmaktadır.

Bu sistemsel dönüşüm sürecinde Türkiye'nin ve Türk devletlerinin nasıl bir pozisyon alacağı bu ülkeler arasında yaşanan iş birliği ve entegrasyon süreçleriyle sıkı ilişkilidir. Her ne kadar Türk devletlerinin çok kutuplu dünya sisteminde oluşan güç dengeleri açısından bağımsız bir kutbu olduğunu söylemek için erken olsa da bu yöndeki politikaların her geçen gün daha da yoğun hale geldiği kuvvetle gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, daha fazla gündeme gelen Türk dünyası ve Türk birliği kavramları bir realiteye dönüşmüş durumdadır.

Tez çalışmasında da belirtildiği gibi Türk dünyası kavramı altında devasa bir coğrafyayı içeren egemen devletleri, özerk cumhuriyet ve bölgeleri kapsayan, hatta özerklikten yoksun Türk topluluklarını bir arada ele alınmaktadır. Uluslararası sistemin egemen unsurlarının sadece bağımsız devletlerden oluştuğu gerçeğini göz önünde bulundurursak bu kavram, siyasi anlamda Türk birliği sadece bağımsız Türk cumhuriyetlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla teşkilat, Türk devletleri arasında ortak bir kimlik anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Bu özellik, gerek manevi motivasyonu korumak ve ortak Türk kimlik anlayışının uluslararası düzeyde kabul görmesi açısından son derece önemlidir.

Bazı istisnaları dikkate almazsak günümüzdeki bağımsız Türk cumhuriyetleri Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde ortaya çıkmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Türk cumhuriyetleri arasında bir yakınlaşma süreci yaşanırken, ilk ortak kurumlar tesis edilmeye başlanmıştır. 1992'den itibaren Türk cumhuriyetleri devlet başkanlarının bir araya geldiği zirveler

kurumsallaşma yönünde atılan ilk adımlardır. Bunun dışında genel olarak sıralamak gerekirse; 1992’de TİKA’nın (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) kurulması, 1993 yılında Türkiye, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı TÜRKSÖY’un kurulması önemli gelişmelerdir; bazı özerk Türk cumhuriyetleri de bu kuruluştaki gözlemci üye olarak yer almaktadırlar.

Periyodik olarak düzenlenen zirveler yıllara göre içerik açısından farklılık gösterse de nihayetinde, 2009 yılında Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında akdedilen Nahçıvan Anlaşması Türk devletler arasında iş birliği örgütsel seviyeye yükseltmiştir. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olarak kurulan teşkilatın ismi 2018’de Türk Keneşi olarak değiştirilmiştir. Bu süreçte Özbekistan ve kısmen Türkmenistan gelişmeler dışında kalmayı tercih etmişlerdir. Türkmenistan’ın tutumu, tercih ettiği “tarafsızlık ilkesi”nden kaynaklanırken, Özbekistan siyasi iktidarının Türkiye’ye mesafeli duruşu bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un vefatının ardından iktidara gelen Şevket Mirziyoyev daha ılımlı bir tutum sergileyerek bir taraftan iç politikada yumuşama sürecini başlatarak, dış politikada Türk cumhuriyetleriyle birlikte hareket etmeyi tercih etmiştir. Bu son derece önemli olaydır. Keza Özbekistan olmadığı bir Türk birliğinden bahsetmek anlamsızdır.

Teşkilat olarak hukuki temeli Nahçıvan Anlaşmasıyla atılan Türk Devletleri Teşkilatı uluslararası bir örgüt olarak gereken unsurları taşımaktadır. Bu anlaşma gereği örgüt mülk edinebilir, edindiği mülkü elden çıkarabilir, yargı sürecine davacı veya davalı olarak iştirak edebilir, banka hesabı açabilir, nakdî varlıklar edinebilir ve bunlar üzerinde tasarrufta bulunabilir. Görüldüğü gibi Türk Devletleri Teşkilatı hukuki kişiliğe sahip olup, bu doğrultuda haklara sahip olabilmekte ve yükümlülük altına girebilmektedir. Dolayısıyla, Türk Devletleri teşkilatı siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda geniş formatlı ve çok boyutlu iş birliği alanlarında faaliyet gösteren uluslararası bir örgüttür. Teşkilat, günümüzde dünyanın önde gelen küresel ve bölgesel örgütlerle de uluslararası ortaklıklar tesis etmiştir.

12 Kasım 2021 yılı tarihinde İstanbul’da gerçekleşen zirvede Türk devletleri arasında kapsamlı ve çok taraflı iş birliği geliştirmek için Türk Keneşi adının Türk Devletleri Teşkilatı olarak değişmesi büyük bir olaydır; bu sadece bir isim değişikliği olmayıp, söz konusu devletlerin siyasi iradelerini Türklükten yana sergilemesi anlamına

da gelmektedir. Bir çatı niteliğine sahip olan Türk Devletleri Teşkilatı'na bünyesinde yer almasa da teşkilatla ilişkili olarak faaliyet gösteren TÜRKPA, TÜRKSOY, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Akademisi gibi kurumlar devletler arasındaki iş birliğine zengin içerik ve çok boyutluluk kazandırmaktadır. Takdire şayandır ki bu örgütlerin tesisine dair öneriler Kazakistan başta olmakla diğer devletler tarafından ileri sürülmüştür.

Türk devletleri arasında iş birliği ve bütünleşme açısından gelişen sürecin bundan sonraki dönemlerde nasıl seyredeceği yakından gözlemlenmektedir. Sağlıklı bir iş birliği ve bütünleşmenin tesis edileceği durumda Türk Devletleri Teşkilatı bir bölgesel güç olarak kendini gösterecektir; ama buna ne derecede muvaffak olacağı iki faktöre bağlı olacaktır.

- 1) Türk devletlerinin sahip oldukları gücü (kültürel ve ekonomik potansiyeli) rasyonel kullanması,
- 2) Uluslararası sistemde büyük güçler arasındaki rekabetin hangi yöne evrileceği.

Bu iki faktörden ikincisi dış kaynaklıyken, birincisi doğrudan Türk devletlerinin sergileyebileceği siyasi iradeye bağlıdır. Dolayısıyla Türk Devletleri Teşkilatı'nın istikbali bu teşkilatı oluşturan devletlerin güç birlikteliğiyle doğrudan ilişkilidir.

Yoğun şekilde gelişen ve dönüşen uluslararası sistemde küresel güçlerin baskısına karşı koyabilmenin en güvenilir yolu yine bu örgüt çerçevesinde sağlıklı bir uyum ve birlikteliğin sağlanmasından geçer. Türk devletleri arasındaki birliğin güçlenerek gelişmesi çok boyutlu örgütsel iş birliğinin yanı sıra iki taraflı ilişkilerin güçlendirilmesiyle mümkün olacaktır. Dünyanın enerji merkezlerinden biri olarak tanınan bu coğrafyanın jeopolitik açıdan da önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Kısa süre önce gerçekleştirilen Türkiye, Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki müzakerelerde sağlanan mutabakata göre Türkmenistan ve Azerbaycan doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa pazarına çıkarılacaktır. Türk devletlerinin iki taraflı ve örgütsel ilişkiler bağlamında geliştirdikleri enerji politikaları Türkiye'nin bir enerji nakil üssü olma avantajı ile büyük güç kazandırmaktadır. Bu alanda yaşanan gelişmeler, Türk devletlerinin orta vadede karşılıklı çıkarlara dayalı başarılı sonuçlar elde edecekleri yönündeki kanaatleri kuvvetlendirmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde yapılması gereken önemli çalışmalardan biri de ülkelerin hukuk sistemleri ve uygulamaları arasında bir uyum sağlamaktır. Özellikle iki taraflı ve çok taraflı

anlaşmalarla milletler arası özel hukuk, ticaret hukuku, gümrük mevzuatı alanında birtakım ortak düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Bir başka önemli husus da serbest dolaşım ve seyahat özgürlüğünün teşkilatın genelinde geçerli olmak kaydıyla eşit derecede uygulanmasıdır. Bu anlamda Türkiye'nin tecrübesi vizesiz gidiş geliş ve seyahat hakkının tanımlanması diğer ülkeler açısından da örnek teşkil etmektedir.

Son dönemde gerçekleşen Türk Devletler Teşkilatı'nın 8. ve 9. Zirve toplantılarında alınan kararlar Zirve Deklarasyonuna yansıyan niyet, istek ve öneriler, ayrıca 2040 Vizyon Belgesi devletler arasındaki iş birliği ve bütünleşmenin olumlu şekilde seyrettiğini gözler önüne sermektedir. Başlangıçta adlandırma konusunda bile zorlanan, zaman zaman örgüt toplantılarını Rusça ortak dil üzerinden yürütmede sakınca görmeyen Türk Devletleri Birliği bugün gerek taşıdığı adla gerekse almış olduğu kararlarla kararlı bir duruş sergilemektedir. Bunun en barız örneği, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin örgüte gözlemci üye olarak alınmasıdır.

Günümüzde Türk devletleri arasında siyasi, ekonomik, kültürel ilişkiler yükselen çizgide seyrederken, iş birliği bakımından zayıf halkayı savunma sanayi ve askeri iş birliği teşkil etmektedir. Bu konuda maalesef teşkilat ve devletler yetersiz kalmaktadır. 27 Eylül 2021'de başlayıp 44 gün devam eden 2. Karabağ Savaşı Türkiye ile Azerbaycan arasında askeri iş birliğinin gelişmesine büyük ivme kazandırmıştır. Kanımızca bu olay diğer Türk devletleri ve Türkiye arasında askeri iş birliğinin tesisi ve geliştirilmesi bakımından bir başlangıç sayılabilir. Özellikle Türkiye'nin savunma sanayi alanındaki başarıları bölge ülkelerine yönelik somut projelerin geliştirilmesi ve gerçekleştirilmesi bakımından son derece önemlidir. Dolayısıyla, yakın vadede savunma sanayi, orta vadede taktik ve stratejik iş birliği alanında somut neticeler elde edileceği kuvvetle muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- 1920-1991 illərdə Azərbaycan, *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*, <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20212/cild/12>, (Erişim Tarihi: 15.04.2021).
- Abuşoğlu Mehmet Çağatay, “Orta Asya Bütünleşmesi: Engeller ve Teorik Değerlendirme”, (Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2015.
- Aghayev Azer, Azərbaycan’da “Ermeni Meselesi”: (1920-2021), Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bölge Çalışmaları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Karabük 2022, s. 42
- Ağır Osman, Ağır Ömer, “Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Kuruluş Süreçlerinin Karşılaştırılması”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-2017/Avrupa Birliği ve Avrasya*, 2017, (ss. 103-128).
- Ahmed Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Aleskerov Alesker, *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişmeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı Genel Kamu Hukuku, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.
- Alım Eray, Aksu Fuat, “Rusya Liderliğinde Bir Güç Merkezi Olarak Avrasya Ekonomi Birliği”, *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, C. 7, Özel Sayı, 2019, (ss. 1-22).
- Alkan Haluk, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, USAK, Ankara, 2011.
- Alpagu Mehmet, Çelik Muhammed Bilal, “Özbek Hanlıkları”, İçinde: *Özbekistan* (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021 (ss. 27-83).
- Altundağ Zehra, “Geçmişten Günümüze Şanghay İşbirliği Örgütü”, *Avrasya Etüdləri* 49, 2016.
- Ametbek Dinmuhammed, “Türk Dünyası’nda Jeopolitik Öznelerin Devamlılığı ve Etkileşimi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, (ss. 143-168).

- Amirbek Aidarbek, Anuarbekuly Almasbek, Makhanov Kanar, “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmiş ve Kurumsallaşması”. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1, 201, (ss. 164-204).
- Ancak Okan, “Yeni Avrasyacılık Bağlamında Güney Kafkasya’da Türkiye ve Rusya”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(3), 2020, (ss. 1113-1144).
- Aras Osman Nuri, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Qafqaz Üniversitesi, Bakü, 2003.
- Aras Osman Nuri, Süyelmanov Elçin, Zeynalov Ayaz, “Azerbaycan’ın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 2(2), (ss. 1-28).
- Arıboğan Deniz Ülke, Gülден Ayman, Beril Dedeoğlu, *Uluslararası ilişkiler Sözlüğü*, 4. Baskı (Editör: Faruk Sönmezoğlu), Der Yayınları, İstanbul, 2005.
- Arısoy Alper, “Avrupa’da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar”, *Ege Akademik Bakış*, Cilt: 10, Sayı: 4, Ekim 2010, (ss.1195-1206).
- Arslan Seyfettin, Ümit Öztürk, “Toplumsal Bütünleşme ve Ayrışma Kavramlarına Olgularına Yönelik Algılar” *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (II), 2016, 1142-1151.
- Asker Ali, “Azerbaycan Anayasa Yapımı Sürecinde Yürütme Erkinin Güçlendirilmesi”, *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2016 (ss. 23-37).
- Asker Ali, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları- 20. Yüzyılın Başları)”, İçinde: *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2021 (ss. 1- 41).
- Asker Ali, “Bağımsız Kırgızistan’ın Realitesi: İş Gücü Göçü”, *Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgız Cumhuriyeti: Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler* (Editör: Burulkan Abdibaitova Pala), Astana Yayınları, Ankara, 2021 (ss. 63-84).
- Asker Ali, “Güney Kafkasya’dan ve Orta Asya Ülkelerinden İşgücü Göçleri ve Türk/Müslüman Göçmenlerin Durumu”, İçinde: *Türk Dünyası ve Göç (Vatandan Yeni Vatanlara)*, (Derleyen: Çağla Gül Yesevi), Küre Yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 293-311).
- Asker Ali, “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Gelişmeler ve Azerbaycan’ın Egemenlik Hakkına Yönelik İhlaller”, İçinde: *Karabağ. Dünü, Bugünü, Yarını* (Editörler: Okan Yeşilot, Bihter Gürışık Köksal), Selenge yayınları, İstanbul, 2021 (ss. 323-334).

- Asker Ali, “Özbekistan’da Anayasal Dönüşüm ve Siyasi Rejimin Niteliği”, İçinde: Özbekistan, (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2021 (ss. 297-320).
- Asker Ali, “Rusya’nın Yakın Çevre Siyaseti: Karadeniz-Hazar (Güney Kafkasya Bölgesi”. İçinde: *100. Yılında Türkiye Rusya İlişkileri ve Karadeniz (Moskova Antlaşması’ndan Günümüze)*, Editörler: Mehmet Okur, Yüksel Küçüker, Ahmet Nafiz Ünalmiş), Akçağ Yayınları, Ankara, 2021 (ss. 97-141).
- Asker Ali, Güner Merve, Güner Şeyma Nur, “Azerbaycan’da Kapitalist Gelişim Sürecinin Politik Ekonomisi (19.Yüzyılın Ortaları-20.Yüzyılın Başları)”, *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, Cilt:5, Sayı:9, 2020 (ss.167-174).
- Asker Ali, Şener Ayşe, “Türk Dünyasında İş Birliği ve Entegrasyon Sürecinin Kurumsallaşması Üzerine”, İçinde: *Yeni Türkiye*. Yıl: 27, Sayı: 120, İş’te Birlik Özel Sayısı-I, Ankara, 2021 (ss. 97-105).
- Asker Ali, Türkan Hasret, “Nahçıvan’ın Anayasal Konumu ve Özerklik Statüsü”, *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı (12 -13 Mayıs 2022)*, (Editörler: Vefa Kurban, Telman Nusretoğlu, Seçil Öraz Beşikçi, Recep Efe Çoban), Iksad Publishing House, 2022 (ss. 27-47).
- Aslanov Hümbet, Bağımsız Devletler Topluluğu Üyesi Devletlerin Topluluğa Farklı Yaklaşımlarının Karşılaştırılması (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009.
- Ateş Davut, *Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı*, Dora Yayınları, Bursa, 2014.
- Aydın Mustafa, “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, (ss. 71-114).
- Aydın N. Zahide, “Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset”. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), 2012, (ss. 207-224).
- Aydın Gün Ayşegül, Tüfekçioğlu Hayati, *Avrasya’nın Merkezinden Dünyaya Açılan Ülke: Kazakistan*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012.
- Aydoğan Sevim, “Rusya ve Çin’i Şanghay İşbirliği Örgütü’nün Oluşumuna Götüren Sebepleri”, *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 3, 2021, (ss. 135-149).
- Azerbaycan Ülke Profili*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022.

- Baibolov Myrzakhan, Türk Dili Konuşan Devletlerde Gazetelerin Olaylara Bakışı, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2020.
- Batmaz Türker, Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Ülkelerin Türkiye ile Olan Ticari-Ekonomik İlişkileri Üzerine Ampirik Bir İnceleme: Gravity (Çekim) Modeli (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir, 2021.
- Bay Erdal, Alimbekov Akmatkali, Mustafa Mete, Eyüp Cücük, Erhan Yokuş, "Türk Dünyası Birliği' Algısı", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 11, Sayı:21, Yıl: 2017, (ss. 55-85).
- Bennett A. LeRoy, Oliver James K., *Uluslararası Örgütler: İlkler ve Meseleler*, (Çeviren: Nasuh Uslu), BB101, Ankara, 2015.
- Berber Mesut, Birdişi Fikret, "Türkmenistan'da Berdimuhammedov Dönemi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:2, 2012, (ss.39-55).
- Bircan Murat, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) Üzerine Yapısal ve İşlevsel Bir Değerlendirme, (Niğde Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde, 2021.
- Böke Ozan, "Türkmenistan", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 2021, (ss. 105-110).
- Bulut Cihan, Süleymanov Elçin, Hasanov Fahri, "Petrol İhraç Eden Post-Sovyet Ülkelerinde Petrol Fiyat Dalgalanmalarının Ülke Ekonomi Politikalarına Etkisi," *Alatoo Academic Studies*. 2017. № 1 (ss. 99-115).
- Burulkan Pala-Abdibaitova, "Kırgızistan'ın Dış Politikasının Oluşumu ve Gelişimi", İçinde: *Bağımsızlığının 30. Yılında Kırgızistan'ın Dış Politikası ve Uluslararası İlişkiler*, (Editör: Burulkan Abdibaitova Pala), Astana Yayınları, Ankara, 2021.
- Central Intelligence Agency, The World Factbook, 2017.
- Colin Flint, *Introduction to Geopolitics*, Routledge, New York, 2006.
- Covid-19 Nedir? T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu, Erişim Tarihi:.02.01.2023 <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir.html>
- Çağırın Mehmet Emin, *Uluslararası Örgütler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013.

- Çakmak Haydar, *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, Platin Yayınları, Ankara, 2007.
- Çalışır Abdülkadir, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Orta Asya’da Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası ilişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2019.
- Çam Yasemin Uğur, “Avrasya Bölgeselciliğinde Örgütlerin Rolünü Anlamak: Bağımsız Devletler Topluluğu Örneği”, İçinde: *Avrasya Stratejileri* (Der. A. Yalçinkaya & D. Tuğlu) Astana Yayınları, 2019, (ss. 197-202).
- Çelebi Ercan, “Atatürk ve Türk Dünyası”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Ocak 2010 Cilt:18 No:1 (ss. 199-208).
- Çelik Kadir Ertaç, Kimlikler Güç Dengesi İttifaklar: Kazakistan Örneği, (Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2014.
- Çetinak Özlem Öztürk, Kar Muhsin, “Özbekistan Ekonomisi”, İçinde: *Özbekistan* (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021, (ss. 274-267).
- Çomak Hasret, “Küresel Kutuplaşma Çerçevesinde Şanghay İşbirliği Teşkilatı’nın Geleceği ve Bu Durumun Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri”, <http://www.tasam.org/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&artid=159> (Erişim tarihi: 01.03.2022].
- Darhan Kıdırali, “Uluslararası Türk Akademisi”, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılı 2013*, (Editör: M. Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz), SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015.
- Dedeoğlu Beril, “Uluslararası Örgütlerin Farklı Sınıflandırma Biçimleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 49, S.0, Yıl:1998, (ss. 15-49)
- Dedeoğlu Beril, *Adım Adım Avrupa Birliği*, Cınar Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Demirtepe Turgut, “Moskova’dan ABD’ye Orta Asya Çalımını”, <http://www.usakgundem.com/yazar/1132/moskova%E2%80%99danabd%E2%80%99ye-orta-asya-%C3%A7alimi.html>, (Erişim tarihi: 17.03.2022].
- Deutsch W. Karl, Sidney Burrell, A., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in The Light of Historical Experience*, Princeton Legacy Library, New Jersey, 1957, s.74-75.

- Doğanay Hayati, “Türk Dünyasının Siyasi Sınırları”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (3), 2010, (ss.23-56).
- Dougherty E. James, Pfaltzgraff, L. Robert, *Contenting Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*, 3rd ed., Harper Collins, New York, 1990.
- Dönmez Yusuf, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, 2.Baskı, Coğrafya Bölümü Yayınları İstanbul, 1987.
- Durmuş İlhami, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı”, *Gazi Akademik Bakış*, 10(20), 2017 (ss.37-47).
- Düzdaban Erdal, *Bölgesel Kolektif Güvenlik Arayışları: Orta Asya Örneği*, Astana Yayınları, Ankara, 2020.
- Əmiraslanov Azər, “Dövlət müstəqilliyi və milli iqtisadiyyatın formalaşması problemləri”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Oktyabr 2001, (ss.50-52).
- Engin Öztürk M. Büşra, *Uluslararası Ekonomik Entegrasyonlar ve Kuruluşlar*, Ekin, Bursa, 2016.
- Ergün Tatar Havanur, “Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasında İmalat Sektöründe Endüstri-İçi Ticaretin Ampirik Analizi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(3), (ss. 80-95).
- Erkal Mustafa, “Social Integration”, *İstanbul Journal of Sociological Studies*, www.journals.istanbul.edu.tr. Sayı 25, Yıl 1998, (ss. 131-138).
- Erkine Hakkı Hakan, Eray İlayda, “Uluslararası Hukuk Bakımından Bir Uluslararası Örgüt Olarak Türk Devletler Teşkilatı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi 2022 TDT Özel Sayısı*;(ss. 217-250).
- Erol Mehmet Seyfeddin, “Avrasya’nın Değişen Jeopolitiğinde Türk Dünyası ve Türkiye: Nasıl Bir Gelecek?” TESAM III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 2018 (ss. 323-339), <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/MEHMET-SEYFETTI%CC%87N-EROL.pdf> (Erişim tarihi: 16.12.2021).
- Erol Mehmet Seyfeddin, *TÜRKSAV Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştireler*, BS Yayın Basım, İstanbul, 2011.
- Erol Mehmet Seyfettin “Yeni Özbekistan: Geçiş Sürecinden Yükseliş Sürecine Değişimin Diğer Adı”, <https://ankasam.org/yeni-ozbekistan-gecis-surecinden-yukselis-surecine-degisimin-diger-adi/>, (Erişim tarihi: 19.03.2022).

- Erol Mehmet Seyfettin, “Türkiye’nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkelerinden Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 12, 2012 (ss. 1-20)
- Ertürk Emin, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi*, Ezgi Kitabevi, Bursa 1993.
- Feyziyev, Cavanşir. Türk Devletleri Birliği: Küresel Entegrasyonun Avrasya Modeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Flit Colin, Taylor Peter J., *Siyasi Coğrafya: Dünya Ekonomisi, Ulus-Devlet ve Yerlilik* (Çeviren: Fulya Ereker), Nobey Yayınları, Ankara, 2014.
- Gökalp Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi* (Haz. İsmail Aka ve Kazım Yaşar Kopruman), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
- Gökbel Ahmet, Turganbayeva Togzhan, “Kazakistan’da Petrol, Doğalgaz ve Dış Politika: Rusya, Çin, ABD ve AB Dengesi”, *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, (ss. 1-28).
- Gökçe Mustafa, Tombuloğlu Tuba, “Türkiye Azerbaycan İlişkileri”, İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021, (ss. 50-81).
- Gömeç Saadettin Yağmur, Fidan Ayşe Gül, “Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 8, Temmuz: 2022 (ss. 749-776).
- Gömeç Saadettin Yağmur, Yılmaz Salih, Yılmaz Victoria Bilge, *Çağdaş Türk Dünyası Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2022.
- Gönenç Levent, “Azerbaycan Anayasası Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 1, 1998 (ss. 185-220).
- Güler Nermin, “Geçiş Sürecinde Türkmenistan’ın Siyasi Yapısı: Türkmenbaşı Modeli”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 2; 2001 (ss. 97-110), s. 97.
- Güler Turgay, *Dünya’nın Kalbi: Kazakistan*, Galeati Yayıncılık, Ankara, 2020.
- Gürol Kıraç, “Çin’in Orta Asya Stratejisi”, <http://www.jeopolsar.com/14.htm>, (Erişim tarihi: 22.04.2022].
- Haas B. Ernst, *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957*, Stevens & Sons Limited, London, 1958.
- Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, Güzem Yayınları, İstanbul, 2003.
- Hasgüler Mehmet, Uludağ Mehmet, *Uluslararası Örgütler*, Alfa yayınları, İstanbul, 2012.

Həsənov Rasim, “Azərbaycanın iqtisadi inkişaf paradigması və iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının seçimi”, *Məşvərət Bülleteni*, No:7(43), Bakı, oktyabr-2001, (ss. 6-8).

Horata Osman, “Türk Dünyası’nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme”, *Bilig*, Sayı: 82, Yıl: 2017 (ss. 117-131).

<http://atalarmirasi.org/tr/about>. (Erişim Tarihi: 02.01.2023).

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=230242&tarih=18/08/2007>, (Erişim tarihi: 20.04.2022).

<https://data.worldbank.org/indicator>, (Erişim tarihi: 20.10.2022).

<https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim tarihi: 20.10.2022).

<https://www.dunyabulteni.net/olaylar/donusum-surecinde-turk-cumhuriyetleri-ve-turkiye-ile-iliskileri-h481815.html>, (Erişim tarihi: 20.04.2022).

<https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 20.10.2022).

<https://www.trademap.org/>, (Erişim tarihi: 20.10.2022).

<https://www.turksoy.org/sanat-topluluklari> (Erişim Tarihi: 02.01.2023).

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c053/tbmm19053072ss0400.pdf> (Erişim tarihi: 22.05.2022).

Hüseynov Fuad, “Bağımsız Devletler Topluluğu’nun Oluşumunun Hukuki Boyutları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 52, Sayı: 4, 2003, (ss. 387-401).

İşıldak Serdar, Küresel Entegrasyonda Türk İşbirliği Modeli Olarak Türk Devletleri Teşkilatı’nın Yeri, (Bursa Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Bursa, 2022.

İnalçık Halil, “Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şâirler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, KTB Yayınları, İstanbul, 2007.

İshakulov İlyas, Karşılıklı Bağımlılık Çerçevesinde Türkiye-Türkmenistan İlişkileri, (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ, 2019.

İsmayılov İsrail, *Azərbaycan nefti XX əsrdə (hərbi-siyasi baxış)*, Bakı, 2007.

İşcan İ. Hakkı, “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 2004, (ss.47-79).

- Johanson Lars, “Türk Dünyası’nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar”, (Çeviren: Nurettin Demir), *Türkbilig*, Sayı: 2, 2001, (ss. 168-177).
- Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, Ankara, 1997.
- Kahraman Firdevs Şeyda, Ali Samir Merdan, “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı :21, 2020 (ss. 434-468).
- Kasım Kamer, “Türkiye-Türkmenistan İlişkileri”, İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021, (ss. 325-351).
- Kasım Kamer, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015.
- Kavuncu Ayşe Çolpan, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013*, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara, 2015.
- Kaya Rüştü, Bayar Erdal, “Afganistan’da Taliban İktidarı Sonrası Orta Asya Bölgesel Güvenliği”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Özel Sayı, 2022, (ss. 147-180).
- Kazakistan Ülke Notu*, Ankara Sanayi Odası Ankara 05 Haziran 2020.
- Kazakistan’da anayasa değişikliğine yüzde 77 “evet”, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kazakistanda-anayasa-degisikligine-yuzde-77-evet-42078281>, 06.06.2022 (Erişim tarihi: 16.10.2022)
- Kazakistan’da anayasa referandumu: Halk, reforma ‘evet’ dedi <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/262965-kazakistan-da-anayasa-referandumu-halk-reforma-evet-dedi>, 07.06.2022, (Erişim tarihi: 16.10.2022)
- Kərimov X., “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iqtisadi siyasət və vergi işi”, *Azərbaycan vergi xəbərləri*, № 5, 2011 (ss. 49-68).
- Keskin Köylü Merve, “Türkiye ile Türkmenistan Arasında Ticari İlişkiler ve Finansal İşbirliğine Yönelik Bir Değerlendirme”, *Diyalektolog. Ulusal Bilimler Dergisi*, Kış. Sayı: 19, 2018 (ss. 413-22).
- Khairmukhanmedov Nurbek, “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(5), 2017, (ss. 1432 -1451).
- Kılıç Merve, “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Türk Devletleri Teşkilatı’nın Rolü”, *II. Uluslararası Kafkasya’nın*

Geleceği Kongresi 11-13 Mayıs 2022, Ed. Güray Alpar-Gökberk Durmaz, Ankara, (249-258).

Kılıç Selami, “Atatürk’ün Büyük Özlemi: Türk Dünyasında Kültür Birliği”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Erzurum, 2000, (ss. 63-60).

Kırgız Cumhuriyeti’nin Anayasası (2021), 67. Madde. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/112213?cl=ky-kg> (Erişim tarihi: 20.10.2022).

Kırgızistan Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022.

Koca Salim, “Türkler ve İslâmiyet”, *Erdem (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-I)*, Yıl: 1996, Cilt: 8, Sayı 22, (ss. 263- 286).

Kocatepe Ömer Faruk, “Türk Cumhuriyetleri’nin Bölgesel Güvenlik Kaygıları Bağlamında Uluslararası Örgütlerle İş Birliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 130, Sayı: 257, (407-434).

Kocatepe Ömer Faruk, Neoklasik Realist Çerçeve de Politik ve Askeri İşbirliğinin İncelenmesi: Türk Devletleri Teşkilatı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Kocatürk Utkan, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1984.

Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Resmi Web Sitesi, Ortak Güvenlik, 2018, <http://odkb.gov.ru/g/k.htm>, (Erişim tarihi: 20.10.2022).

Kovusova Şirin, “Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Türkmenistan Cumhuriyeti ve Makroekonomik Yapısı”, *Ayrıntı Dergisi*, Cilt: 5, No: 58, 2018 (ss. 44-48).

Kozak Meryem Akoğlan, “2013 Türk Kültür Başkenti Olmasının Ardından Eskişehir”, *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute*, Volume: 19, Issue: 36, Year 2016 (pp.419 – 428).

Köktaş Rumeysa, “Türkiye’nin Ortadoğu’daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, ARAP LİGİ ve ECO”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 2018, (ss. 45-75).

Kurban Vefa, Aslanlı Araz, Musayev Geray, Caferov Nazim, “Azerbaycan”, İçinde *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Editörler: Ayşe Çolpan Yıldız ve Murat Yılmaz, SalMat, Ankara, 2018 (ss. 39-17).

Kutlu Erdi, “İkili Anlaşmadan Bölgesel İşbirliğine: Şangay İşbirliği Örgütü”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2021, (ss. 533-553).

- Kültür, Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim tarihi: 20.10.2022).
- Küresel İlişkiler Çağında Uluslararası Örgütler*, (Editörler: Şaban H. Çalış, Erdem Özlük), 2. Baskı, Çizgi Kitabevi, İstanbul, 2022
- Kydyralieva Saltanat, Abdibaitova Burulkan, “Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü’nün Merkezî Asya’daki Etkinsizliği”, *Bilge Strateji*, 10(18), 2018, (ss. 93-109).
- Kylych Jelilov, Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Türkmenistan Ekonomisi: Sosyo-Ekonomik Bir Analiz, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.
- Logvinov Gregory, “The Shangay Cooperation Organization: A New Qualitative Step Forward on the Results of the SCO Summit in St. Petersburg”, *Far Eastern Affairs*, Vol. 3, No: 3, 2002.
- Madiev Parda, 1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Politikası Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.
- Mamadaliyev Rahim, “Türk Devletleri Teşkilatında Özbekistan’ın Rolü”, *II. Uluslararası Kafkasya’nın Geleceği Kongresi* 11-13 Mayıs 2022, (Editör: Ed. Güray Alpar-Gökberk Durmaz, Ankara, (141-148).
- Manavoğulları Esra, “Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde ABD Dış Politikasında Orta Asya ve Kırgızistan”, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=686:uluslararası-likiler-cercevesinde-abd-d-politikasnda-orta-asya-vekgzistan&catid=83:analizlerortaasya&Itemid=149, (Erişim tarihi: 20.04.2022].
- Martin Jenna, *Socialization: the Politics and History of a Psychological concept, 1900-1970*. Unpublished Masters Thesis, Wesleyan University, Social Science Institue, Connecticut, 2007.
- Mehdiyev Azər, “Azerbaycan’ın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıqları”, *Eksperi İgtisad Jurnalı*, No.7-8, 2001.
- Mere Murat, Masca Mahmut, “Türkiye’nin Avrupa Birliği ve Şangay İş Birliği Örgütü Ülkeleriyle Ticari İlişkinin Panel Çekim Modeli Yaklaşımıyla Ampirik Analizi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 87, 2021, (ss. 471-490).
- Migration and Remittances Recent Developments and Outlook. Special Topic: Global Compact on Migration*, World Bank Group, KNOMAD, 27, April 2017, https://www.knomad.org/sites/default/files/2017-05/MigrationandDevelopmentBrief27_1.pdf; (Erişim tarihi: 22.12.2022)

- Minbaeva Aijana, Kırgızistan Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Uygulanabilecek Turistik Ürün Çeşitleri (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, Turizm İşletmeciliği Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010.
- Mirbabayev Miryusif, *Azerbaycan neftinin kısa tarihi*, cild: I, II, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.
- Molle Willem, *Economic Integration and Equal Distribution*, IADB, 1997.
- Öğütçü Özge Nur, Türkiye-Özbekistan İlişkileri: Yeni Bir Sayfa Açılacak Mı? <http://avim.org.tr/tr/Yorum/TURKIYE-OZBEKISTAN-ILISKILERI-YENI-BIR-SAYFA-ACILACAK-MI>, 27.10.2017 (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Önder A. Afşar, “Rasyonel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık Açısından Avrupalılaşıma Yaklaşımı”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 17, 2017, (s.65-84).
- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (Tercüme: Ali Asker), İçinde: Özbekistan, (Editör: Salih Yılmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2021 (ss. 331-373).
- Özbekistan Ülke Profili*, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022.
- Özcan Kemal, “Türkmenistan Cumhuriyeti”, İçinde: *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, (Ed. Okan Yeşilot,), Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul, 2017 (ss. 301-334).
- Özdaşlı Esmâ, “Bir Dış Politika Aracı Olarak Azerbaycan’ın Enerji Güvenliği ve Politikası”, *Türkiz*, Yıl: 8, Sayı: 45, Kasım 2017 (ss. 53-87).
- Özdemir Yavuz, Aktaş Elif, “Federalizmi Anlamak”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt:8, Sayı: 8, Yaz 2013, (s. 1989-1999).
- Özey Ramazan, *Türk Dünyası Coğrafyası*, Onuncu Baskı, Aktif Yayınları, İstanbul, 2018.**
- Özey Ramazan, Ünlü Mehmet, *Türk Dünyasının Jeopolitiği*, Pegem Akademi, Ankara, 2020.
- Özsoy Bahar, Aydemir Baş Fatma Betül, “Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ’da Minsk Grubu’nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 33, (ss. 143-160).

- Purtaş Fırat, “Kültürel Diplomasi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (Türksoy)”, İçinde: *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye* (Editör: Okan Yeşilot) Ümraniye Belediyesi, İstanbul, 2012, (ss. 69-80).
- Rehimli Recep, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Devlet Yönetimi Yapısı ve Siyasal Sistem”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2020 (ss. 364-384).
- Roberts Sean, Anais Marin, Arkady Moshes, Katri Pynnöniemi, “The Eurasian Economic Union-Breakingthe Pattern Of Post-Soviet İntegration?”, *The Finnish Institute Of International Affairs, FIIA Analysis*, 3(1), 2014.
- Roux J. Paul, *Türklerin Tarihi, Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*. 3. baskı, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Rustamlı Rıfat, Rusya’nın Azerbaycan’da Sömürge Siyaseti ve Petrol (19-20. yüzyıl), (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2021.
- Rüma İnan, “Uluslararası Örgütler”, İçinde: *Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler*, (Editör: Evren Balta), İletişim Yayınları, Ankara, 2014, (ss. 371-406).
- Sadykova Güzel, Şen Sedef, “Türk Cumhuriyetleri’nin Makro İktisadi Yapısı ve Sektörel Analizi”, İçinde: *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri. Ulusal Politika* (Editör: Fırat Yıldız), (ss. 65-108).
- Sancaktar Caner, “Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri”, *Uluslararası İlişkilerde Teorik Tartışmalar* (Editör: Caner Sancaktar, Hasret Çomak), Beta Yayınları, İstanbul, 2013, (ss. 113-157).
- Saray Mehmet, *Türk Dünyasında Birliğin Kurulması Şart*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2021.
- Saray Mehmet, *Türkiye ve Yakın Komşuları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Saray Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Üçüncü Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Sarıahmetoğlu Nesrin, Yeşilot Okan, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, İçinde *Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, TDBB Yayınları, İstanbul, 2017 (ss. 7-72).
- Selçuk Çolakoğlu, “Şanghay İşbirliği Örgütü’nün Geleceği ve Çin”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt:1, Sayı:1, 2004, (ss. 173-197).
- Sönmez Hamitcan, Kutay Oktay, *Türk Dünyası ve Turistik Çekim Kaynakları*, Nobel Yayınları, Ankara, 2021.

- Suat İlhan, *Jepolitik: Güç Odağı Kuramı*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Sunay Reyhan, "AB Bütünleşmesinin Biçimi Üzerine Farklı Yaklaşımlar: Konfederal Yaklaşım ve Bugünkü Yapılanma II", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2006, (s.223-271).
- Suyundikov Suinbay, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, (ss. 132-145).
- Şahin Çiğdem "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", *13. Uluslararası Türk Dünyası Bildiriler Kitabı*, (Editörler: Vecdi Can Vd.) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, (ss. 1165-1174).
- Şahin Mehmet, "Uluslararası Ekonomi Politikte Neoklasik Realizme Duyulan İhtiyaç: Avrasya Ekonomi Topluluğu", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 57, 2020, (ss. 253-272).
- Şanlı Bahar, "Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabilirliği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 2008 (ss. 13-30).
- Şener Bülent, *Jeopolitik: Uluslararası İlişkilerde İnsan, Devlet, Coğrafya ve Zaman Etkileşimi Üzerine Bir Giriş*, Barış Kitap, Ankara, 2017.
- Şeyban Sedanur, "İş Birliğinde Yeni Merhaleye Geçiş; Türk Devletleri Teşkilatı", *Kafkassam*, 14.11. 2021 (Erişim Tarihi:15.11.2021), <https://kafkassam.com/sedanur-seyban-is-birliğinde-yeni-merhaleye-gecis-turk-devletleri-teskilati.html>, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Şimşir, Bilal Niyazi, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Anlaşmalar (1990-1992)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001.
- T. C. Dışişleri Bakanlığı, "Şanhay İşbirliği Teşkilatı (ŞİÖ)", <https://www.mfa.gov.tr/sanghay-isbirligi-orgutu.tr.mfa>(Erişim tarihi:12.11.2022).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi, Genel Bilgi, 2019, <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022].
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kazakistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/kazakistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. Kazakistan'ın Siyasi Görünümü.

T.C. Dışışleri Bakanlığı. Kırgızistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

T.C. Dışışleri Bakanlığı. Özbekistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

T.C. Dışışleri Bakanlığı. Türkmenistan'ın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, (Erişim tarihi: 09.03.2022).

Tahsin Emine, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

Taşğıl Ahmet, "Türk Adı Hakkında". İçinde: *Orta Asya Türk Tarihi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.

Tayfur Nazir Aliyev, "Kırgızistan, TÜRKPA 11. Genel Kurul Toplantısı'na ev sahipliği yaptı", *Anadolu Ajansı*, 24.06.2022, (Erişim Tarihi: 27.06.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistan-turkpa-11-genel-kurul-toplantisina-ev-sahipligi-yapti/2621803>

TDK Sözlüğü (Online)

Topal Erhan, Sezer Adem, "Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi". *Marmara Coğrafya Dergisi*, Cilt 0, Sayı 33, Yıl 2016, (ss. 96-113).

Turan Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 2009.

Turan Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 2000.

Tursunaliyev Bahadır, *Orta Asya'da Entegrasyon Hareketleri ve Kırgızistan* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.

Tutar Hüseyin, "Kırgızistan'daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Sayı:3, 2017 (ss. 169-182).

Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, İkinci Baskı, TÜRKPA Yayınları, Bakü, 2017.

Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, TÜDEV, (Erişim tarihi:12.11.2022).

- Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirvesi İstanbul'da düzenlendi, *Türk Devletleri Teşkilatı*, 12.11.2021, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-sekizinci-zirvesi-istanbulda-duzenlendi> 2394, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Birinci Zirve Bildirisi, Türk Devletler Teşkilatı, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/1-zirve-bildirisi-8-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi'nin Afganistan'daki Duruma İlişkin Bildirisi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <https://www.mfa.gov.tr/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyi-bildirisi.tr.mfa>, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Olağanüstü Zirvesi Bakü Bildirisi, Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim Tarihi:02.01.2023, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/olaganustu-zirve-baku-bildirisi-2020-17-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Dünyası 2040 Vizyonu, 30 Kasım 2022, <https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu> 2396, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Dünyasında Ulus İnşası* (Editörler: Musa Yavuz Alptekin, Zeki Çevik), Nobel Yayınları, Ankara, 2022.
- Türk Konseyi Altıncı Zirve Bildirisi, Türk Devletler Teşkilatı, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/6-zirve-bildirisi-13-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Konseyi Beşinci Zirve Bildiri, Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim Tarihi: 31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/fifth-zirve-bildirisi-12-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Konseyi Dördüncü Zirve Bildirisi, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi: 31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/4-zirve-bildirisi-11-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Konseyi İkinci Zirve Bildirisi, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/2-zirve-bildirisi-9-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Konseyi Üçüncü Zirve Bildirisi, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:31.12.2022, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/3-zirve-bildirisi-10-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).

- Türk Konseyi Yedinci Zirve Bildirisi, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi: 02.01.2023, https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/7-zirve-bildirisi-14-tr.pdf, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türk Kültür ve Miras Vakfı Şartı, Uluslararası Türk Kültürü ve Mirası Vakfı, Erişim Tarihi: 03.01.2023, <https://itchf.org/haqqimizda/>, (Erişim tarihi:12.11.2022).
- Türkkahraman Mimar, Fidan Serdal, “Türk Dünyası ve Mana Etrafında Bütünleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, Yıl: 2005, (ss.75 – 90).
- Türkmenistan’da ‘Süresiz Cumhurbaşkanlığı’ Yürürlükte, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37358989>, (Erişim tarihi: 25.04.2022).
- Türkmenistan’da devlet başkanlığı seçimini Serdar Berdimuhamedov kazandı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkmenistanda-devlet-baskanligi-secimini-serdar-berdimuhamedov-kazandi/2535439>, 15.03.2022 (Erişim tarihi: 20.04.2022).
- TÜRKPA, “Kazakistan Parlamentosu Anayasa Değişikliklerini Kabul Etti”, <https://turkpa.org/tr/archive/id2369>, (Erişim tarihi: 20.04.2022).
- Uçar Fuat, *Dış Türkler: Türk Dünyasının Parlayan 5 Yıldızı*, İkinci Baskı, Fark Yayınları, Ankara, 2007.
- Ultan Mehlika Özlem Saygın, Didem. “Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi.” *Bilig*, No: 101, 2022 (ss. 87-114).
- Yaldız Fırat, Özen Çınar, “Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye”, İçinde: *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri: Küresel Politika* (Editör: Fırat Yaldız), (ss. 15-38).
- Yapıcı Merve İrem, “Uluslararası İlişkiler Disiplininde Entegrasyon Teorilerinin Yeri ve Önemi”, *DEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 2007 (ss. 130-157), s.132.
- Yayla Ali, *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihi Ders Notları*, <https://web.itu.edu.tr/~yayla/tkm.pdf>, (22.11.2022)
- Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı*: 1, Yıl: 3; Sayı 15 (Mayıs-Haziran 1997).
- Yılar Murat Bayram, “Türk Kültürü ve Türk Uygarlığı Menşei ve Gelişmesi”. İçinde: *Türk Kültür Coğrafyası* (Editör: Ali Sinan Bilgili), (ss. 30-91).
- Yıldırım Oğuz, Stamaliyeva Malika, “Kyrgyzstan Economy in Terms of Economic Development”, *Econword VII. International Conference on Economics*, January 23-25, Lisbon, Portugal, (pp. 2-3).

- Yıldırım Sümeyya Ayşe, “Türk Devletleri Teşkilatında Kültürel Diplomasi İle Halkların Yakınlaşması, *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi* 11-13 Mayıs 2022, (Editör: Güray Alpar-Gökberk Durmaz), Ankara, (ss. 259-270).
- Yıldız Dursun, “Orta Asya’da Uzaktan Kumandalı Bir Saatli Bomba: Su Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, 12 (1), (ss. 113-146).
- Yıldız Murat, “Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri”, İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021 (ss.261-262).
- Yılmaz Serdar, “Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, İçinde: *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* (Editörler: Cihat Yıldırım, Fatih Tuğluoğlu, Mustafa Gökçe, Osman Okumuş), Pegem Akademi, Ankara, 2021, (ss. 83-119).
- Yüce Mehmet, *Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kırgızistan ve Kırgız Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2021.
- Zengin Eyüp, *Bağımsızlığının 30. Yılında Azerbaycan (1991-2021)*, II. Cilt, Akademi Titiz yayınları, İstanbul, 2022.
- Zirveler, Türk Devletler Teşkilatı, Erişim Tarihi:30.12.22, [Zirveler | Türk Devletleri Teşkilatı \(turkicstates.org\)](http://Zirveler|TürkDevletleriTeşkilatı(turkicstates.org))
- Закон Туркменистана (от 24 октября 2020 года №303-VI) о Милли Генгеше Туркменистана, https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=128299 (Erişim tarihi: 20.04.2022).
- Конституция Кыргызской Республики (Введена в действие Законом Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года), <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru> (22.09.2022)
- Президент подписал закон “О Конституционном суде Республики Узбекистан, <https://www.uzdaily.uz/ru/post/32807>, (Erişim tarihi: 05.05.2022).
- Хасанова С., Капушенко А., “Страна на иждивении. Кыргызстан выживает на деньги мигрантов, но не умеет их тратить, <https://kloop.kg/blog/2018/08/23/strana-na-izhdivenii-kyrgyzstan-vyzhivaet-na-dengi-migrantov-no-ne-umeet-ih-tratit/> 23.08.2018.
- Челядинский Александр, “Понятие интеграции в международных отношениях: теоретический аспект”, *Журнал международного права и международных отношений* № 1 / 2009, (сс. 29-32).

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Doğrudan Yabancı Yatırım İstatistikleri. Kaynak DTÖ (Azerbaycan Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022)	54
Tablo 2: Azerbaycan'ın Dış Ticareti (x1000\$)	58
Tablo 3: Azerbaycan'ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$) ..	58
Tablo 4: Kazakistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)	62
Tablo 5: Kazakistan'ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$) ..	63
Tablo 6: Doğrudan Yabancı Yatırım İstatistikleri. Kaynak WTO (Kırgızistan Ülke Profili, T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022)	70
Tablo 7: Kırgızistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)	71
Tablo 8: Kırgızistan'ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$) ..	71
Tablo 9: Türkmenistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)	77
Tablo 10: Türkmenistan'ın 2021 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$)	78
Tablo 11: Doğrudan Yabancı Yatırım İstatistikleri (Kaynak: EIU, Alıntı: Özbekistan Ülke Profili)	84
Tablo 12: Özbekistan'ın Dış Ticareti (x1000\$)	85
Tablo 13: Özbekistan'ın 2020 yılında En Çok Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (x1000\$) ..	85
Tablo 14: Şanghay İşbirliği Örgütü Üyeleri	117
Tablo 15: Devlet Başkanları Zirveleri Süreci (Kaynak: Çiğdem Şahin “Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)”, 13. Uluslararası Türk Dünyası Bildiriler Kitabı, (Editörler: Vecdi Can Vd.) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, (ss. 1165-1174)	127

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Türk Dünyası Harita Görünümü	26
Şekil 2: Azerbaycan'ın GSYİH	56
Şekil 3: Azerbaycan'ın kişi başına düşen GSYİH (mln \$).....	56
Şekil 4: Kazakistan'ın GSYİH	64
Şekil 5: Kazakistan'ın Kişi başına düşen GSYİH (mln \$).....	64
Şekil 6: Kırgızistan'ın GSYİH	72
Şekil 7: Kırgızistan'ın Kişi Başına Düşen GSYİH (mln \$).....	72
Şekil 8: Türkmenistan GSYİH	78
Şekil 9: Türkmenistan'ın Kişi başına düşen GSYİH (mln \$).....	79
Şekil 10: Özbekistan GSYİH	86
Şekil 11: Özbekistan'ın Kişi başına düşen GSYİH (mln \$).....	87

ÖZGEÇMİŞ

2009-2012 yılları arası Bakü Bilgisayar Yüksek Okulunda eğitimini sürdürdü. 2016-2020 yılları arasında Türkiye’de Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu. 2020 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası İlişkiler alanında yüksek lisansa başladı. Yayımlanmış bir kitap incelemesi bulunmaktadır. Birçok seminerlere katılmış, sertifikaları bulunmaktadır.